

Питання української медієвістики

■ П. М. Сас (Київ)

ПОСОЛЬСТВО ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ДО МОСКОВСЬКОГО ЦАРЯ МИХАЙЛА ФЕДОРОВИЧА (1620 р.)*

Перший прийом у Посольському приказі: дипломатичний церемоніал та декларації намірів

А що ж запорозькі послы? Яка доля насправді спіткала цих "воров", - як висловився про них Михайло Федорович, охоплений почуттям політичної дружби і любові до Джанібек-Прея? Справи їх були не такими вже й кепськими, як про це доповідали ханові з офіційної Москви. П. Одинець із членами запорозької посольської делегації щасливо добралися до столиці Московської держави і зустріли там досить шанобливе ставлення до себе з боку царської влади.

Невдовзі Михайло Федорович видав указ про прийом послів Війська Запорозького у Посольській палаті. Йдеться, власне, про Посольський приказ, що являв собою одну з найважливіших центральних установ Московського царства. Посольський приказ відав організацією зовнішніх зносин. Його діяльністю керував думний дяк, а формально очолював сам цар. До обов'язків посольських дяків входило, зокрема, приймати грамоти, що їх привозили з собою іноземні послы, а також вести з ними попередні переговори. У XVI ст. іноземні послы, які прибували до Москви, розміщували на особливих дворах. На початку XVII ст. у Китай-городі на Ільїнці для них був влаштований Посольський двір. Офіційний прийом послів супроводжувався помпезним церемоніалом і відбувався в кілька етапів. Спочатку цар давав послам урочисту аудієнцію і приймав від них вірчі грамоти. Через кілька днів відбувалася ще одна аудієнція, під час якої цар повідомляв послам, що для переговорів з ними він призначив кількох бояр. Прийоми у царя могли відбуватися по кілька разів, а на завершення їх влаштовувалася прощальна аудієнція²¹.

Отже, перший офіційний прийом послів Війська Запорозького відбувся 27 лютого (9 березня за н. ст.) у Посольській палаті. їх урочисто приймали глава Посольського приказу думний дяк Іван Грамотін та дяк Сава Романчуков. Цьому передувало запрошення запорозьців до Посольської палати, передане через прикомандированого до них пристава - стрілецького сотника Якова Бескова. В його супроводі П. Одинець та інші члени запорозького посольства пішки попрямували до Кремля. На їх честь було вишикувано стрільців у чистому одязі і без зброї ("в то время стояли в городе стрельцы в чистом платье бес пищалей")²⁵.

Як бачимо, до церемонії офіційної зустрічі запорозьких послів були залучені московські стрільці. Загалом, згідно з традиціями царського двору, що вирізнялися східною пишнотою церемоній та близькою до церковної обрядовістю, зустрічі іноземних посольств належало організовувати якнайпишніше. Урочистість та велелюдність зустрічі залежала як від рівня посольської делегації, так і ступеня зацікавленості московського уряду у зв'яз-

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 2003. - № 6.

ках з державою, яку ця делегація представляла. В подібних церемоніях, як-от під час зустрічі перського посольства на початку 40-х рр. XVII ст., іноді брали участь десятки тисяч людей ("И всего на встрече кизылбашсково посла было всяких людей 50 287 чел. Для посолсково ж приходу за городом и в городе по улицам до Большою Посольсково двора были московские стрельцы всех приказов, и пушкари, и затынщики, и посадские, и жилацкие всякие люди в цветном платье без ружья")²⁰.

Зрозуміло, що на честь запорозької посольської делегації ніхто не збирався влаштовувати таке помпезне церемоніальне дійство. Більше того, кількома десятиліттями по тому козацьких послів приймали в Москві з більшими почестями. Наприклад, на відміну від П. Одинця, чигиринському полковнику Федору Вешняку, посланому 1649 р. гетьманом Богданом Хмельницьким на чолі посольства до царя Олексія Михайловича, не довелося йти на прийом пішки: прикріплений до українських послів пристав подав йому коня з царських стаєнь з сідлом та вуздечкою. Зі зброєю в руках, тобто правилами "великого чину" (церемонією посольського звичаю), був вишуканий і почесний стрій стрільців²¹.

Неважко здогадатися, що більша увага офіційної Москви до посольської місії Ф. Вешняка порівняно з посольством, очолюваним П. Одинцем, пояснювалася неоднаковою зацікавленістю царського уряду у відносинах з українськими козаками на початку 20-х рр. та наприкінці 40-х рр. XVII ст., тобто під час Національно-визвольної війни. Втім, хоча прибуття П. Одинця та його товаришів на дипломатичний прийом і було порівняно скромним, однак воно відбулося в межах церемонії зустрічі, що символізувала посольські почесті. А це свідчило про те, що в столиці Московської держави Військо Запорозьке сприймали як досить важливого політичного контрагента.

Прийом запорозької посольської делегації у Посольській палаті розпочався з етикетних люб'язностей, що прозвучали з уст І. Грамотіна: він розпитував запорожців про дорогу до Москви й умови їхнього облаштування в столиці. Потім дяки звернулися до актуальної конкретики дипломатичного прийому. Вони заявили, що цар дізнався про посольство до нього Війська Запорозького із "кримськими язиками" та пропуск його до Москви з донесення своїх путивльських воевод. П. Одинцю та його товаришам було запропоновано публічно засвідчити мету свого посольства, а також розповісти про обставини останнього походу козаків проти татар, вбачаючи в ньому причинний зв'язок з теперішньою посольською місією запорожців.

Від запорозької делегації слово взяв П. Одинець. У своїй посольській промові він, серед іншого, зазначив: "Прислали их все Запорожское войско, гетман Саадачной с товарищи бити челом государю, объявляя свою службу, что они все хотят ему, великому государю, служить головами своими по-прежнему, как оне служили прежним великим российским государем и вь их государских повелениях были, и на недругов их ходили, и крымские улусы громили. А ныне они по тому же служат великому государю, ходили из Запорога на крымские улусы"²⁸.

Наведений фрагмент посольської промови П. Одинця переконує, що оратор строго дотримувався концепту козацької служби цареві, який визначився в адресованому Михайлу Федоровичу листі Війська Запорозького. Тобто, П. Одинець у своєму виступі означив політичну орієнтацію запорозьких козаків, спрямовану на формальне підданство цареві на ґрунті виконання ними лицарської (військової) служби, за яку належить певне монарше жалювання.

В його промові можна вирізнити такі ключові тези: а) служба Війська Запорозького московському цареві освячена давньою традицією; б) запорожці підтверджують свою готовність і надалі дотримуватися цієї традиції; в) власне кажучи, вони вже виконують таку службу, що має антикримську спрямованість і потребує відповідної винагороди: "И с тою службою и сь языки при-

сланы оне к государю, и в том волен Бог да царское величество, как их пожалует. А татар они отдали преж того, а они всеми головами своими хотят служить его царскому величеству, и его царские милости к себе ныне и вперед искать хотят"²->.

Прикметно, що аналогічну політико-правову формулу служби цареві, у тому числі посилаючись на традиції козацьких предків, експлуатував на початку Національно-визвольної війни Б. Хмельницький задля військового і політичного зближення з російським царем. Виразний сигнал у цьому напрямку, причому із застосуванням напрацьованого раніше запорозькою дипломатією ідейного інструментарію у сфері взаємин з московськими царями, гетьман подав Олексію Михайловичу після Корсунської битви 1648 р. Зокрема, це добре видно з його листа до севського воєводи Зам'ятні Леонтьєва, до якого він звернувся з проханням, щоб той "быль ласковымъ приятелемъ Войску Запорожскому, намъ, слугамъ своимъ, и до царя его милости Алексия Михайловича, светила руского, милостивою заступою быть изволилъ, чтобы о насъ, слугахъ своихъ, в'кдалъ. А мы, какъ издавна предки наши Войска Запорожского царю его милости всякую добродетельность чинили, и Нбiiii на томъ стоимъ"³⁰.

Можна помітити, що у змістовому відношенні даний текстуальний уривок генетично пов'язаний із засадничими принципами політичної моделі служби цареві, на яку спиралося посольство на чолі з П. Одином у 1620 р. Йдеться про те, що в листі до севського воєводи З. Леонтьєва гетьман наголосив на ролі козаків як діючих монарших слугах; обґрунтував їхню царську службу покликами на відповідну практику запорозьких предків; підтвердив вірність Війська Запорозького саме такому політичному курсу. В цьому зв'язку не зайвим буде взяти до уваги слушне спостереження В. Смолія та В. Степанкова, що в той час Б. Хмельницький не шукав царського підданства ні для України, ні для Війська Запорозького⁵¹.

Як вище зазначалося, у посольській промові П. Одиця перед думними дяками тема служби запорозьців цареві прямо пов'язувалася з поняттям царського жалування. Навряд чи можна сумніватися в тому, що під останнім керівник посольства Війська Запорозького розумів щось інше, ніж звичну для козаків матеріальну винагороду за воєнну службу у вигляді грошей та сукна. Так само, до речі, на початку Національно-визвольної війни дивився на царське жалування Б. Хмельницький, який клопотався про "государеве грошове жалування" для козаків. Щоправда, в його більш пізніх документах поняття царського жалування могло мати інше забарвлення. Наприклад, у листі до боярина Бориса Морозова (1651) гетьман просив свого адресата, "чтобы еси заступити за насъ до его царского величества изволилъ, чтобы его царское величество насъ изъ жалованья своего царского не выпускалъ, понеже мы становимся всегда слугами его царскому величеству. Желаемъ того, чтобы онъ, яко православный христианский царь, на век земли государствовалъ"⁵².

Взявши до уваги політичний контекст, у якому в даному випадку вжито поняття "царське жалування", правомірно вирізнити такі його змістові значення: царська ласка у широкому розумінні, політична протекція. Втім, таке тлумачення вислову "царське жалування" виходило за межі понятійного апарату, яким оперували запорозькі послы в Москві 1620 р.

Тема міжнародних стосунків Речі Посполитої. Довкола православного конфесійного питання в Україні

Тим часом прийом у Посольському приказі П. Одиця та інших послів Війська Запорозького тривав далі. Вислухавши заяву П. Одиця щодо мети очолюваного ним посольства, а також його розповідь про похід на кримські улуси, І. Грамотін схвалив прагнення козаків служити цареві й пообіцяв до-

повісти про результати своєї зустрічі із запорожцями. Попутно він окреслив подальшу процедуру розгляду ініційованих запорозьким посольством питань у вищих владних інстанціях Московської держави. За його словами виходило, що стосовно цього бояри зроблять подання цареві, на підставі якого той прийме остаточне рішення. Далі П. Грамотін перевів розмову з П. Одинцем та його товаришами в інше русло. Його цікавили стосунки польського короля з турецьким султаном, папою римським, німецьким імператором, а також чутки про те, що Сигізмунд III "на их веру хочет наступити", і наскільки вони правдиві.

Запорозькі послы ухилилися від відповіді на запитання про стосунки короля з німецьким імператором і папою, посилаючись на те, що "от них тот край отдален". Що ж до польсько-турецьких відносин, то вони оцінили їх як мирні. Причому особливо наголосили, що хоча козакам заборонено робити морські виправи проти Туреччини з Дніпра, однак ця заборона не поширюється на подібні напади з малих річок, а також походи проти Кримського ханства - так запорозькі послы тлумачили Роставицьку угоду 1619 р. Висловлене І. Грамотіним припущення про замах польського короля на віру вони не підтвердили ("Посяганья на них от польского короля никоторово не бывало") М.

На думку П. Куліша - першого публікатора документів, пов'язаних із запорозьким посольством 1620 р. до царя, той факт, що козацькі послы нічого не сказали думному дякові про релігійні утиски православних в Україні та Білорусії, свідчить про їхню байдужість до інтересів православ'я. У цьому зв'язку він зазначив: "Якщо б роздратування ченців, священників, міщан та дрібної української шляхти проти уніатської ієрархії було спільним почуттям козацького війська, то представники його у Москві мали б добру нагоду засвідчити себе християнськими воїнами, повідомивши хоч яку-небудь сенсацію на користь релігії, гнаної католицьким урядом. Однак козаки, пропонуючи царю свої послуги, жодним словом не натякнули на своє різновір'я з королівським урядом" ¹⁶.

Категоричний висновок П. Куліша про конфесійну індиферентність запорозьких козаків не можна прийняти. Його спростовують проправославні політичні позиції та орієнтації запорожців, що спостерігалися як до, так і після посольства Війська Запорозького 1620 р. до царя. Як у такому разі бути із зверненою до думного дяка фразою П. Одинця про те, що "замаху на них від польського короля ніякого не було"? Спробуємо пояснити її, виходячи з конкретики політичного діалогу І. Грамотіна з П. Одинцем, а також з урахуванням деяких опосередкованих фактів, що могли тоді вплинути на козацьких дипломатів. Насамперед подивимося на змістове навантаження запитання, адресованого І. Грамотіним своїм співрозмовникам: "Здесь, в Российском государстве слух был понесся, что польской Жигимонт король учинился с турским в миру и в дружбе, а на их веру хочет наступити, и они б про то объявили, как король польской ныне с турским и с папою, цесарем. И на веру от них какова посяганья нету ль" ¹⁷.

З наведеного уривка неважко зрозуміти, що "наступ" на віру стосувався Сигізмунда III, тоді як "замах" ("посяганье") на віру проектувався на "них", тобто, за формальною логікою, - усіх перелічених у тексті світських володарів, а також папу римського. Відповідь запорозьких послів на запитання І. Грамотіна була позбавлена віроповідної термінології і прямих покликів на конфесійну тему. Ії. Одинець, який, вірогідно, особисто давав пояснення думному дякові, по суті зредукував його запитання про віру до одного аспекту, а саме — "замаху на них з боку польського короля". Інакше кажучи, він не сприйняв запитання І. Грамотіна як таке, що стосується антиправославної політики польського уряду в широкому розумінні або, приміром, спільних дій у цьому напрямку короля та папи. Фактично це запитання звелося для

П. Одинця приблизно до такого формулювання: "Чи польський король замірявся завдати удар по козаках?".

Як зазначалося, запорозькі послы визнали необгрунтованою таку постановку питання. Для П. Одинця як особи, наближеної до гетьмана П. Сагайдачного, подібна відповідь була цілком логічною, адже керівник запорозького посольства, втім, як і його рядові члени, безперечно, претендували на місце у реєстровому війську, а тому не вбачали особисто для себе великої трагедії в проведенні польським урядом Роставицької комісії - єдиної події, що в контексті сприйнятого П. Одинцем запитання могла бути трактована як "наступ" або "замах" на запорозьців. Зрозуміло, що при виконанні посольської місії особисті мотиви не могли бути визначальними для П. Одинця та його товаришів. Козацькі послы мусили керуватися виробленими колективно запорозькою спільнотою політичними підходами. Недарма БОНИ наголосили на пункті Роставицької угоди, згідно з яким захищалися зовнішньополітичні інтереси Війська Запорозького (дозвіл їм на морські походи з малих річок проти Туреччини, а також походи проти Криму), з чого, до речі, можна було вивести певний аргумент на користь позитивної оцінки стосунків козаків із польським королем.

Можливо, політика польського уряду щодо Православної церкви та конфесійних прав православних у Речі Посполитій була бездоганною, через що запорозькі послы і не висловили до неї ніяких претензій? Справді, пов'язані з цією темою офіційні декларації польської влади позірно вирізнялися конструктивністю. Принаймні це стосувалося прийнятої на вальному сеймі 1618 р. постанови "Про грецьку релігію". В цьому документі зазначалося, що "повним заспокоєнням грецької релігії" займеться черговий сейм (на екстраординарному сеймі 1619 р. це питання не розглядалося), а до його скликання, запевняли учасники сейму, "духовни: і світських людей грецької релігії залишаємо у спокої, при вільному і звичайному богослужінні, щодо якого не повинно бути примусу і правного притягнення"³⁶.

Навряд чи подібні сеймові закликання, які за прикметним збігом обставин з'явилися саме в той час, коли Річ Посполита мала нагальну потребу в козацькому війську у зв'язку з польсько-московською війною 1617-1618 рр., могли істотно вплинути на запорозьких послів. Їхню політичну наївність не варто перебільшувати. І хоча відповідь П. Одинця на поставлені І. Грамотіним запитання з політико-конфесійним ухилом виглядає експромтом, вочевидь, вона необхідно мусила бути пов'язана з настановами, які послы отримали перед від'їздом до Москви від політичних провідників Війська Запорозького. Тим більше, що церковно-релігійні проблеми явно стукалися у двері запорозьких політиків напередодні радикального організаційного оновлення українсько-білоруської Православної церкви, яке відбулося 1620 р.

Можна стверджувати, що восени 1619 р. у церковних, а також світських політично активних колах українського суспільства визрів твердий намір відновити ієрархію українсько-білоруської Православної церкви. Розпочалася політична підготовка до цього акту, про що можна судити з одного прикметного документа, складеного нами в Головному архіві давніх актів у Варшаві. Йдеться про складену в Києві на початку листопада 1619 р. православними церковними і світськими особами петицію, автори якої через посередництво новопризначеного київського воєводи Томаша Замойського* хотіли донести зміст документа до короля, сенату та "Речі Посполитої".

Цей документ присвячено темі відновлення православної церковної ієрархії. В ньому наголошено на фактах релігійних утисків та порушення конфесійних прав православних у Речі Посполитій, насамперед на тому, що польський король по суті не дає свого дозволу на висвячення константинопольським патріархом київського митрополита.

Тим часом, як зазначалось у петиції, такий стан речей суперечить церковним канонам і постановам. Заборона політика Сигізмунда III стосовно

православної конфесії йде врозріз з освяченою віками вітчизняною церковно-релігійною практикою. Вона порушує права та привілеї української шляхти, на дотримання яких присягали свого часу польські королі ("що нам діється всупереч духовним канонам і постановам, а також супроти посполитому праву, привілеям і конституціям, які нам служать і стверджені присягами славної пам'яті польських королів та довготривалим і спокійним володінням упродовж шістьсот літ").

Виходячи з цього, а також зважаючи на відповідні сеймові обіцянки православним шляхтичам, автори петиції висували перед політичним режимом Речі Посполитої вимогу дозволити православним на основі синодальних актів самостійно обирати митрополита та єпископів: "Щоб нам, згідно з нашими правами, звичаєм і давньою [практикою] вживання, а також сеймовими обіцянками, дозволено було мати митрополита і наших старших через нашу елекцію відповідно до синодальних актів"¹⁷.

Таким чином, спираючись на аргументацію, почерпнуту зі сфери канонічного церковного права, церковно-релігійну традицію, що набула моральної сили "старовини", а також права і привілеї шляхетського стану, автори петиції чітко означили свої політичні та правові прерогативи щодо обрання кандидатів па київського митрополита і єпископів. Їх належало висвячувати за канонічними правами Православної церкви. Щодо цього впадає в очі одна прикметна деталь. У петиції не зроблено якогось застереження стосовно того, що рукопокладення в сан митрополита та єпископів конче мало бути проведене константинопольським патріархом.

А тим часом в Москві перебував впливовий ієрарх Східної церкви - єрусалимський патріарх Феофан III. У червні 1619 р. він взяв участь у нареченні та висвяченні в патріарха московського Філарета (в миру Федора) Микитовича Романова (реального співправителя свого царственного сина Михайла Федоровича), який хотів надати цій церемонії схожість із царським вінчанням¹⁸.

Про таку місію патріарха Феофана у Московській державі, безперечно, знали в Україні, в тому числі й автори петиції, написаної 3 листопада 1619 р. Її адресованої до владної верхівки Речі Посполитої. Навряд чи можна сумніватися в тому, що вони і собі хотіли скористатися допомогою єрусалимського патріарха, яка їм потрібна була у справі відновлення ієрархічної структури українсько-білоруської Православної церкви.

Якщо таке припущення вірне, то логічно виникає запитання: хто був причетним до написання зазначеної петиції? Відповідь на нього дасть можливість визначити політико-організаційне ядро руху за відновлення православної церковної ієрархії. Можна буде спробувати з'ясувати і те, в якій проекції щодо цього ядра перебували провідники Війська Запорозького. Світло на це може пролити інформація, що міститься в заключній фразі даного документа. Отже, звертаючись до київського воєводи (очікуваного посередника між православними колами, які стояли за петицією і польським королем, та іншими центральними інститутами політичної системи Речі Посполитої), автори відомого нам звернення позначили себе так: "Вашої вельможності, нашого милостивого пана, безустанні богомольці і найнижчі слуги. Усі разом християни руського народу, духовні і світські київські обивателі релігії Східної церкви підпорядкування святого отця константинопольського патріарха"^{19-К}.

Вжитий у наведеній фразі визначник "безустанні богомольці" (*bogomodl-sy ustawicznі*) вказує на те, що текст петиції написаний особою, яка представляла київське духовенство. Хто ж міг бути цією особою? Можна впевнено стверджувати, що це був перший ректор Київської братської школи Іван Борецький, який 1619 р. прийняв чернечий постриг під ім'ям Іова і став ігуменом Київського Свято-Михайлівського монастиря. На чому ґрунтується така впевненість? По-перше, Іов Борецький часто завершував свої вислови на кшталт

"покірно доброзичливий богомолець", "вірnodоброзичливий богомолець", "безустанний богомолець", а по-друге, що головне, наявні в цих листах автографи Іова Борецького ідентичні з підписом, поставленим під текстом петиції від листопада 1619 р.¹⁰

Ще одним ключовим соціально-становим визначником, наявним у кінці петиції від 3 листопада 1619 р., був термін "обивателі" (польськ. *obywatel* - громадянин). У тогочасних документах він служив для позначення представників шляхетського стану. Це добре видно, приміром, з фрагмента вступного протоколу універсалу київського воєводи Т. Замойського (1627) до шляхетства Київщини: "Усім людям шляхетського стану, обивателям Київського воєводства"¹¹. Поняття "вільний обиватель" було тотожне поняттям "вільний поляк", "вільний шляхтич" і несло в собі змістове навантаження, пов'язане з шляхетськими релігійними вольностями¹².

Таким чином, восени 1619 р. роль ідейного натхненника та організатора політично забарвленого руху православного духовенства і шляхти за відновлення вищої ієрархії українсько-білоруської Православної церкви взяв на себе Іов Борецький. Те, що він назвав подавцями петиції від 3 листопада представників шляхетського стану, було продуманим політичним кроком. Адже саме шляхетські скарги, а також т.зв. егзорбітанції - вимоги до короля щодо дотримання ним правових норм та зобов'язань, мали найбільшу вагу для влади Речі Посполитої. Водночас Іов Борецький представляв політичні позиції стосовно православної конфесії не лише духовенства і шляхти, а й інших станів українського суспільства. Показовим тут є те, що, звертаючись із проханням до Т.Замойського донести зміст петиції до короля, сенату та всього шляхетського загалу Речі Посполитої, він наголошував на важливості посередництва київського воєводи для "тутешніх обивателів духовного і світського станів", а також "посполитого руського народу"¹³.

Звідси напрашується висновок, що, крім представників православного духовенства і шляхти, рух за відновлення православної церковної ієрархії підтримували принаймні київські міщани - найактивніше ті з них, які були членами Київського Богоявленського братства. Осторонь цього руху не могли стояти і козаки. На той час вони набули певного досвіду практичної підтримки Православної церкви. Причому козаки вирізнялися своїм радикалізмом, їхня участь у міжконфесійній боротьбі в Україні виявилася позначеною таким крайнім проявом релігійної ворожнечі, як убивство ними 1618 р. намісника київського уніатського митрополита Антонія Грекова.

Можна вважати безсумнівним, що ідею відновлення православної церковної ієрархії поділяв П. Сагайдачний. Це доводить уся його політична поведінка з моменту приїзду в Україну 1620 р. єрусалимського патріарха Феофана. Звісно, що вона не могла бути спонтанною і відірваною від місцевих реалій внутрішньоцерковного життя. Як мінімум П. Сагайдачний у своїй конфесійній політиці робив поправку на політичні позиції тих проправославних представників політичних кіл в Україні, котрі стояли за петицією від 3 листопада 1619 р. Не виключено, що і сам запорозький гетьман мав причетність до появи цього документа. Адже у нього загалом було цілком достатньо часу (понад два тижні), щоб після укладення Роставицької угоди прибути на початок листопада до Києва, а потім встигнути організувати похід запорозького війська на кримські улуси в другій половині того ж місяця.

Втім, у даному випадку важливою є не стільки можлива особиста участь П. Сагайдачного у підготовці петиції від 3 листопада, як те, що Іов Борецький, напевне, зустрічався з ним напередодні від'їзду запорозьких послів до Москви. Вочевидь, вони обговорювали між собою плани залучення єрусалимського патріарха до справи відновлення православної церковної ієрархії в Україні та Білорусії.

Опосередковане свідчення про цю зустріч ігумена Київського Свято-Михайлівського монастиря із запорозьким гетьманом міститься у "Протестації"

від 28 квітня 1621 р. (одним з її авторів був Іов Борецький). Спростовуючи звинувачення у шпигунстві на користь Туреччини, які польська влада висувала на адресу патріарха Феофана, Іов Борецький писав: "В один час і в один рік у Москві і патріарх, і козаки були..., а ніяких авантур і шпигувань не сталося".

Ця фраза наштовхує на таку думку: якби єрусалимський патріарх насправді був турецьким шпигоном, він неодмінно відповідним чином вплинув би на запорозьких послів у Москві. Оскільки цього не сталося, як і нічого іншого, що викривало б Феофана III як таємного турецького агента, то це доводить його невинуватість. Розвиваючи подібну аргументацію, Іов Борецький вибудовував ще одну логічну схему: для завербованого турецьким урядом патріарха-шпигуна на передньому плані мала бути підризна агітація серед запорожців. Для неї він мав широкі можливості як у Москві, в якій він перебував разом із козацькими послами, так і в Україні, бо "і в Києві, і в Терехтемирові рік він без кількох тижнів прожив". Тим часом жодних слідів такої агітації на практиці не виявлено, навпаки, запорожці "за наказом королівським на війну з турком ідуть, впроваджені із Запорожжя його милістю паном секретарем Обалковським"⁴⁴.

Таким чином, розглядаючи фразу "В один час і в один рік у Москві і патріарх, і козаки були..., а ніяких авантур і шпигувань не сталося" у загальному змістовому контексті уривку, в якому вона вжита, а також враховуючи політико-конфесійну ситуацію, що склалася в Україні восени 1619 р., можна дійти таких висновків. Пильний інтерес Іова Борецького до відправленого у Москву запорозького посольства, безперечно, зумовлювався перебуванням там єрусалимського патріарха. А це виразно сигналізує про те, що лідер руху православних за відновлення церковної ієрархії в Україні та Білорусії конче мусив зустрітися з представниками Війська Запорозького напередодні відбуття П. Одиця з посольською місією до московського царя. Не виключено, що свято-михайлівський ігумен передав Феофану III якесь своє усне чи письмове послання через козацьких послів.

У "Протестації" Іов Борецький виходив з того, що патріарх Феофан контактував у Москві з послами Війська Запорозького. Адже лише за цієї умови набував доказової сили аргумент Іова Борецького про безпідставність звинувачення єрусалимського патріарха у шпигунстві на користь турків, тобто, згідно з наявною в "Протестації" версією, Феофан III по суті мав "алібі", якщо, зустрічаючись із козацькими послами в Москві, він не схилив їх до ворожої зради; якщо ж козаки з ним там не зустрічалися, то єрусалимський патріарх у цьому разі позбавлявся нагоди очиститися від підозр у шпигунстві.

Отже, існують усі підстави стверджувати, що у Війську Запорозькому, як і в православних церковних колах в Україні, не лише знали про перебування єрусалимського патріарха в Москві у 1619 - на початку 1620 р., а й плекали щодо Феофана III далекосяжні плани. А проте в документах, якими мали керуватися П. Одинець та інші члени козацького посольства, конфесійні питання не фігурували. Йдеться насамперед про лист Війська Запорозького до царя Михайла Федоровича, зміст якого нам відомий.

Слід зазначити, що й посольська інструкція орієнтувала запорозьких послів на фігуру замовчування конфесійних тем. Адже на прямі запитання думного дяка стосовно "наступу" та "замаху" на віру П. Одиця фактично ухилився від відповіді, наполягаючи, що на козаків не було "замаху" з боку короля. Водночас там, де цього вимагали інтереси Війська Запорозького, він використовував запитання І. Грамотіна як привід для цілеспрямованого поширення політично вигідної для козаків інформації. Так, задовольняючи цікавість свого співрозмовника щодо польсько-турецького примирення, П. Одинець зосередив увагу на дотичних до цієї тематики, однак вельми чутливих для козаків аспектах, пов'язаних з їхніми походами проти турків і татар.

Подібна дипломатична тактика інформаційних маніпуляцій зумовлюва-

лася не якимись суб'єктивними міркуваннями та уподобаннями П. Одинця, а строгим виконанням ним приписів запорозького посольського чину. Наочною ілюстрацією стосовно цього може служити посольська інструкція Війська Запорозького - "Пам'ять нашим послам, панам Петрові Одинцю з іншими товаришами: чого повинні домагатися від їхніх милостей панів комісарів". У даному документі, що виник під час укладення польсько-козацької Куруківської угоди 1625 р., наголошувалося, зокрема, на такому дипломатичному правилі: "І старший наш, [і] посол на яку-небудь справу обираються за згодою всього Війська й мусять чинити те, що їм накаже Військо" ^{АГ}

Отже, Військо Запорозьке вимагало від своїх послів безумовного дотримання конкретних положень посольської програми, що відображала колективну волю запорозької спільноти. Самодіяльність у цій справі не схвалювалася - на винних чекало суворе покарання. Звідси випливає, що досвідчений козацький дипломат П. Одинець та члени очолюваного ним посольства до царя у 1620 р. не могли дозволити собі вільні імпровізації стосовно такого важливого питання, як становище Православної церкви у Речі Посполитій.

У цьому зв'язку можна лише гадати, чому П. Сагайдачний та інші реально причетні до формування політичних позицій Війська Запорозького особи не захотіли порушувати це питання через запорозьких послів у Москві. Можливо, вони остерігалися бурхливої негативної реакції польського уряду, що перекреслила б таємні плани тих православних церковних і світських кіл в Україні, які хотіли відновити ієрархію Православної церкви. Не виключено, що тісно пов'язані із запорожцями українські церковні діячі, наприклад, Іов Борецький, побоювались, що втручання Михайла Федоровича (на якого великий вплив справляв його батько - московський патріарх Філарет) налаштує Феофана III на непоступливість у справі хіротонії митрополита та єпископів українсько-білоруської Православної церкви і призведе в кінцевому підсумку лише до підпорядкування останньої Московській патріархії. Зрозуміло, що могли бути й інші причини, які спонукали запорозьких політиків дистанціюватися від втручання царя у церковні справи в Україні.

Нам невідомі деталі аудієнції, яку дав Феофан III П. Одинцю і, можливо, ще комусь із членів запорозького посольства. Проте її політична значущість цілком очевидна, адже в її ході принаймні контурно було окреслене предметне поле для майбутнього діалогу патріарха з представниками православних кіл України, які виступали за відновлення церковної ієрархії. Вірогідно, що в ході контактів запорожців з Феофаном III обговорювалися також деякі "технічні" деталі його очікуваного приїзду в Україну, де безпеку його перебування реально могли забезпечувати саме козаки. З певністю можна судити про те, що П. Одинець і підпорядковані йому запорозькі дипломати збирали інформацію стосовно перебування єрусалимського патріарха в Москві, у тому числі про його найближчі плани. Судячи з цього, вони знайшли спосіб передати цю інформацію П. Сагайдачному ще до свого повернення з Московського царства. В усякому разі запорозький гетьман був обізнаний з термінами прибуття Феофана III в Україну і в березні взяв участь у його почесній зустрічі в Києві.

Посольський побут запорожців у Москві. Посольські подарунки царя

Завершуючи прийом запорозьких послів, І. Грамотін оголосив про призначення для них царського утримання на час їхнього перебування в Москві. У московській дипломатичній практиці це було далеко не "технічне" питання. Адже така хлібосольність прямо пропорційно залежала від політичної зацікавленості царя у своїх чолобитчиках-іноземцях. Витрати на харчування, корм коням, опалення приміщень, царське жалувannya грошиами і хутром ретельно фіксували приказні дяки, розписуючи їх, згідно з ієрархічною гра-

дацією осіб, які претендували на "государево жалованье, поденной корм", "государево жалованье, в стола место корм". В подальшому царські урядовці спиралися на ці записи з тим, щоб відповідним чином "розсадити" охочих до казенних харчів за уявним царським столом.

На жаль, у джерелах не збереглося конкретних відомостей, що саме перепало П. Одинцю та його товаришам з царського стола. Водночас справа з цим не є безнадійною і загалом можна скласти приблизне уявлення про побут за-порожців у Москві в статусі послів до царя. У цьому певною мірою можуть прислужитися документи, що проливають світло на те, як у столиці влаштовувалися інші царські чолобитчики - вихідці з України. У цьому зв'язку скористаємося документальними свідченнями, щоправда, більш пізнього часу порівняно з 1620 р. (однак такими, що вкладаються у межі діахронії), про "государеве жаловання" для царських прохачів з числа духовенства, а також козацьких послів.

Як свідчать джерела, на початку 40-х рр. XVII ст. для ченців і представників білого духовенства це жаловання призначалося за певною ієрархічною шкалою. Найбільший "поденний харч і питво" у Москві давали архімандритам та ігуменам. Він становив на особу 2 алтини (алтин - мідна монета, що дорівнювала 3 копійкам), 2 кухлі меду, 2 кухлі пива, а також 2 вози дров на тиждень на увесь почет архімандритів та ігуменів. Найменшим харчем і питвом мусили вдовольнятися монастирські служники - на них виділялося по 5 денег (деньга - срібна монета, що дорівнювала 0,5 копійки), та інші незначні особи із супроводу "государевих богомольців", які одержували лише по 4 деньги і кухлю пива^м.

На практиці норми утримання для духовних осіб з України нерідко були ще меншими, це дало привід наміснику київського митрополита Петра Могили старцю Києво-Печерської лаври Ігнатію не лише нарікати на те, що від таких царських харчів не станеш ситим, а й благодіти Михайла Федоровича про порятунок від голодної смерті і холоду ("зд'єсь на Москві помираємь голодною смертю; да дровъ, государъ, намъ указано зд'єсь всего по два возы на неделю, и тыми, государъ, дровами намъ пронытця о четырехъ топляхъ н'бчимъ")^л.

З цілком зрозумілих причин такий царський "поденний харч" не можна назвати щедрим. Тим часом ритуалізований його варіант ґрунтувався на демонстративно надмірному трапезуванні і був націлений на те, щоб засвідчити, з одного боку, велич, блиск і багатство царського двору, а з іншого, - монаршу прихильність до персон, в яких цар мав зацікавленість. Подібного "жаловання в стола место" свого часу удостоївся посол Б. Хмельницького до царя Олексія Михайловича чигиринський полковник Ф. Вишняк. На відміну від старця Ігнатія та інших киево-печерських ченців йому скаргитися на голод у Москві не доводилося. Принаймні в день представлення цареві посол міг наїстися досхочу, адже йому запропонували "змісний калач на півтори лопатки", блюдо чорної ікри, парового ляща (або стерлядь), кусок білого рибиця, блюдо ухи із свіжої риби, по куску білужини і сьомжини, "щуку колодку". Ф. Вешняку було чим вгамувати й спрагу після рибних страв: йому подали по два кухлі "подвійного" вина, "романії", рейнського вина, вишневого (або малинового) меду, піввідра паточного меду, відро цідженого меду, два відра доброго пива^{лк}.

Подібні надмірності щодо забезпечення іноземних послів продовольством у Москві не були дивиною. Іноді встановлене для послів утримання вдесятеро перевищувало їхні реальні потреби, причому, згідно з московським дипломатичним етикетом, "корм" (продовольство) видавався натурою, оскільки побутувала думка, що отримувати гроші на харчування принизливо. Прикметно, що визначені для послів із Речі Посполитої норми "корму" служили орієнтиром для постачання продовольством інших іноземних послів^{л9}.

Якими ж були гастрономічні перспективи у Москві П. Одинця та його посольського почту, адже стосовно іноземців-візитерів до царя там діяв принцип "по Сеньке и шапка"? Можна стверджувати, що призначене для них матеріальне утримання не виходило за межі загальноприйнятих для московської дипломатичної практики норм "корму", встановлених для іноземних послів. На це вказує той факт, що під час прийому П. Одинця та його товаришів у Посольському приказі і Боярській думі при повідомленні про призначене для них посольське утримання незмінно звучала формула "государево жалованье, в стола место корм", яка застосовувалася до послів, котрим при московському дворі засвідчували належну шану, приміром, посольської делегації на чолі з чигиринським полковником Ф. Вешняком⁵⁰.

У цьому можна вбачати особливий знак прихильності царя Михайла Федоровича до послів Війська Запорозького. Адже з прибулими до Москви іноземцями, які не викликали у царського уряду надто великого інтересу, як правило, особливо не церемонилися. Це добре видно з прохолодного прийому, з яким зіткнулися в столиці Московської держави києво-печерські ченці, очолювані старцем Ігнатієм. їм призначили непрестижний за тамтешніми уявленнями "поденний корм" грошима, а також лише в день їхнього приїзду в авральному порядку підшукали для них приміщення на Кизилбашському (Перському) купецькому дворі, нашвидкоруч відремонтувавши в ньому груби¹⁵¹.

Згідно з тогочасною дипломатичною практикою, перед відправкою послів додому їх обдаровували. Свою посольську винагороду отримали й очолювані П. Одинцем запорожці. Цар Михайло Федорович видав указ, за яким П. Одинець отримав у рахунок "государева жалованья" лисячу шапку за 4 рублі, "добрну" камку - візерункову шовкову тканину, ткану золотом або сріблом, "добрного" гатунку сукно ("лундыш"). Семи "лутчим" членам запорозького посольства перепало по лисячій шапці за 2,5 рублі, "доброму" сукну і тафті - шовковій тканині з полотняними вставками. Решті козакам дали по лисячій шапці за півтора рубля та "доброму" сукну¹⁷.

Така винагорода запорозьким послам була радше символічною, якщо порівняти її з тими багатими дарунками, що їх отримували інші послы та різні царські прохачі. Наприклад, у 1640 р. племінник колишнього київського православного митрополита Іова Борецького Ілля Борецький, окрім іншого, виклопотав собі у Михайла Федоровича сорок соболів ціною в 25 рублів⁵³.

Порівняно мала винагорода, яку отримали запорозькі послы (причому на фоні досить шанобливого ставлення до них московської влади), пояснювалася політичним прагматизмом дарувальника. Судячи з усього, уряд Михайла Федоровича волів тримати певну політичну дистанцію при зближенні з Військом Запорозьким. Не в останню чергу це пояснювалося як оглядкою офіційної Москви на позицію кримського хана, так і відсутністю у неї твердої впевненості в надійності запорожців у ролі "царських слуг". Цар вирішив запустити пробну кулю - надати Війську Запорозькому так зване "легке" жалування. Йшлося загалом про невелику за розміром (однак значущу за політичним підтекстом) разову грошову виплату. Очевидно, з прив'язкою до її "легкої" форми й були підібрані "легкі" подарунки для П. Одинця та інших членів запорозького посольства.

Що ж до суми царського жалування всьому Війську Запорозькому, то Михайло Федорович відлічив для нього 300 рублів. Причому розставання з грошима на користь козаків далось йому нелегко: у чорновому варіанті царської грамоти початково фігурувала сума 200 рублів, яку після коливань вирішено було збільшити наполовину. Втім, і трьохсотрубльове жалування, що в кінцевому підсумку перепало запорожцям від царських щедрот, не могло істотно поліпшити їхнє матеріальне становище. За тогочасними московськими цінами його вистачило б на придбання 75 дорогих лисячих шапок або 200 лисячих шапок посередньої якості, що в розрахунку на всіх козаків Війська Запорозького було явно малувато.

Показово, що служба князя Д. Пожарського - одного з основних фігурантів на переговорах із запорозькими послами в 1620 р., обходилася царському урядові дорожче, ніж виплачене ним жалування на все Військо Запорозьке. Принаймні про це можна судити за даними, які є в розпорядженні дослідників за 1633 р. Тоді цей князь "для смоленские службы" отримав річний оклад у 400 рублів (за цю ж службу боярину князю Дмитру Черкаському був визначений оклад у 600 рублів), а послані в його полк піддяді з різних приказів, тобто невоєнні служилі люди, мали оклад від 7 до 22 рублів, що також помітно перевищувало вартість посольських подарунків, отриманих у Москві членами посольської делегації на чолі з П. Одинцем. Однак у даному випадку важливою була не конкретна сума жалування, а факт його виплати запорожцям. Адже це політично закріплювало їхні відносини з царем у формі військової служби монарху.

Прийом у боярській думі

Посольська місія П. Одинця та його товаришів не вичерпувалася їхнім візитом до Посольської палати. Московська влада влаштувала цей урочистий прийом, щоб подати Війську Запорозькому виразний сигнал своєї політичної прихильності, а також задля попереднього з'ясування намірів запорозьких послів (П. Одинець вручив тоді І. Грамотіну листа від Війська Запорозького до царя Михайла Федоровича) та збору від них певної воєнно-політичної інформації. А проте на запорожців чекали нові, не менш значущі знаки уваги з боку офіційної Москви: їх прийняли також у Боярській думі - вищій державній установі Московського царства.

Думними чинами були в ті часи бояри, окольничі, думні дворяни, а також думні дяки. Останні відігравали дедалі більшу роль у поточній діяльності Думи, займаючись головним чином діловодством. Сфера діяльності Боярської думи охоплювала широкий спектр питань як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Серед іншого, ця установа займалась організацією прийому іноземців, а також проведенням переговорів з приїжджими іноземцями. Як правило, переговори з представниками іноземних держав вели члени обраної царем невеликої Ближньої думи, до якої входили, зокрема, деякі члени Боярської думи. Для ведення дипломатичних переговорів створювалися особливі думські комісії. Зазвичай, комісії складалися з одного-двох (у виняткових випадках - трьох) членів Боярської думи, яким допомагали двоє-троє дяків. Бояри не входили до відповідних комісій, якщо ранг іноземного дипломата був недостатньо високий або ж у Москві дипломатичне питання вважалося малозначущим - тоді на переговори ішов лише дяк³⁵.

Для подальших переговорів з очолюваною П. Одинцем запорозькою посольською делегацією цар Михайло Федорович призначив осіб з числа впливових у Московській державі діячів і досвідчених представників приказної бюрократії - боярина, коломенського намісника князя Дмитра Пожарського, думного посольського дяка Івана Курбатова та дяка Посольського приказу Сави Романчукова. Невдовзі П. Одинця та його товаришів прийняли у Боярській думі "на государевом дворе". Коли саме вони потрапили "в палату к боярам", залишається невідомим. Можливо, інформація про це містилася в тій частині відповідного джерельного тексту, що на сьогодні виявилася втраченою³⁶.

В усякому разі прийом запорозького посольства в Боярській думі відбувався не раніше, ніж думні чини і сам Михайло Федорович ознайомилися зі змістом листа Війська Запорозького до царя. Таке припущення спирається на той факт, що головною темою зустрічі бояр з козацькими послами було обговорення саме цього документа. Причому на той момент його зміст вивчив і цар ("И что писали к в.в-ву Петр и все Запорожское войско в своем листу к в.в-ву, то, де, известно"). Звідси стає зрозумілим, що прийом П. Одинця та

інших запорожців у Думі відбувся після 27 лютого (9 березня за н. а), тобто вже після того, як по завершенні прийому у Посольському приказі їх відпустили "на подворье".

Стосовно визначення орієнтованої дати цієї події можна зробити таке спостереження. Прийом козаків у Посольському приказі відбувався в суботу 27 лютого - на Масляну. А під час офіційної зустрічі послів Війська Запорозького у Думі бояри із специфічною куртуазністю просили їх не ображатися, що їм відмовлено в щасті особисто споглядати Михайла Федоровича, оскільки, як було заявлено, у піст він не дає аудієнції іноземним послам: "А в том бы вам не оскорблятьца, что есте его ц.в-ва очей не видели, потому что есте пришли к Москве перед постом, и в пост у великого государя нашего никакие послы иноземцы не бывают. А нынче царское величество ездил молитца по святым местам, и велел вас великий государь наш отпустить к себе". Усе це дає підстави стверджувати, що прийом запорозьких послів у Думі міг відбутися не раніше понеділка 1(10) березня, тобто першого дня Великого посту. Найвірогідніше, ця подія могла статися близько 10 (20) березня. Адже саме того дня на виконання офіційно озвученого боярами царського рішення про подарунки запорозьким послам "денгами, и комками, и тафтами, и сукны, и шапки" було доручено казначею і двом дякам з відповідних тканин, сукна та хутра виготовити одяг і шапки, а потім доставити їх у Посольський приказ І. Грамотіну та С. Романчукову⁵⁷.

Під час зустрічі з козацькими послами бояри в позитивному контексті оприлюднили зроблене резюме листа Війська Запорозького до царя. Вони передали П. Одинцю та його товаришам похвалу Михайла Федоровича на адресу гетьмана П. Сагайдачного і всього Війська Запорозького за те, що запорожці стали шукати царської милості і жалування, засвідчивши водночас свій намір служити цареві. Окреслюючи зайняту Михайлом Федоровичем політичну позицію стосовно запорозьких ініціатив, бояри запевнили козацьких послів, що він чинитиме так само, як його "предки"-царі - дід Іван IV Грозний та дядя Федір Іванович, котрі "прежних запорожских гетьманов и все Войско Запорожское в своем царском жалованье держали".

Окрім цієї відповідальної політичної заяви про прихильність Михайла Федоровича до традиції московських царів тримати запорожців за своїх слуг, бояри, вдавшись до мови тогочасної дипломатії, подали П. Одинцю та його товаришам додаткові сигнали щодо зацікавленості офіційної Москви у Війську Запорозькому. На початку прийому запорожців у Думі це проявилось в тому, що дяк С. Романчуков оголосив про веління Михайла Федоровича відвести П. Одинцю та його посольському почту престижний постій на царському дворі. А під кінець прийому козацьким послам пообіцяли царські подарунки, що чекали на них при випровадженні їхнього посольства додому. Тим часом, як можна припустити, їм запропонували задовольнитися щедрим царським столом.

Нарешті, П. Одинця та його товаришів запевнили в намірі Михайла Федоровича видати Війську Запорозькому грошове жалування. Це свідчило про те, що царський уряд реально був готовий конституювати особливі політико-правові та військово-політичні стосунки із запорожцями. Таким був і головний практичний результат прийому запорозького посольства у боярській думі.

Останній прийом запорозьких послів у Посольському приказі. Укладення московсько-запорозької угоди 1620 р.

Хоча запорожців і прийняли у Посольському приказі та Боярській думі, проте це не поставило крапку над "і" в їхньому завданні. Видається очевидним, що посольській делегації Війська Запорозького належало відбутися в Москві ще одну офіційну зустріч - заключну. До речі, в тогочасних мос-

ковських політико-дипломатичних колах останньому прийому відводилась особлива роль: без нього посольство вважалося таким, що не відбулося¹⁵⁸. Тим часом у джерелах не збереглося прямих відомостей про подібний прийом запорожців у Москві. І все ж московська влада його організувала.

Щоб переконатись у цьому, ще раз зважимо деякі викладені вище факти. Насамперед не підлягає сумніву те, що П. Одинцеві та іншим козацьким послам офіційно повідомили про рішення Михайла Федоровича стосовно їхнього відпуску, як і про приблизний сценарій останнього. Сталося це тоді, коли завершувався прийом запорожців у Боярській думі. Отже, перед тим, як відпустити членів запорозької посольської делегації "на подворье", бояри, поперше, оголосили, що цар дозволив відпустити їх на батьківщину ("отпустить к себе") з грошовим жалуванням на все Військо Запорозьке, по-друге, козакам було заявлено, що під час відпуску посольства ("на отпуске") їм вручать посольські подарунки. Прикметним є і той факт, що на виконання царського указу казначей Н. Траханіотов та дяки Ж. Шипов і Б. Милований повинні були підготувати і передати ці подарунки в Посольський приказ у розпорядження І. Грамотіна та С. Романчукова. Звідси випливає, що останній прийом запорожців відбувся саме в Посольському приказі, де вони отримали обіцяні їм гроші та подарунки.

Коли ж запорозьких послів запросили на останній прийом і чи обмежився він врученням П. Одинцю та його товаришам грошового жалування, хутряних шапок та інших подарунків? Можна стверджувати, що запорозькій посольській делегації останній прийом був влаштований у Посольському приказі не раніше 21 квітня (1 травня за н. ст.). Саме того дня цар Михайло Федорович видав грамоту, адресовану гетьманові Петру Конашевичу, отаманам, сотникам, осавулам та всьому Війську Запорозькому.

В цьому документі, врученому запорозьким послам І. Грамотінін і С. Романчуковим під час останнього прийому в Посольському приказі їхньої посольської делегації, підбито підсумок офіційному політичному діалогу між представниками Війська Запорозького та царським урядом і визначено рівень, а також перспективи московсько-запорозьких стосунків.

У грамоті спершу переказано зміст запорозького листа до Михайла Федоровича. Як зазначалося, в цьому листі містилася програмна політична пропозиція щодо військової служби цареві та очікуваної за неї монаршої винагороди. Потім у документі, що розглядається, викладено офіційну позицію царського уряду стосовно запорозького посольства загалом.

По-перше, цар висловив подяку гетьману і всьому Війську Запорозькому за їхнє звернення по царську милість, а також уже нині засвідчену запорожцями службу цареві, як і намір служити йому й надалі. По-друге, він погодився прийняти татарських полонених, доставлених йому козаками на доказ виконуваної ними царської служби. По-третє, Михайло Федорович наголосив, що звелів своїм боярам та приказним людям офіційно прийняти, заслухати і відпустити запорозьке посольство, нагородивши послів подарунками, Військо Запорозьке - "легким" грошовим жалуванням. Цар також запевнив козаків у тому, що і в майбутньому вони можуть бути певними його ласки та жалування ("И вперед вас в нашем милостивом жалованье имети хотим")³⁹.

Таким чином, основна політична ціль запорозького посольства до московського царя фактично була досягнута. Цареві було вручено листа від імені гетьмана та всього Війська Запорозького з пропозицією про військове найманство. У відповідь на нього Михайло Федорович дав козацьким послам грамоту про прийняття цієї пропозиції на певних умовах. Фактично ці документи лягли в основу укладеної тоді московсько-запорозької угоди. Згідно з нею Михайло Федорович погодився на встановлення політичних стосунків з Військом Запорозьким, які по суті ґрунтувалися на засадах воєнної служби запорозьких козаків цареві за певне грошове жалування. Водночас стосовно останнього

царський уряд не брав на себе чітких фінансових зобов'язань. До того ж, цар робив таке застереження: в подальшому виплату запорожцям жалування він ставитиме в пряму залежність від того, як вони проявлятимуть себе на царській службі ("А вперед вас в вашем жалованье забвенных не учиним, смотря по вашей службе").

Звертаючись до запорожців, як до осіб, що вже перебувають у статусі царських слуг, Михайло Федорович ставив перед ними оперативне військово-політичне завдання: не чинити ніяких походів на кримські улуси, оскільки татари утримуються від нападів на Московську державу. Щоправда, в даному випадку наміри царя, судячи з усього, не були такими однозначними. Як можна здогадатися із закресленої у чорновому варіанті грамоти і не зовсім чітко сформульованої фрази: "А будет крымской царь вперед к нам правды держати и учнет и войною на наши украины ходити учнут деле вперед вашим" ⁶⁰. Михайло Федорович все ж розраховував за певних обставин використати військові сили Війська Запорозького для збройного стримування татар.

Підбиваючи загальний підсумок розгляду запорозького посольства до царя Михайла Федоровича, можна стверджувати, що головним його результатом стало подолання кризи в стосунках Війська Запорозького з царським урядом (спричиненої участю козаків у польсько-московській війні 1617-1618 рр.) й піднесення їх до рівня безстрокового військового найманства, прибраного у форму номінального підданства запорозьких козаків цареві.

Чим же було зумовлене таке військово-політичне зближення Війська Запорозького з офіційною Москвою і чи мали козаки якісь дивіденди від московсько-запорозької угоди 1620 р.? Однозначно відповісти на ці питання навіряд чи можна через незадовільний стан джерел. Загалом на межі другого і третього десятиліть XVII ст. існувало кілька факторів, що спонукали запорожців орієнтуватися на московського царя.

Якщо виходити з конкретики документів, пов'язаних із запорозьким посольством 1620 р. до Москви, то напрашується висновок, що найпершою і найелементарнішою причиною, яка підштовхувала козаків до зближення з царем, було їхнє бажання регулярно отримувати від нього платню. Тим паче, що у той час для запорожців актуалізувалися питання пошуку засобів до існування, оскільки у зв'язку з укладенням Роставицької угоди для них з'явилися політичні перепони у здійсненні морських походів за здобиччю.

Можна з певністю констатувати, що досягнута в 1620 р. московсько-запорозька угода, яка на політико-правовому рівні зафіксувала обіцянку царя платити козакам жалування за їхню йому службу, сприяла практичному утвердженню відповідної традиції в стосунках між Військом Запорозьким та царським урядом. Показовим у цьому відношенні є той факт, що 1626 р., тобто приблизно через шість років після укладення Московської угоди 1620 р. царя Михайла Федоровича із запорожцями, гетьман Михайло Дорошенко клопотав перед Сигізмундом II про його згоду на відправку запорозьких послів до московського царя за щорічним жалуванням, виплата якого козакам тлумачилася гетьманом як данина давній традиції московсько-запорозьких відносин.

У листі М. Дорошенка до польного гетьмана і сандомирського воєводи Станіслава Конєцьпольського з цього приводу зазначалося: "Через наших послів вносили наше прохання до маєстату його королівської милості, нашого милостивого пана, щоб могли отримати дозвіл послати своїх послів до московського царя по казну, яку здавна давали і нашим предкам". Король переадресував вирішення цього питання С. Конєцьпольському⁶¹. Стосовно традиції, про яку йдеться, варто зауважити: ще наприкінці 80-х рр. XVI ст. окремі запорозькі загони переходили на воєнну службу до московського царя, отримуючи за неї "хлібні запаси", а також жалування грошима і сукном. На початку 90-х рр. XVI ст. царське жалування за службу певний час йшло на все Військо Запорозьке⁶².

Бажання отримувати царське жалування не було і не могло бути єдиним спонукальним мотивом для запорожців при спорядженні свого посольства до Москви. Річ у тім, що укладена в жовтні 1619 р. польсько-запорозька Роставицька угода не лише ставила козакам палиці в колеса щодо організації морських походів проти Туреччини. Для запорожців ця угода по суті являла собою бочку з порохом (йдеться насамперед про те, що вона тайла для них такі соціальні й політичні небезпеки, як масова виписка козаків з війська Запорозького та вигнання їх із шляхетських та церковних маєтків), тліючий гніт до якої контролював польський уряд.

Тим часом, розігравши "московську карту", можна було здобути певну політичну перевагу антитурецьким планам польської влади. За прикладом того, як можна було в даному випадку впливати на офіційну Варшаву, запорожцям не треба було далеко ходити: по завершенні польсько-московської війни на початку 1619 р. "на государево имя" перейшов козацький полк на чолі із Жданом Коншею.

Прикметно, що модель політичної поведінки, в основі якої лежала ідея виходу з підданства монарха, котрий нехтує правами своїх підданих, і набуття нового підданства за кордоном, актуалізувалася для запорожців невдовзі після укладення Куруківської угоди 1625 р. А згідно з нею (подібно до Роставицької угоди 1619 р.), від козаків вимагалось звільнити шляхетські і церковні маєтності. Та, як заявляв польному гетьману Станіславу Конець-польському запорозький гетьман Михайло Дорошенко, "нестерпні кривди, хижацтво, вбивства", яких козаки зазнавали від державців і підстарост, матимуть тяжкі політичні наслідки для Речі Посполитої. Адже це могло спричинитися до масового виходу запорожців з підданства польського короля і переселення їх у володіння московського царя, а то й турецького султана і кримського хана ("цими людьми наповниться не лише Москва, а навіть і поганські провінції")⁶⁵.

Нарешті необхідно наголосити ще на одних ключових причинах і наслідках запорозького посольства 1620 р. до московського царя. Можна стверджувати, що це посольство так чи інакше було пов'язане з цілями учасників руху за відновлення православної церковної ієрархії, який активізувався в Україні восени 1619 р. Перебування козацьких послів у Москві певною мірою вплинуло на формування політичної атмосфери, сприятливої для здійснення патріаршої місії Феофана II в Україні. Цьому прислужилися насамперед вірогідні контакти П. Одинця з патріархом Феофаном. Вони так чи інакше сприяли налагодженню конструктивного діалогу єрусалимського патріарха з політично активними православними колами в Україні щодо їхніх конфесійних прагнень.

²⁴Шмидт С.О. У истоков российского абсолютизма. Исследование социально-политической истории времени Ивана Грозного. - М., 1996. - С.394, 418, 444; Рогожин Н.М. Указ. соч. - С.17, 74, 75.

²⁵Прийом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Посольській палаті, 27.II (9.III) 1620 // Документи російських архівів з історії України. - Т. 1. - С. 245.

²⁶Новохатко О.В. Указ.соч. - С. 204, 205, 220, 225.

²⁷Процедура прийому у царя Олексія Михайловича послів гетьмана Б. Хмельницького на чолі з чигиринським полковником Ф. Вешняком 5 (15) VI 1649 // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (Далі - Акты ЮЗР). - СПб., 1861. - Т. 3. - С. 317.

²⁸Прийом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Посольській палаті 27.II (9.III) 1620. - С. 246.

²⁹Там само.

³⁰Лист гетьмана Б. Хмельницького до севського воєводи Замятні Леонтьєва, 8(18). VII 1648 // Акты ЮЗР. - Т. 3. - С. 208.

³¹Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. - К., 1995. - С.124, 125.

³²Лист гетьмана Богдана Хмельницького до боярина Бориса Морозова, 11 (21).III. 1651 // Акты ЮЗР. - Т. 3. - С. 446.

³³Прийом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Посольській палаті, 27.II (9.III). 1620. - С. 246, 247.

- ³⁴Материалы для истории воссоединения Руси. - М., 1877. - Т. 1. - С. 91.
- ³⁵Прийом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Посольській палаті, 27. II (9. III). 1620. - С. 246.
- ³⁶Конституція варшавського вального сейму 1618 р. // *Volumina legum*. - Petersburg, 1859. - Т. 3. - С. 158.
- ³⁷*Томаш Замойський посів сенаторський уряд київського воєводи 1619 р., після того, як його звільнив Станіслав Жолкевський {*Nowak T. Pierwsza przyba założenia wojskowej uczelni technicznej w Polsce w XVII w. // Studia i materiały do historii wojskowości*. - Warszawa, 1965. - Т. XI, cz. 1. - С. 15).
- ³⁸Усі разом християни руського народу, духовні і світські, київські обивателі релігії Східної Церкви до київського воєводи, 24.X (3.XI). 1619 // *АІАД. АЗ, dz. I. 337*. - С. 8, 9.
- ³⁹*Богданов А.П.* Московская публицистика последней четверти XVII века, - М., 2001. - С. 21.
- ⁴⁰Усі разом християни руського народу, духовні і світські київські обивателі релігії Східної Церкви до київського воєводи, 24.X (3.XI). 1619. - С. 8, 9.
- ⁴¹Листи київського митрополита Іова Борецького до литовського гетьмана Криштофа Радзивілла: від 2.IX 1622 // *AGAD. AR, dz. II. 837*. - С. 1, 30. VI 1623 // *Ibid, dz. II. 859*. - С. 2; 24. VIII 1624 // *Ibid, dz. V. 1150*. - С. 3.
- ⁴²Універсал київського воєводи Томаша Замойського до сановників, урядників та всіх людей шляхетського стану, обивателів Київського воєводства про обрання нового архімандрита Києво-Печерського монастиря після смерті Захарія Копистенського, травень 1627 // *AGAD. AZ, dz. I. 289*. - С. 75.
- ⁴³*Opaliński E.* Kultura polityczna szlachaty polskiej w latach 1587-1652: System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie. - Warszawa, 1995. - С. 83.
- ⁴⁴Усі разом християни руського народу, духовні і світські київські обивателі релігії Східної Церкви до київського воєводи, 24.X (3.XI) 1619. - С. 8.
- ⁴⁵*Іов Борецький* та інші. Протестація // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI -початок XVII ст. Тексти і дослідження. - К., 1988. - С.317.
- ⁴⁶Пам'ять нашим послам, панам Петрові Одинцю з іншими товаришами: чого повинні домогатися від їхніх милостей панів комісарів. - 5.XI 1625 // *BN. 2635*. - С. 92.
- ⁴⁷Доповідь про припаси для київських ченців, 5(15). II 1640 // *Акты ЮЗР*. - Т. 3. - С. 34.
- ⁴⁸Чолобитна намісника київського митрополита Ігнатія цареві Михайлу Федоровичу, 17 (27). IV 1640 // Там само. - Т. 3. - С. 42; Чолобитна намісника київського митрополита Ігнатія цареві Михайлу Федоровичу, 7 (17). IV 1640 // Там само. - Т. 3. - С. 43.
- ⁴⁹Пам'ять боярину і дворецькому князю Львову та дякам про видачу харчів послу гетьмана Б. Хмельницького полковнику Ф. Вешняку в день представлення царю, 5 (15). VI 1649//Там само. - Т. 3. - С. 316.
- ⁵⁰*Рогожин Н.М.* Указ. соч. - С. 68.
- ⁵¹Прийом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Посольській палаті 27. II (9. III) 1620. - С. 247; Прийом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Боярській думі, після 27.II (9. III) 1620. - С. 248; Пам'ять боярину і дворецькому князю Львову та дякам про видачу харчів послу гетьмана Б. Хмельницького Ф. Вешняку в день представлення царю 5 (15). VI 1649. - С. 316; Процедура прийому у царя Олексія Михайловича послів гетьмана Б. Хмельницького на чолі з чигиринським полковником Ф. Вешняком 5 (15). VI 1649. - С. 317.
- ⁵²Пам'ять про підготовку в Москві приміщення для ченців Києво-Печерської лаври 4(14). III 1640 // *Акты ЮЗР*. - Т. 3. - С. 34.
- ⁵³Пам'ять казначею Н. Траханіотову, дякам Ж. Шипову і Б. Милованому про царське жалування запорозьким послам на чолі з П. Одинцем, 10 (20). III 1620//Документи російських архівів з історії України. - Т. 1. - С. 248.
- ⁵⁴Пам'ять казначею П. Волинському, дякам Г. Панкратьеву та А. Іванову про видачу царського жалування І. Боярському, 7. V. 1640//*Акты ЮЗР*. - Т. 3. - С. 51.
- ⁵⁵*Новохатко О.В.* Указ. соч. - С. 133, 134.
- ⁵⁶*Шmidt С.О.* Указ. соч. - С. 393, 396, 397, 411, 444; *Рогожин Н.М.* Указ. соч. - С. 10.
- ⁵⁷Документи російських архівів з історії України. - Т. 1. - С. 249, прим. 7.
- ⁵⁸Прийом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у Посольській палаті, 27. II (9. III) 1620. - С. 247; Прийом запорозького посольства на чолі з П. Одинцем у боярській думі, після 27. II (9. III) 1620. - С. 247, 248; Пам'ять казначею Н. Траханіотову, дякам Ж. Шипову і Б. Милованому про царське жалування запорозьким послам на чолі з П. Одинцем, 10 (20) III. 1620. - С. 246.
- ⁵⁹*Рогожин Н.М.* Указ. соч. - С.73.
- ⁶⁰Грамота царя Михайла Федоровича гетьману Петрові Конашевичу, отаманам, сотникам і всьому Війську Запорозькому, 21. IV (1. V). 1620. - С. 248, 249.
- ⁶¹Там само. Примітки. - С. 250.
- ⁶²Лист запорозького старшого Михайла Дорошенка до сандомирського воєводи Станіслава Конєцьпольського, 1. VI 1626 // *AGAD. AZ, dz. I. 446*. - С. 36.
- ⁶³*Флоря Б.М.* З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80-і - 90-і роки XVI ст.) // *УІЖ*. - 1978. - № 8. - С. 126-128.
- ⁶⁴Лист запорозького гетьмана М. Дорошенка до польного гетьмана С. Конєцьпольського, 17.11 1626 // *AGAD. AZ, dz. I. 446*. - С. 31.

Резюме

В контексті політичної культури і дипломатичної практики запорозької спільноти розглядається посольство Війська Запорозького до московського царя Михайла Федоровича, досліджується відповідний дипломатичний церемоніал, а також хронологія, фактичний перебіг та конкретні результати офіційних прийомів козацьких послів у Москві, дається оцінка московсько-запорізькій угоді 1620 р.

The delegation of the Army Zaporozhye to the Moscow tsar Mikhail Fedorovich is being examined in the context of political culture and diplomatic practice of the Zaporozhye community, the corresponding diplomatic ceremonial as well as the chronology, actual course and particular results of the Cossack ambassadors in Moscow is being researched. The estimation of the Moscow - Zaporozhye arrangement in 1620 is given in the article.

Проблеми нової історії України

В.С.Степанков (Кам'янець-Подільський)

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ПРИСЯГА 1654 р.:

ЗМІСТ І НАСЛІДКИ*

Першочергового значення гетьман і старшини надавали розробці змісту майбутнього договору з Московією. Уже під час розмов 20-22 січня з російськими послами ними порушувалися клопотання про затвердження козацького реєстру чисельністю у 60 тис. осіб, збереження за козаками усіх прав і свобод, звільнення від сплати мита, мостового й перевізного, залишення за їхніми вдовами і дітьми козацьких вольностей і володінь; збереження у непопорушності витвореної моделі соціальних відносин, аби "шляхтич був шляхтичем, а козак козаком, а міщанин міщанином". Частина полковників і шляхти спробувала домогтися у В.Бутурліна гарантування своїх привілеїв⁵¹. У наступні тижні були сформульовані основні статті (всього 23) проекту договору, що знайшли відображення у "Проханні" до Олексія Михайловича від 27 лютого, яке повезли до Москви посли Самійло Богданович-Зарудний та П.Тетеря.

Вони передбачали визнання позитивного характеру гетьманської влади, вільне обрання гетьмана після смерті попереднього володаря булави, зосередження в його руках усієї повноти влади на теренах козацької України, у тому числі проведення самостійної зовнішньої політики. Зберігалися споконвічні права й вольності Війська Запорозького, включаючи суд і судочинство, приватновласницький характер козацького землеволодіння. Чисельність козацького реєстру сягала 60 тис. осіб; старшини й козаки мали отримувати платню. Забезпечувалися права і вольності шляхти, міщан і міського самоуправління, духовенства й митрополита та існуючий статус селян. Звучало клопотання негайно розпочати росіянам наступ проти Речі Посполитої у районі Смоленська, а в разі ворожих дій з боку Криму - й проти нього; надати допомогу продовольством, зброєю і боєприпасами українській залозі в Кодаку та запорожцям. Зі свого боку, гетьман зобов'язувався виплачувати цареві певну суму данини як "по иных землях дан вдруг отдаетца" (тобто як протектору України) й сповіщати його про ворожі щодо Росії наміри посольств, які прибуватимуть до козацької України⁵². Поділяємо думку А.Яковліва, що "основна ідея цілого проекту договору - це встановлення таких міждержавних відносин між Україною та Московією, при яких Україні застерігається державна самостійність, як зовнішня, так особливо внутрішня, на умовах певного контролю міжнародних зносин з боку царя й виплати цареві дані, як протекторові, за військову оборону проти зовнішніх ворогів"⁵³.

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 2003. - № 6.

Переговори у Москві, що розпочалися 23 березня, виявилися нелегкими, оскільки російські дипломати не погоджувалися на окремі умови договору. Врешті-решт 6 квітня українське посольство отримало текст договору з 11 статей ("Статті Богдана Хмельницького"), "Жалувану грамоту" царя гетьману і Війську Запорозькому (до неї увійшла частина статей з "Прохання" до Олексія Михайловича, що не потрапили до договору з 11 статей), грамоту царя шляхті й інші документи⁵⁴. Всі вони і становлять основний політичний зміст українсько-російського договору, оскільки його частинами слід вважати також комплекси документів переговорів з російським урядом українських міст (Києва, Переяслава, Чернігова) і духовенства⁵⁵.

Не торкаючись змісту останніх (лише констатуємо, що міста добилися збереження своїх прав і привілеїв, а духовенство відстояло непідлеглість московському патріархату), охарактеризуємо сутність "Статей Богдана Хмельницького" та "Жалуваної грамоти" царя гетьману й Війську Запорозькому. Вони передбачали збереження у непорушності існуючих форм правління й устрою Української держави, її території, адміністративно-територіального устрою, суду та судочинства, фінансової і фіскальної систем, соціальної структури суспільства, витвореної моделі соціально-економічних відносин. Підтверджувались усі права і привілеї козацтва, шляхти, духовенства й міщанства та повний суверенітет гетьманського уряду у проведенні внутрішньої політики. Гетьманська влада визнавалася пожиттєвою; після смерті гетьмана "поволити Войску Запорожскому обирати гетмана по прежнему их обычаем самим меж себя". Чисельність козацького реєстру затверджувалася у 60 тис. осіб; визначалися розміри платні російським урядом козакам і старшині. Споряджений до Києва російський воевода з кількома тисячами вояків мав надавати допомогу у боротьбі з ворогами. Росія зобов'язувалася вступити у війну проти Речі Посполитої й допомогти у відбитті нападу ханства. Зі свого боку, козацька Україна визнавала протекцію царя, повинна була щороку виплачувати до царської скарбниці певну суму данини, втрачала право на проведення самостійної зовнішньої політики (відносини з Річчю Посполитою й Портою без дозволу царя заборонялися взагалі)⁵⁶. Отже, вважати його рівноправним не має підстав. Українська сторона визнавала владу царя й втрачала частину суверенітету.

Правова невизначеність характеру відносин козацької України й Московії породила розмаїття його оцінок з боку дослідників: унія, військовий союз, протекторат, васалітет, неповна інкорпорація, присєднання, возз'єднання та ін. Найвірогідніше, за своїми формально-правовими ознаками він передбачав встановлення поширених у тогочасній Європі відносин протекторату. Укладений у критичний період національної революції, сам по собі договір, як справедливо зауважувала О.Апанович, не був для України "ні трагедією, ні ганьбою"⁵⁷.

Які наслідки для України мало прийняття протекції? Чи справдила вона надії, що покладалися на неї Б.Хмельницьким і старшиною?

І. Поза сумнівом, акт протекції став юридичною формою відокремлення й незалежності Української держави від Речі Посполитої. Водночас у жодному випадку не можна забувати того факту, що він стосувався меншої частини теренів і населення тогочасної України, більшість якої продовжувала залишатися в складі Речі Посполитої. Таким чином, укладення договору сприяло закріпленню існуючого розподілу українських земель **й не має підстав видавати протекцію козацької України за протекцію всієї України** (виділено авт. - В.С.), як це дуже часто спостерігається в історичній літературі й публіцистиці. На час принесення присяги обидві сторони тлумачили поняття "Мала Русь" у його вузькому розумінні - як терени витвореної держави, а не в широкому - як усі етноукраїнські землі. І якщо Б.Хмельницький вбачав у Росії державу, яка допоможе розгромити Річ Посполиту й включити західноукраїнські землі до складу гетьманату (впродовж 1655-1657 рр. він не-

одноразово підкреслював наміри поширити владу на " всю стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їхня мова аж до Вісли"⁵⁸), то російська еліта вбачала у них окремішні від Малої Росії терени Польщі й намагалася включати їх до складу Росії. Не випадково, вже у вересні 1655 р., коли українсько-російські війська лише прямували через Поділля до Львова, вийшов указ царя про доповнення його титулу " всієї Великої і Малої Русі самодержця" новими словами: " Великий князь Литовский и Белья Руси, Волынский и Подольский" ⁵⁹. Саме принципова відмінність у підходах до майбутнього західноукраїнського регіону стала головною причиною непорозумінь і прихованого суперництва між українською старшиною й російськими воеводами під час спільного Західного походу восени 1655 р. З цієї ж причини виникло гостре українсько-російське протистояння 1655-1659 рр. на теренах півдня Білорусі⁶⁰.

II. Прийняття царської протекції започаткувало нові й посилило вже існуючі процеси перегрупування геополітичних сил у Центрально- і Південно-Східній Європі, що сприяли загостренню старих і появі нових вузлів суперечностей, осей протиборства, які у кінцевому підсумку (у віддаленій перспективі) докорінно змінили політичну карту даного європейського регіону. Насамперед відзначимо факт остаточного перетворення української проблеми з внутрішньопольської у зовнішньополітичну, що стала однією з найголовніших у сфері міжнародних відносин на майбутніх 30 років. Потрапивши в епіцентр геополітичних інтересів Московії, Речі Посполитої, Кримського ханства й Туреччини, Українська держава, незважаючи на кількаразову зміну орієнтацій у кінці 50-60-х рр., не спромоглася подолати вкрай несприятливої для себе міжнародної ситуації. Ставши її заручником і жертвою, зазнавши жакливого розорення й обезлюднення, вона не тільки не домоглася утвердження самостійності та включення до свого складу решти етноукраїнських земель, але й втратила те що мала: терени Правобережної України (вони, відповідно до російсько-польського Андрусівського договору 1667 р., відійшли до складу Польщі), внутрішній суверенітет й право на зовнішні відносини (перетворилася в особі Лівобережного гетьманату в автономну складову Росії).

Вихід зі складу Польщі козацької України та її спільні з Росією воєнні дії проти Речі Посполитої започаткували інтенсивний процес втрати Річчю Посполитою геополітичної гегемонії у Центрально-Східній Європі, що поступово почала переходити до Російської імперії. Вони ж у певній мірі посприяли вступу в 1655 р. у війну з Річчю Посполитою Швеції, що, в свою чергу, призвело до загострення російсько-шведських суперечностей і спалаху в 1656 р. воєнних дій між Росією і Швецією та російсько-польського зближення.

Приймаючи царську протекцію, Б.Хмельницький, безумовно, хотів у такий спосіб ослабити Кримський ханат, запобігти (під загрозою спільного удару по ньому українсько-російських сил) розв'язанню воєнних дій проти козацької України. Сповна мав рацію І.Лисяк-Рудницький, коли стверджував, що гетьмана, " як і Бісмарка, переслідував " кошмар коаліцій". Здається, головною турботою Хмельницького було бажання уникнути війни на два фронти... Подібні міркування змушували Хмельницького укласти союз з Москвою 1654 р. Цим він хотів запобігти загрозі оточення України, що насувалася внаслідок взаємозближення Польщі й Кримського ханства"⁶¹. Проте досягти цього не вдалося. Навпаки, трапилося неочікуване: даний крок гетьмана призвів до подальшого зближення потенційних противників та укладення між ними у липні 1654 р. договору про військово-політичний союз, спрямований проти Московії й козацької України⁶².

Запобігти веденню одночасних бойових дій з Кримом і Польщею (яких вдавалося, хоча і не без труднощів, уникати у 1648-1653 рр.) можна було лише точною координацією дій з російським військом проти спільного противника.

Проте Росія, виходячи з власних геополітичних інтересів, зосередила зусилля на досягненні поставлених цілей у західному напрямі - Великому князівстві Литовському й Прибалтиці, залишивши, по суті, гетьманат сам на сам з Кримом і Польщею. За такої обставини вісь Варшава - Бахчисарай виявилася для козацької України значно небезпечнішою, ніж вісь Чигирин - Москва для Криму чи Польщі. Це обернулося для неї страхітливим спустошенням Брацлавщини та західних районів Київщини восени 1654 - взимку 1655 рр., стало однією з причин провалу Західного походу восени 1655 р. і постійною загрозою вторгнення татарських орд з півдня, що стримувало козацьку Україну від активних дій проти Польщі у 1656-1657 рр. Щоб нейтралізувати антиукраїнську спрямованість політики Криму, гетьман у травні 1655 р. повідомив Стамбул про готовність прийняти протекцію султана й наполегливо шукав порозуміння з Бахчисараєм. Однак ці заходи дали змогу лише дещо пом'якшити напружені стосунки з ханством, не розв'язуючи проблеми в цілому.

III. Як уже наголошувалося, визначальним чинником, який штовхав українську еліту до прийняття протекції Олексія Михайловича, виступала нагальна потреба одержання суттєвої військової допомоги (що знайшло відображення і в статтях договору 1654 р.). Проте цим сподіванням в основному не судилося звершитися. По-перше, російський уряд, вбачаючи основне завдання у відвоюванні Смоленська, оволодінні Білоруссю й стратегічними районами Прибалтики, відводив українському театру бойових дій у 1654 р. другорядну роль, хоча власне він виступав головним у боротьбі з Річчю Посполитою та Кримом. Маючи величезну перевагу над литовським військом (70 тис. супроти 15-18 тис. вояків противника), він, замість того щоб направити на допомогу Б.Хмельницькому хоча б 30 тис. вояків, розпорядився, аби гетьман негайно відрядив у Білорусію 20 тис. воїнів⁶³. Унаслідок чого українська армія (40 тис. чол.) виявилася істотно послабленою перед загрозою наступу з північного заходу 40-50 тис. (разом зі слугами) польського війська й з півдня - 30-40 тис. татарського.

По-друге, не було розроблено спільного плану дій української та російської армій (міркування Г.Саніна про наявність "общих согласованных оперативных планов"⁶⁴ не знаходить підтвердження з боку свідчень виявлених джерел), що позбавило гетьмана ініціативи у проведенні кампанії літа 1654 р.

По-третє, всупереч очікуванням Б.Хмельницького, що росіяни, розгромивши литовців, продовжать наступ на Польщу й таким чином скують дії польської армії, російське командування зайнялося облогами міст, переселенням білорусів у Московію й утвердженням влади Росії у Білорусі й Литві. Пізньої осені 1654 р. воно взагалі згорнуло наступальні операції⁶⁵.

По-четверте, російський уряд, дізнавшись про загрозу вторгнення польсько-кримських військ в Україну, не вніс істотних змін до стратегічного плану ведення війни й майже на три місяці запізнився з надісланням військової допомоги Б.Хмельницькому, яку той випрошував у царя та командування, її потуга у 12 тис. вояків була занадто слабкою (чисельність виявилася навіть меншою за кількість козаків, відправлених до Білорусі), щоб успішно протистояти наступу ворога.

Внаслідок названих чинників прийняття протекції не призвело до якісного посилення обороноздатності козацької України, а відтак і зміцнення її безпеки. Позбавлений допомоги гетьман виявився безсилим запобігти успішному наступу поляків восени 1654 р., оволодінню ними Брацлавщиною й об'єднанню з татарами. Битва українсько-російського війська з польсько-кримським 29 січня - 1 лютого 1655 р. під Охматовим переможця не виявила. Тим не менш вона дозволила противнику утримувати за собою до початку квітня окуповані терени Брацлавщини, які було ним перетворено на купу обезлюднених, покритих попелом руїн. За визнанням чернігівського воєводи Криштофа Тишкевича, тільки між Південним Бугом і Дністром стали попе-

лом 270 поселень, було зруйновано 1 тис. церков і забрано татарами в ясир понад 200 тис. осіб⁶⁶. Зрозуміло, ці трагічні наслідки воєнної кампанії не могли не спонукати гетьмана й старшину розпочати пошук інших (окрім царської протекції) шляхів для забезпечення держави від подібних спустошливих нападів. Одним з них стало відновлення (всупереч договору з Росією) відносин з Портою й засвідчення готовності прийняти її протекцію⁶⁷. Влітку наступного року російське командування не спромоглося організувати похід на Крим силами 5 тис. корпусу вояків, 2 українських козацьких полків, донських козаків і калмиків, що дозволило Мегмед Герейу восени завдати удару з тилу по українсько-російській армії, яка перебувала під Львовом⁶⁸. Таким чином, козацька Україна не отримала в очікуваних масштабах воєнної допомоги з боку Росії. А загроза з боку Польщі зникла восени 1655 р. унаслідок її захоплення Швецією, з якою вдалося встановити дружні відносини.

IV. Основною умовою прийняття українською елітою протекції було зобов'язання царя "все Войско Запорожское, польскому королю не выдавать, и за них стоять" и "от всех неприятелей оборонити". Її невиконання позбавляло в її очах сенсу саму протекцію. До кінця 1655 р. українська сторона не мала підстав побоюватися за дотримання Росією цієї умови. Проте з того часу в її зовнішній політиці окреслюється тенденція до пошуку порозуміння з Річчю Посполитою. Вона з'явилася внаслідок зіткнення російських інтересів із шведськими на територіях Великого князівства Литовського й Прибалтики, появи примарної надії на можливість успадкування царем польського трону після смерті Яна Казимира та явної недооцінки військово-політичної потуги Польщі⁶⁹. Зближення з Річчю Посполитою й оголошення Москвою у кінці травня 1656 р. війни Швеції, в якій Чигирин вбачав союзницю, викликали глибоке занепокоєння у Б.Хмельницького. У своїх листах до царя та російських політиків він переконував їх у помилковості даного курсу, бо Польща, вигравши час і замирившись зі Швецією, поверне зброю проти нас⁷⁰. Гетьман підозрював, що майбутнє замирення Росії й Польщі, якщо воно станеться, відбудеться за рахунок інтересів Української держави. Під цим кутом зору справді їхнє порозуміння таїло смертельну небезпеку для утвердження української незалежності⁷¹. Насамперед його турбувала доля західноукраїнського регіону, що міг назавжди залишитись у складі Польщі. Щоб запобігти подібному розвитку подій, він, всупереч позиції Москви й умовам договору з нею, восени 1656 р. активізував переговори з Швецією, Трансильванією, Молдавією і Валахією щодо створення анти-польської коаліції.

Побоювання Б.Хмельницького, як засвідчив хід російсько-польських переговорів у Вільно восени 1656 р., виявилися не безпідставними. По-перше, росіяни не допустили до них українське посольство Романа Гапоненка ("власне як псів до церкви Божої"). Демонстративно ігноруючи його присутність, вони, на відміну від поляків, відмовлялися від спілкування з ним й, підкреслюючи їхню зайвність, навіть не сповістили про зміст укладеного перемир'я, чим у своїх інтересах скористалася польська сторона (повідомила українцям сфальшовані умови досягнутої угоди)⁷².

По-друге, лиховісною ознакою для козацької України став сам факт можливого російсько-польського порозуміння з української проблеми без врахування її інтересів. Так, було досягнуто згоди (спроба Л.Заборовського поставити під сумнів її існування у тексті угоди виглядає непереконливою, оскільки висловлене ним міркування не опирається на критичний аналіз джерел), що після обрання царя польським королем "Україна, як член Речі Посполитої", мала повернутися до її складу. Передбачалася ліквідація українського державного життя, оскільки скликана впродовж першого року королювання Олексія Михайловича комісія з російських, польських й українських комісарів уповноважувалася виділити для Війська Запорозького лише "певний уділ" на терені козацької України. А до завершення її роботи

козакам дозволялося проживати лише на території, визначеній умовами Білоцерківського договору, тобто у межах Київського воєводства⁷³.

Як слушно зауважувала російська дослідниця Т.Яковлева: "Та легкість, коли не легковажність, з якою московські послы погодилися урізати територію Гетьманщини до меж Білоцерківської угоди (хоча навіть поляки сподівалися найбільше на кордони, встановлені Зборівською!), не може не дивувати. Фактично це було порушення Переяславської угоди 1654 р., згідно з якою визнавався кордон, встановлений Зборівською угодою. Крім того, козаки опинилися в становищі подвійного протекторату (їхньою думкою щодо цього ніхто не поцікавився) - і це також не відповідало "Березневим статтям". Навіть якщо взяти до уваги те, що даний пункт Віденської угоди ніколи не був виконаний, козаки мали усі підстави вважати, що їх зраджено"⁷⁴.

Російський уряд продемонстрував готовність пожертвувати існуванням Української держави в ім'я досягнення далекоглядних, хоча й ілюзорних, геополітичних планів. І хоча до Андрусівського поділу її теренів з Польщею (1667 р.) було ще далеко, але перший крок на цьому шляху було вже зроблено, а другий - у 1662 р., коли російське посольство отримало повноваження у переговорах з поляками засвідчити згоду Росії поступитися на користь Речі Посполитої Правобережжям, розділивши козацьку Україну по Дніпру⁷⁵. У світлі сказаного стає зрозумілою вкрай різко негативна реакція гетьмана й старшини на одержані від посольства відомості про хід і наслідки віденських переговорів. На зібраній старшинській раді Б.Хмельницький навіть висловився було за розрив договору з Московією: "Треба отступить от руки царского величества..."⁷⁶. Хоча згодом, після певних роз'яснень з боку Москви, гострота несприйняття перемир'я з боку української еліти пом'якшилася, все ж у її свідомості і почуваннях залишилася болісно нити образа за ігнорування інтересів козацької України й поселилася підозра щодо щирості політики Росії відносно Війська Запорозького. Мав рацію М.Грушевський, коли стверджував, що "військо і особливо старшина були незвичайно подразнені тим, що Москва трактувала про них без них. Сей факт став постійним аргументом против московської політики, против лояльности до Москви, против орієнтування на Москву. На сей доказ московського автократизму і грубого непошановання прав війська - що цар розпоряджався козаками і українцями взагалі, наче своєю худобою - "немов якимись безсловесними", не переставали нагадувати козакам усі хто підбивав їх проти Москви, і він твердо ліг в політичній свідомості України, як вічна осторога против московської невірності, московської зради супроти козацтва і України"⁷⁷.

V. Наступним наріжним каменем умов прийняття українською елітою протекції було гарантування царем дотримання у непорушності прав, свобод і привілеїв козацької України, що знайшло відображення і в змісті договору. Проте вже того ж 1654 р. російський уряд зробив перші спроби зміцнити у ній свою присутність, обмежуючи її внутрішній суверенітет. Так, уже в квітні з'явився було намір надіслати туди дворян з метою вчинити перепис населення, щоб виявити розміри виплачуваних ними податків, а також втрутитися у порядок збору податків з міщан⁷⁸. У серпні під час переговорів депутації духовенства на чолі з ректором Києво-Могилянської академії Інокентієм Гізелем на неї було вчинено потужний (хоча безуспішний) тиск, намагаючись спонукати визнати підвладність московському патріархові⁷⁹. Відправлене у грудні до гетьмана посольство Артамона Матвеева та Федора Порошина мало домагатися від нього згоди на запровадження воєводського управління й створення 10 солдатських полків (по 1 тис. вояків) під керівництвом російських офіцерів. На аудієнції 16 січня 1655 р. Б.Хмельницький відхилив ці пропозиції, не сприйняв він і натяку послів відмовитися (через хворобу) від командування українським військом під час запланованого на весну спільного походу проти Польщі⁸⁰. Нову спробу впровадити воєводське уп-

равління Москва зробила у 1657 р. Зустрівшись у червні з її посольством, гетьман не дав згоди на надіслання воєвод до Чернігова, Переяслава й Ніжина, відмовив у виплаті доходів до царської скарбниці й обстоював право на проведення самостійної зовнішньої політики, зокрема у стосунках із Швецією й Трансильванією⁸¹.

Допоки булава знаходилась у руках Богдана Великого, російська еліта, наштовхуючись на його потужну протидію й враховуючи міцність гетьманської влади, діяла вкрай обережно, уникаючи відвертого протиборства. Однак після його смерті у серпні 1657 р. ситуація почала змінюватися докорінним чином. Скориставшись тимчасовим послабленням верховної влади й загостренням соціально-політичних суперечностей у козацькій Україні, вона почала наполегливо добиватися впровадження воєвод до Чернігова, Переяслава, Ніжина, Корсуня й інших міст та надання їм права втручатись у судові справи, права контролювати збір податків і видатки з гетьманської скарбниці, повернення контрольованих у Білорусі козаками теренів тощо⁸². У квітні-травні 1658 р. цар видав розпорядження про призначення воєвод до Білої Церкви, Корсуня, Ніжина, Полтави, Чернігова й Миргорода, складення козацького реєстру, перепис міщан і селян із зазначенням повинностей, що мали місце до 1648 р.⁸³ Окрім цього, всупереч договору 1654 р., Москва відверто втрутилася у боротьбу за булаву й, заграючи з опозицією до влади новообраного гетьмана Івана Виговського, сприяла спалаху братовбивчої громадянської війни в Українській державі. Активно зайнялася також формуванням проросійськи налаштованого угруповання серед козацтва, городової і запорозької старшини, духовенства⁸⁴.

Відверте нехтування Росією передбачених умовами протекції зобов'язань не могло не викликати масового спротиву з боку старшини й значної частини козацтва. Уже на Корсунській козацькій раді восени 1657 р. полковники І.Богун, М.Зеленський і третій (прізвище невідоме) заявили: "Быть нам у царского величества нельзе потому: хотя он, государь, к нам и милостив, только начальные его государевы люди к нам не добры и наговорят государя на том, что привестъ нас во всякую неволю и пожитки наши у нас отнять"⁸⁵. І.Богун влітку наступного року заявляв російському послу стольнику Петру Скуратову, що "нам де воеводы ненадобны: жон де да детей наших переписывать приехали?... ты де к нам в Чигирин воеводою едешь? не здоров де от нас выедешь!"⁸⁶. І.Виговський також заявив послу, що "как де воевода приехал, так и поедешь", бо царські воєводи і ратники йому не потрібні і "вам де надобно такой гетман, чтоб взял за хохач и водить"⁸⁷. Зібрана ним рада ухвалила, "чтоб великого государя воеводам в черкеских городех не быть, а быть бы им полковникам по-прежнему без воевод"⁸⁸. Такий розвиток подій неминуче висував на порядок денний української зовнішньої політики питання про доцільність збереження договору з Росією.

Справді, навіть побіжний огляд найголовніших тенденцій у сфері українсько-російських відносин уже в перші роки його укладення засвідчує інтенсивний процес формування цілого комплексу суперечностей. Вони зумовлювалися не протистоянням доброї і злої волі обох сторін, а несумісністю їхніх цілей, яких вони хотіли досягти, погоджуючись на договір, протилежністю напрямів розвитку української й російської держав, відмінністю політичних культур і ментальності еліт. Еліта козацької України, як уже зазначалося, пішла на прийняття протекції у критичний період геополітичного становища держави, щоб зберегти її від ліквідації, домогтися за допомогою Росії розгрому Речі Посполитої й поширити владу на західноукраїнські землі. Поділяючи у своїй масі незалежницькі устремління (за характеристикою, даною восени 1659 р. коронним обозним Анджеєм Потоцьким, старшини прагнули "вчинитися вільними" й вважали за найкраще, щоб "не перебувати ні під в(ашою) кор(олівською) м(илістю), а ні під царем; сподіваються вони цього до-

могтися, обмануючи і лякаючи в(ашу) кор(олівську) м(илість) царем, а царя в(ашою) кор(олівською) м(илістю)"⁸⁹), вона, усвідомлюючи вимушеність зробленого кроку, найрішучішим чином виступала проти найменших порушень російською стороною умов договору. Причому, розглядала його не як віковичний акт міждержавних відносин, а як звичайну зовнішньополітичну угоду, дотримання якої обумовлювалося лише корисністю для козацької України, в противному разі втрачалася доцільність її існування.

Російська еліта, на відміну від української, вбачала у договорі не акт міждержавних відносин, а принципово іншу сутність характеру взаємин Великої і Малої Русі, а саме: "как акт **воссоединения разных частей некогда единой Руси** (виділено авт. - В.С.) под скипетром правителей, находящихся в Москве"⁹⁰. Погляд на козацьку Україну, як на невід'ємну складову Росії, й визначав політику щодо неї Москви не тільки у перші роки після договору 1654 р., але й упродовж другої половини XVII-XVIII ст. Оцінюючи її, М. Грушевський зазначав, що "московське правительство користувалося і сим роздвоєнням (між політичними домаганнями старшини і соціальними вимогами поспільства. - В.С.) і всіми ваганнями, замішаннями, суперечностями, щоб вести далі свою централістичну політику й обмежувати крок за кроком автономію України. Воно використовувало аспірації кар'єровичів і амбітників, деморалізувало козацьку старшину, крок за кроком виторговувало від неї відречення то від тої, то від сеї політичної прерогативи, платячи авансами, маєтностями, уступками..."⁹¹.

Враховуючи сказане, не бачимо вагомих аргументів на користь думки, що для тогочасної Української держави обрання царської протекції було оптимальною альтернативою з-поміж можливих польської, кримсько-османської і шведської⁹². Кожна з них у тих чи інших конкретних обставинах могла мати для неї певні позитивні аспекти. Проте всім їм був притаманний спільний істотний негативний момент: прагнення протекторів звести до мінімуму, якщо не знищити зовсім, її суверенітет. Зрозуміло, він не міг задовольняти українську еліту, тому вона у пошуку оптимальнішого варіанту змінювала протекторів, правда не завжди успішно. Зіткнувшись з брутальним імперським втручанням Москви у внутрішньополітичне життя держави, її намаганням перетворити козацьку Україну на російську провінцію, вона пішла на розрив відносин з нею, уклавши 16 вересня 1658 р. Гадяцьку угоду з Річчю Посполитою.

Отже, договір 1654 р. проіснував всього близько 4,5 років. Виступивши його ініціатором, українська сторона, обманувшись у своїх сподіваннях, відмовилася від нього. Представляючи собою типовий договір про прийняття протекції, він не передбачав ні "возз'єднання" України з Росією, ні поневолення України Росією. Такі й подібні їм оцінки становлять собою плід міфотворчих зусиль істориків, публіцистів, письменників, поетів і політиків. А чому і в якому напрямі змінився характер українсько-російських відносин пізніше - це вже інше питання, що потребує окремої розмови.

⁵¹ ВУР.-Т.III.-С.473-476.

⁵² ДБХ. -С.323-325.

⁵³ Яковлів А. Назв, праця. - 1993. - № 4-6. - С108.

⁵⁴ Апанович О. Назв, праця. - С.18-23; Грушевський М. Історія ... - Т.IX. - 4.2. - С.801-814; Яковлів А. Назв, праця. - 1993. - № 4-6. - С.110-117.

⁵⁵ Заборовський Л. Переяславская рада... - С.47; Мицик Ю. Полин-корінь... - С.10-11.

⁵⁶ ВУР. - Т.III. - С.560-565, 567-570; Апанович О. Назв, праця. - С.24-34; Грушевський М. Історія... - Т.IX. - 4.2. - С.814-828; Яковлів А. Назв, праця. - 1993. - № 7-8. - С.116-124.

⁵⁷ Апанович О. Назв, праця. - 92.

⁵⁸ Архив Юго-Западной России. - К., 1908. - Т.VI. - Ч.3. - С.202-206; Грушевський М. Історія... - Т.IX. - 4.2. - С.1328-1331, 1428-1436; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. - К., 1997. - С.88-94.

⁵⁹ Акты Московского государства. - СПб., 1894. - Т.II. - С.432; Грушевський М. Історія... -Т.IX. - Ч.2. -С.1111-1113.

⁶⁰ Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої полови-

- ни XVII - першої чверті XVIII ст. - К., 1995. - С.8; Його ж. Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655-1659). - К., 1998. - С.24-76; Його ж. Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегруповань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі. - С.255; *Грушевський М.* Історія... - Т.IX. - 4.2. - С.1128-1129, 1222-1224, 1257-1277.
- ⁶⁴Лисяк-Рудницький І. Назв. праця. - С.73.
- ⁶⁵Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. - К., 2001. - С.72-87; *Санін Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. - М., 1987. - С.46-62, 85-89; *Федорук Я.О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657. - Львів, 1996. - 4.1. - С.38-60, 127-168.
- ⁶⁶Грушевський М. Історія... - Т.IX. - 4.2. - С.905-908, 929-933; *Сагановіч Г.* Невядома війна: 1654-1667. - Шнек, 1995. - 0.10-15.
- ⁶⁷Заборовский Л.В. 340 лет Переяславской рады. - С.218.
- ⁶⁸Сагановіч Г. Назв. праця. - С.16-32.
- ⁶⁹БМЧ. ВР. - № 148. - Арк.979-988; БН. ВМФ. - № 6680; *Грушевський М.* Історія... - Т.IX. - 4.2. - С.1020-1061; *Санін Г.А.* Отношения России и Украины... - С.131-151; *Смолий В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький.* Соціально-політичний портрет. - К., 1995. - С.466-483, 491-505.
- ⁷⁰Архів головний актів давніх (Варшава). - Ф.3. - Картон № 42. - № 60. - Арк.2; Національна бібліотека України ім В.І.Вернадського (далі - НБУ). ІР. - Ф.ІІ, 15425-15487. - Арк.146-147.
- ⁷¹Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655-1656 гг.): Документы, исследование. - М., 1994. - С.158; *Санін Г.В.* Отношения России и Украины ... - С.155-158.
- ⁷²Горобець В. Еліта козацької України... - С.133-136; *Кобзарєва Е.И.* Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655-1661 годах. - М., 1998. - С.58-89; *Санін Г.В.* Отношения России и Украины... - С.75-79.
- ⁷³ДБХ. - С.497-503, 510-511, 519-524; *Іванов Д.И.* Речь Посполитая в планах московских политиков накануне Виленских переговоров 1656 года (из истории международного кризиса в Восточной Европе середины XVII века) // Славяноведение. - 2002. - № 2. - С.61-62.
- ⁷⁴Чухліб Т.В. Зовнішньополітичні наслідки договору 1654 року та проблема територіального поділу Української держави у 60-70-х роках XVII ст. // Українсько-російський договір 1654 р. - С.30.
- ⁷⁵Акты ЮиЗР. - СПб., 1862. - Т.III. - С.556; *Грушевський М.* Історія... - Т.IX. - 4.2. - С.1243-1244; *Кобзарєва Е.И.* Указ. соч. - С.150-151; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. - К., 1998. - С.183.
- ⁷⁶БМ4. ВР. - № 149. - Арк.454-456; БН. ВМФ. - № 6708; Акты ЮиЗР. - СПб., 1875. - Т.VIII. - С.396-398; *Заборовский Л.В.* Католики, православные, униаты... - С.339-340.
- ⁷⁷Яковлева Т. Назв. праця. - С.187-188.
- ⁷⁸Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). - Саратов, 1960. - С.58-60.
- ⁷⁹Акты ЮиЗР. - Т.III. - С.556.
- ⁸⁰Грушевський М. Історія... - Т.IX. - 4.2. - С.1252.
- ⁸¹Акты ЮиЗР. - Т.X. - С.569; *Грушевський М.* Історія... - Т.IX. - 4.1. - С.837-838.
- ⁸²Акты ЮиЗР. - Т.X. - С.741-752; *Грушевський М.* Історія... - Т.IX. - 4.1. - С.863.
- ⁸³НБУ. ІР. - Ф.ІІ, 15557-15561. - Арк.3-4зв., 12-13.
- ⁸⁴Акты ЮиЗР. - Т.III. - С.564-572; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації... - С.17-18; *Грушевський М.* Історія... - Т.IX. - 4.2. - С.1415-1419.
- ⁸⁵Яковлів А. Назв. праця. - № 9. - С.122-126.
- ⁸⁶Акты ЮиЗР.-СПб., 1863.-Т.IV. - С.110;СПб., 1872. - Т.VII. - С.200-205; СПб., 1892. - Т.XV. - С.141-149; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації... - С.29-30; *Яковлева Т.* Назв. праця. - С.260-262.
- ⁸⁷Бульвінський А.Г. Українсько-російська війна 1658-1659 рр.: Автореф. дис. ... канд.іст.наук. - К., 1998. - С.11-13; *Грушевський М.* Історія... - К., 1998. - Т.X. - С.106-186; *Яковлева Т.* Назв. праця. - С.257-268, 275-277.
- ⁸⁸Акты ЮиЗР. - Т.IV. - С.44.
- ⁸⁹Там же. - С.130.
- ⁹⁰Там же. - С.128.
- ⁹¹Там же. -Т.XV. -С.273.
- ⁹²Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. - К., 1898. - Т.III. - С.382-383, 387.
- ⁹³Восточные славяне в XVII-XVIII веках... - С.Ю.
- ⁹⁴Грушевський М. 250 літ // Народна газета. - 1991. - № 12(20). - Сб.
- ⁹⁵Заборовский Л.В. 340 лет Переяславской рады. - С.219; Его же. Переяславская рада... -С.43.

Резюме

У статті зроблено спробу з'ясувати окремі аспекти проблеми Переяславського акта 1654 р. та його наслідків для Української держави.

The attempt to ascertain the specific aspects of the problem of concluding the Pereyaslav treaty in 1654 and its consequences for Ukrainian nation is made in the article.

Питання новітньої історії України

Г.В.Касьянов (Київ)

ІДЕОЛОГІЯ ОУН: ІСТОРИКО-РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ

Попередні зауваження

Об'єкт цього аналітичного огляду - світоглядні та політичні основи діяльності Організації Українських Націоналістів. Оскільки історія та ідеологічна еволюція ОУН залишаються предметом гострих політичних дискусій, автор вважає за потрібне зауважити, що даний огляд не пов'язаний з його політичними поглядами та симпатіями і призначений для суто наукової дискусії. З цієї ж причини даний нарис обмежується саме науковими інтерпретаціями ідеології ОУН, партійна та контрпропагандистська публіцистика використовується лише як історіографічне джерело. Авторські узагальнення і висновки не варто сприймати як остаточні, тим більше, як вердикт. Проблема потребує набагато тривалішого, детальнішого, комплексного дослідження, не пов'язаного ні з "державним замовленням", ані з поточними інтересами та амбіціями політичних груп¹.

Як у науковій літературі, так і в публіцистиці широко застосовується словосполучення "ідеологія ОУН". Аби уникнути непорозуміння, пов'язаних з різними прочитанням терміна, зауважимо, що "ідеологія" в даному дослідженні означатиме сукупність взаємопов'язаних ідей, цінностей та символів, які мають світоглядне значення для певної групи². У більш конкретно-му втіленні словосполучення "ідеологія ОУН" вживатиметься, коли аналізуватиметься комплекс цих ідей, символів та цінностей, означених у політично-програмних документах Організації Українських Націоналістів.

Обговорюючи проблеми еволюції ідеології ОУН, треба також брати до уваги той факт, що ця організація ніколи de-facto не існувала як єдина, цілісна спільність. ОУН формально почала діяти взимку 1929 р., після об'єднання кількох невеликих українських націоналістичних організацій з еміграції та із західноукраїнських земель, що перебували у складі Польщі. Майже безпосередньо після створення ОУН розпочалися серйозні тертя між вищим керівництвом (Проводом ОУН), в якому домінували представники еміграції, та Крайовою Екзекутивою ОУН на західноукраїнських землях. ОУН у Західній Україні впродовж десятиліття діяла як напіваавтономна від Проводу структура. Намагання останнього контролювати керівників "краю" перетворилися на приховану внутрішню боротьбу, яка зрештою, після загибелі лідера ОУН Євгена Коновальця, закінчилася у 1939 - 1941 рр. так званім "розколом ОУН" - фактичним оформленням реального стану справ. В основі цього розколу не було ґрунтовних ідеологічних розбіжностей, не існувало серйозних змістовних відмінностей між програмами двох ОУН - "бандерівської" та "мельниківської".

У другій половині 1940-х - середині 1950-х років визрів і трапився ще один розкол ОУН, коли від "бандерівської" частини відмежувалися ті діячі, які не погоджувалися з поверненням організації до ортодоксальних ідеологічних засад довоєнного періоду, так звані "двійкарі". У цьому випадку розкол мав виразний ідеологічний підтекст, хоча й з не менш виразними ознаками конфлікту особистостей (про це йтиметься далі)³. Підвалини цього розколу було закладено 1943 р., коли ІІІ Великий Збір ОУН ухвалив програму, що стала відходом від радикального націоналізму тоталітарного типу.

У першій половині 1990-х років, коли ОУН "фізично" повернулася в Україну - "мельниківці" під власною назвою, "бандерівці" - під парасолькою Конгресу Українських Націоналістів (КУН), на місцевому ґрунті утворили-

ся нові організації, які також ідентифікували себе як ОУН - на середину 1990-х існувало принаймні два нових утворення, які претендували на традиційну назву "Організація Українських Націоналістів в Україні"⁷ і мали локальний, дуже обмежений вплив у західних регіонах України.

На цьому тлі стає зрозумілим, що розгляд "ідеології ОУН" має базуватися на тому припущенні, що вона також ніколи не існувала як світоглядний моноліт. Зрозуміло, на початковому етапі існування ОУН склався певний набір центральних світоглядних принципів, які впродовж десятиліть залишалися незмінними, але при цьому вони ніяк не могли розглядатися як монопольний ідеологічний продукт лише самої ОУН - загалом вони збігалися з базовими світоглядними засадами будь-якого націоналізму (державність нації, її суверенітет, культурна гомогенність). Однак трактування цих принципів, способи їхньої реалізації та взаємодії з іншими ідеологіями мали "місцеву специфіку" і змінювалися, щоправда, різними темпами і в різних спрямуваннях в окремих відгалуженнях руху.

Як єдиний, внутрішньо відносно узгоджений комплекс базових постулатів і принципів "ідеологія ОУН" формувалася впродовж 1920-х - 30-х років. При цьому поза згаданим комплексом основних положень спостерігалася, хоча й досить обмежене коло інтересів, але все ж таки розмаїття інтерпретацій. Під час Другої світової війни і після неї, коли деякі основні політичні компоненти ідеології ОУН було піддано ревізії, трапився згаданий розкол на "ортодоксів" і "ревізіоністів" (1943-1954 рр.), крім того, розпочалася повільна еволюція "мельниківської" ОУН. Упродовж 1940-х - 1980-х рр. усі три течії ОУН, які мали організаційне оформлення, розвивалися кожна своїм шляхом. Після тривалої ідеологічної стагнації "мельниківці" досить рішуче змінили ідеологічне обличчя. "Двійкарі" практично перейшли на позиції демократичного націоналізму, поза тим якихось визначних ідеологічних декларацій вони не залишили. "Бандерівці" після вигнання "ревізіоністів" та повернення на довоєнні позиції найдовше перебували в стані ідеологічного догматизму, і їхні спроби еволюціонувати в бік плюралізму та відходу від деяких принципів ортодоксального націоналізму зрештою 1930-х років були досить суперечливими і не завжди послідовними.

Інтерпретації

Упродовж більше як сімдесяти років існування ОУН (у різних організаційних іпостасях) склалися досить усталені версії інтерпретацій її світоглядних засад та політичних програм. Історичну першість мають політико-ідеологічні інтерпретації, які датуються другою половиною 1920-х років, коли випрацьовувались елементи ідеології прийдешньої ОУН, та початком 1930-х років, коли організація стала об'єктом критики представників інших політичних спрямувань. Ми зосередимося на наукових інтерпретаціях, які внаслідок відомих обставин вперше з'явилися у західній історіографії.

Чи не найбільш усталеним терміном для окреслення ідеології та політичної практики ОУН 1930-х років у західній науковій літературі став "інтегральний націоналізм" - поняття, яке до цього застосовувалось щодо французького радикального монархічного націоналізму початку XX ст. У рамках цього родового поняття, зазвичай, об'єднують європейські праворадикальні, тоталітаристські рухи першої третини XX ст.

Автор найбільш відомої праці про ОУН Джон Армстронг, спираючись на узагальнення одного з піонерів наукових досліджень націоналізму, Карлтона Дж. Гейза, визначає такі світоглядні параметри українського "інтегрального націоналізму":

1) віра в те, що нація є найвищою цінністю, якій мають бути підпорядковані всі інші;

2) апеляція до містичної ідеї єдності всіх особистостей, які складають націю, зазвичай основаної на тому припущенні, що в одне органічне ціле їх

об'єднують біологічні характеристики або незворотні наслідки спільного історичного розвитку;

3) підпорядкування раціональної, аналітичної думки "інтуїтивно правильним" емоціям, ірраціональності;

4) наявність харизматичного лідера чи еліти націоналістів-ентузіастів, які вважаються уособленням "волі нації";

5) культ дії, війни та насильства, які вважаються вираженням вищої біологічної життєздатності нації"⁵.

Ці риси, за Армстронгом, були спільними для націоналістичних рухів, які з'явилися в Європі у 1920-ті роки, і український "інтегральний націоналізм" (саме ОУН була, як він вважає, носієм цієї ідеології) не був винятком, тим більше, що цей рух значною мірою був продуктом копіювання європейських зразків. При цьому варто взяти до уваги одне зауваження Дж. Армстронга: "Інтегральний націоналізм" за своєю природою є рухом окремих націй, а не універсальною ідеологією, і послідовники останнього відкидають систематичні раціональні програми.

На думку Дж. Армстронга, в українському варіанті "інтегрального націоналізму" можна також знайти "міцні елементи ліберальних, демократичних, а також і християнських принципів, навіть якщо учасники руху на словах заперечували їх. У практичній діяльності навіть найрадикальніших груп ніколи не бракувало пошани щодо формальної освіти, установленого авторитету, права на індивідуальний та громадський вибір"⁶.

З цим міркуванням можна погодитися в головному аспекті: зрозуміло, що в доктринальних постулатах ОУН можна знайти елементи згаданих принципів, і це є цілком природним, бо дистильованих ідеологій не існує. Що ж до визнання права на індивідуальний та громадський вибір, пошани до установленого авторитету чи формальної освіти у "практичній діяльності" ОУН, то, очевидно, все це могло існувати лише в тих варіантах, коли це збігалося з ідеалами самої ОУН, в інших випадках організація демонструвала ворожість до інших спрямувань українського руху чи до "відступників" та "фракціонерів", що, між іншим, призвело до драматичних розколів, внутрішніх протистоянь та епізодів, які заслужили моральний осуд чільних представників українського суспільства.

Олександр Мотиль також вказував на те, що термін "інтегральний націоналізм" цілком відповідає ідеології ОУН. Порівнюючи французький інтегральний націоналізм (зокрема ідеї Шарля Морра та Моріса Бареза) з ідеологічними засадами ОУН, він звертає увагу на типологічні ознаки, які споріднюють їх. Обидва рухи були: 1) колективістськими, тобто такими, де колектив підпорядковував собі особистість; 2) детерміністськими - доля індивіда визначалася його належністю до нації; 3) антиінтелектуалістськими; 4) релятивістськими - оскільки відстоювали погляд, що кожна нація має свою правду; 5) емпірично орієнтованими - національну істину можна було пізнати лише в реальному житті, а не за допомогою теорії; 6) традиціоналістськими; 7) антипарламентарними; 8) мілітаристськими; 9) федералістськими⁷.

Зауважимо, що поруч з "інтегральним націоналізмом", українським уособленням якого згадані дослідники передусім вважають Організацію Українських Націоналістів (ОУН) та її попередників (Легію Українських Націоналістів, Союз Української Націоналістичної Молоді та ін.) можна поставити споріднений з ним, але дещо відмінний варіант радикального, тоталітарного націоналізму, так званий "донцовський" ("чинний") націоналізм.

Між донцовським "чинним націоналізмом" і так званим "організованим націоналізмом", хоча вони й були спорідненими явищами принаймні у 1930-ті роки, існували досить серйозні розбіжності, передусім, у тому, що "організований націоналізм" з усіма його крайнощами пропонував певну *конструктивну* політичну програму, мав риси систематизованого світогляду, політичної доктрини, тоді як "чинний націоналізм" Д. Донцова був зразком

тотальної критики, нігілізму, йому бракувало елементів конструктивної програми, і він не представляв собою виробленої світоглядної системи, будувався на публіцистичних посилках⁸. Це була привабливість святотатства, приємна, збуджуюча дражливість руйнування авторитетів за відсутності продуманої зваженої стратегії. Можливо, саме цим пояснюється її потужний емоційний вплив серед молоді - донцовські гасла, оформлені у привабливу, яскраву публіцистичну фразу, сприймалися набагато легше, ніж переважно громіздкі теоретичні конструкції ідеологів ОУН 1920-х - 30-х років, жодний з яких не міг похвалитися літературно-публіцистичним даром рівня Донцова. Його книга "Націоналізм" справила колосальне враження саме на ту частину молоді в Західній Україні, яка згодом стала основою "крайової ОУН".

Якщо порівнювати спрямованість ідей Донцова та ідеологів ОУН, можна впевнено твердити, що культ ірраціоналізму, ідеалізм та ідея ордену кращих людей нації, пропаговані Д. Донцовим, збігалися з відповідними рисами та настановами ідеології ОУН 1930-х. Однак ідейна наближеність, як відомо, не призвела до продуктивної політичної співпраці.

Для діячів ОУН з емігрантського середовища 1920-х - 30-х років Д. Донцов з його ідеями не мав статусу націоналістичного гуру, навіть більше, войовнича деструктивність його настанов стала об'єктом їхньої критики. Щоправда, керівництво ОУН утримувалося від оприлюднення цієї критики в пресі у 1930-ті роки, вважаючи це тактично недоцільним кроком.

Під час Другої світової війни, коли в середовищі ОУН під впливом політичних реалій розпочалася ревізія базових ідейних і політичних настанов передвоєнного періоду, розходження з "чинним націоналізмом" Д. Донцова стало очевидним. Його зауваження до програмних настанов III Надзвичайного Великого Збору ОУН (б) (серпень 1943 р.), які він зробив на прохання організаторів, були проігноровані. У другій половині 1940-х років Д. Донцов вдався до жорсткої критики як згаданих програмних настанов і доповнень до них 1950 р., так і праць підпільних публіцистів ОУН(б) - ця критика була настільки упередженою, що Провід ОУН на українських землях виступив із засудженням Д. Донцова.

У післявоєнний період керівництво Закордонних Частин ОУН(б) подбало про забезпечення певного матеріального достатку для Д. Донцова, коштом організації видавалися його праці, він мав можливість публікуватися в пресі ОУН(б). М. Сосновський, автор найбільш вдалої праці про Д. Донцова, нагадував, що на деяких форумах 34 ОУН у 1955 - 1968 рр. виголошувалися формальні адреси-привітання на вшанування Д. Донцова. Однак формальних посилок на нього та його погляди як на легітимізовану складову доктрини ОУН не було. На IV Великому зборі ОУН (б) у 1968 р. програмні настанови 1943-1950 рр., які були відходом від тоталітарного "драйву" 1930-х, нарешті було піддано відвертій ревізії, до програми увійшли пасажі, які нагадували донцовський "чинний націоналізм" 1920-х. Однак, як твердив М. Сосновський, "...програмова частина ідеології "чинного націоналізму", зокрема методи і форми соціальної і політичної організації нації, не знайшла практичного застосування. Таким чином, розрив українського націоналістичного руху, репрезентованого всіма фракціями ОУН, з ідеологією "чинного націоналізму", що стався в роки другої світової війни, треба вважати за остаточний, без уваги на менші чи більші перехідні хитання та наявні тенденції серед деяких людей повернутися до цієї ідеології"⁹. Цей висновок, безумовно, заслуговує на увагу як спроба найбільш розважливої частини "бандерівської" ОУН відмежуватися від Д. Донцова, постать якого в ідеологічному сенсі на початок 1970-х років явно виглядала дещо антикварною. Разом з тим не можна не помітити, що це було радше намагання представити бажане за дійсне - ідеологічна еволюція найортодоксальнішої частини "бандерівської ОУН" (а саме ця частина організації досить стабільно панувала тут у 1960-ті-70-ті роки) відбувалася в руслі "дон-

цюзізації" і слідування революційній ортодоксії зразка 1930-х років, можливо, без деяких крайнощів того часу.

Діячі "мельниківської" ОУН також чимало уваги приділили доведенню саме ідеологічних розбіжностей між націоналізмом ОУН та відповідними елементами "донцовського націоналізму". В. Мартинець, зокрема, присвятив цій темі розлогу працю "Ідеологія організованого і т. зв. волевого націоналізму"¹⁰.

Усі аргументи, спрямовані на відокремлення "донцовського" націоналізму як своєрідної версії радикальної націоналістичної ідеології від "ідеології ОУН" мали практично-політичне значення і визначалися політичною кон'юктурою і навіть особистими амбіціями учасників дискусії. Крім уже згаданих відмінностей між цими двома спрямуваннями думки та різниці у підходах до тактичних питань, принципових світоглядних відмінностей між ідеологією ОУН 1920-х - 30-х років та "націоналізмом Донцова" не було. Принципові розбіжності з'явилися тоді, коли сама ОУН пережила досить серйозну ідеологічну метаморфозу в роки Другої світової війни.

Формування ідеологічних основ (1920-ті - 1930-ті рр.)

Очевидно, аналізуючи процес формування ідеологічних основ українського націоналістичного руху, не можна оминати питання про загальноісторичний контекст чи передумови виникнення радикально-націоналістичного спрямування. Загалом це питання досить докладно висвітлено в науково-аналітичних працях інших дослідників. Отже, підсумуємо їхні узагальнення і додамо деякі власні спостереження та коментарі.

Практично всі дослідники вважають виникнення радикально-націоналістичного руху реакцією частини українського суспільства на поразку Української революції 1917-1921 рр. та ліквідацію реальної української державності і поділ етнічних українських земель між іншими державами¹¹. Звідси виводяться інші логічні конструкції, які мають пояснити причини і характер виникнення руху: обструктивна політика відповідних держав щодо українського населення, гальмування соціального розвитку української нації в цих державах з відповідним пониженням рівня соціальної мобільності і суспільного статусу українців, розчарування частини політично активного українського суспільства в принципах демократії, моральний і політичний занепад українських політичних партій в еміграції, наявність суспільних груп, здатних на самоорганізацію під радикально-націоналістичними гаслами (студентство і українські офіцери), зростання впливів тоталітарних, праворадикальних рухів у Європі на фоні незадоволення політикою західних демократій, для яких українське питання було маргінальним, зрештою - ідеологічна еволюція окремих особистостей, що мали вплив на суспільну свідомість і наявність нехай слабкої, але власної традиції радикально-націоналістичного мислення.

Не можна не згадати й того, що політичний клімат деяких держав, де виникали осередки українського радикально-націоналістичного руху, давав можливості для його більш-менш сталого розвитку. Варто пригадати, що провідні еміграційні осередки націоналістичних організацій на еміграції утворилися і діяли в демократичних країнах (Європа і США). На західноукраїнських землях за всіх відомих нам історичних умов навіть найбільш жорсткі політичні режими не досягали такого рівня репресивності, як в СРСР, отже, і там був, нехай обмежений, простір для діяльності згаданих радикальних груп. Незважаючи на цілком зрозумілі спроби партійних істориків ОУН довести, що в СРСР у 1920-ті - 1930-ті роки існувало організоване націоналістичне підпілля, очевидно, що така можливість була мінімальною, такою, що її ніяк не можна порівняти зі згаданими країнами.

Говорячи про інтелектуальні чинники, які вплинули на формування українського "інтегрального націоналізму" (який він власне ототожнював з ОУН), Іван Лисяк-Рудницький стверджував, що "у доктрині націоналізму є відгомін ірраціоналістичних, волюнтаристичних і віталістичних теорій, що були в той час популярними в Західній Європі (Ф. Ніцше, А. Бергсон, Ж. Сорель, Г. Лебон, О. Шпенглер та ін.)"¹².

Процес формування базових ідеологічних засад націоналістичного руху розпочався певною мірою спонтанно, вже на початку 1920-х років, але з середини 1920-х у ньому відчувається дедалі більша впорядкованість, пов'язана з його організаційною еволюцією. Значним кроком уперед стало створення націоналістичних часописів ("Національна думка", "Державна нація", "Розбудова нації"), на сторінках яких, власне, й усталювалися основні ідеологічні постулати руху. Формування націоналістичних організацій (Легія Українських Націоналістів, Союз Української Націоналістичної Молоді, Група Української Національної Молоді) супроводжувалося досить гострими ідеологічними дискусіями і відходом тих, хто не погоджувався з його явними антидемократичними тенденціями.

Попереднє узгодження основних ідеологічно-програмних постулатів напередодні утворення ОУН відбувалося передусім на сторінках празького часопису "Розбудова нації", який згодом перетворився на головний теоретично-інформаційний орган ОУН. Саме довкола нього сформувалася група діячів, які й стали постачальниками та артикуляторами ідей, покладених в основу політичної програми майбутньої організації - М. Сціборський, Дм. Андрієвський, Ю. Вассіян, В. Марганець, С. Ленкавський, З. Пеленський та ін. В журналі інтелектуально домінували представники еміграції. Зауважимо, що, незважаючи на цілеспрямовані організаційні зусилля на момент створення ОУН (скликання Конгресу ОУН), залишалося чимало неузгоджених питань світоглядно-ідеологічного характеру, що позначилося на перших програмних документах організації.

Постанови Конгресу Організації українських націоналістів (Відень, 28 січня - 3 лютого 1929 р.) стали першим систематизованим варіантом викладу світоглядно-ідеологічних основ ОУН. Ідеологічну комісію Конгресу очолював Дм. Андрієвський, і, як свідчить З. Книш, найбільше тривалих дискусій відбувалося саме тут, і дискусії ці точилися саме між "крайовиками" (С. Ленкавський та Д. Охримович) і представниками еміграції - Д. Андрієвським та С. Демчуком¹³. На думку П. Мірчука, суть полеміки полягала в тому, що "Юліян Вассіян, Степан Ленкавський і Степан Охримович обстоювали філософічно-ідеалістичні основи українського націоналізму ..., теоретично сформульовані в писаннях Миколи Міхновського і Дмитра Донцова. Іншу концепцію заступали Дм. Андрієвський і Дм. Демчук, які намагалися включити до ідеології українського націоналізму елементи матеріалістичного світогляду та демократизм типу уєнерівщини. Перемогла перша концепція"¹⁴. З. Книш слушно не погодився з таким окресленням цієї дискусії. Цілком очевидно, що твердження П. Мірчука несли на собі явний відбиток повоєнних ідеологічних суперечок між "бандерівцями", з одного боку, і "мельниківцями" та "двійкарями", - з іншого. Очевидно, що суперечності на Конгресі ОУН 1929 р. (який фактично був установчим форумом) стосувалися не стільки світоглядних розбіжностей чи термінологічних відмінностей, скільки радикальності і контекстуального розуміння формулювань. Зрозуміло, що "крайовики" сповідували підходи та настанови у стилі Д. Донцова, вплив якого на них був надзвичайно потужним. Представники еміграції дотримувалися більш зваженої позиції, але до принципових ідеологічних розбіжностей не дійшло. Політико-ідеологічний блок програмних настанов укладався шляхом консенсусу, отже, йшлося про те, щоб задовольнити всіх тих, хто йшов на об'єднання різних націоналістичних організацій в єдину.

Найвищим типом людської організації проголошувалась нація як внутрішньо органічна, цілісна спільнота. Український націоналізм визначався як "духовий і політичний рух", який виник природним шляхом "з внутрішньої природи Української Нації в час її зусильної боротьби за підстави і цілі творчого буття"¹⁶. Абсолютизація органічності нації та українського націоналізму, їхньої природності стала одним з базових і незмінних постулатів, яких ОУН у всіх її іпостасях неухильно дотримувалася впродовж усієї історії.

Природною формою самоствердження нації та найвищим щаблем її розвитку проголошувалася держава, у цьому ОУН слідувала принципам класичного націоналізму, і цей елемент залишався незмінним у її програмах до початку 1990-х років.

Майбутня форма державного устрою визначалася досить туманно і мала змінюватися відповідно до трьох етапів "державного будівництва України". На першому етапі - "національного визволення" чи "визвольної боротьби" - йшлося про встановлення національної диктатури (в яких формах буде реалізовано цю диктатуру, не згадувалося). В перехідний період побудови основ державності, після перемоги національної революції, "голова держави" мав "підготувати створення найвищих законодавчих органів на засаді представництва всіх організованих суспільних верств". Зрештою, із закінченням "перехідного періоду", із стабілізацією держави мав утворитися "представницький орган", який призначав би голову держави. Останній мав формувати найвищий орган виконавчої влади, відповідальний перед ним та "найвищим законодавчим тілом"¹⁷.

Надто загальний характер формулювань щодо такого важливого компоненту політичної програми, як майбутній державний устрій, можна пояснити або тим, що автори програмних настанов навмисно вживали загальники, які можна було б трактувати в різний спосіб, або тим, що вони самі остаточно не визначилися з цим. Цікаво, що і в програмі ОУН 1939 р., і в програмних документах "мельниківців" другої половини 1940-х років майже без змін повторювалась теза про згадані три етапи державного будівництва¹⁸.

Зрештою, не варто забувати й того, що до руху на всіх його етапах приєднувались люди, світогляд яких не вповні підпадав під гасло "інтегрального націоналізму". На першому конгресі висловлювалося чимало ідей і пропозицій, які часом мали взаємно суперечливий характер - ігнорувати їх було неможливо, але й взяти їх усі до уваги означало б перетворення програмних документів на еклектичний набір гасел. Потрібний був або компроміс, або відповідна тактика. У листі (16.07.1929) до Макара Кушніра (Богуша) член Проводу ОУН і редактор журналу "Розбудова нації" Володимир Марганець писав: "Біда в тому, що Конгрес не висловився ясніше про майбутній державний устрій України. Під тим оглядом ми на Конгресі вели досить макіявелістську лінію: якби всі устрої взяли до нашої програми, то з ніяким не зв'язалися на життя і смерть"¹⁹. Певна аморфність і декларативність програмних настанов слугувала засобом інтеграції різних поглядів, була, з одного боку, передумовою хиткої єдності "краю" та емігрантської частини організації, з іншого, - свідченням того, що вироблення більш змістовної програми - справа майбутнього. Варто згадати також і ту обставину, що представники із Західної України були у переважній меншості на конгресі, а всі доповіді (реферати) на світоглядно-ідеологічні та організаційно-політичні теми виголошували представники еміграції.

Перші програмні документи ОУН були скоріше маніфестом, деклараціями, аніж докладно продуманою стратегічною програмою. Деталізація і з'ясування програмно-ідеологічних питань відбувалися на сторінках націоналістичних видань. Процес ідеологічного "дозрівання" тривав аж до кінця 1930-х років на фоні справжнього тріумфу тоталітарних режимів і

рухів у Європі, поступового погіршення українсько-польських відносин у Західній Україні і посилення тиску на українське суспільство, катастрофічних для українців подій у Радянській Україні. Усе це не могло не позначитися на ідеології ОУН, не кажучи вже про її тактику та зовнішньополітичну орієнтацію. Ідеологічні настанови набували значно більш радикальної тональності та спрямування. При цьому еміграційна частина діячів ОУН дедалі глибше поринала в ідею корпоративізму - тут явним лідером ідеологічних розробок був М. Сціборський.

Ідейні шукання представників "краю" були менш систематизованими і явно несли на собі відбиток "донцовського" націоналізму. Влучну характеристику їм дав І. Лисяк-Рудницький: "... В 30-х роках інтелектуальний рівень націоналістичного середовища помітно обнизився; молоді публіцисти-дилетанти бралися з самовпевненістю до вирішування т. зв. глобальних проблем. /.../ Ця література не служила пізнанню світу, але мала на меті творити певну емотивну атмосферу. Націоналізм виразно збільшив вольову наснаженість і бойову енергію українського громадянства поза УРСР, але одночасно він обнизив рівень його політичної культури"²⁰.

Розкол ОУН на дві фракції - прибічників С.Бандери та прихильників А.Мельника, як уже згадувалось, не мав специфічно ідеологічного підґрунтя. В центрі конфлікту були питання тактики і конфлікту між "краєм" та еміграцією. Розкол силою факту легітимізував реальний стан справ: наявність двох практично автономних організацій - еміграційної мережі ОУН та "крайової" організації; очевидний конфлікт між "практиками" та "теоретиками", який до того ж набув рис конфлікту поколінь; персональні тертя між керівниками²¹. Американський дослідник П. Балей висловлює припущення про можливу роль у розколі ОУН німецької розвідки та її представника у керівництві ОУН Р. Ярого²².

Програмні документи ОУН, ухвалені на II Великому Зборі ОУН у Римі (27 серпня 1939) та "бандерівському" зборі ОУН у Кракові (квітень 1941) не містили принципових розбіжностей ідеологічного характеру. Варто лише пам'ятати, що програма майбутніх "мельниківців" писалася саме як ідеологічний документ з просторими історіософськими і теоретичними узагальненнями (її головним автором був М. Сціборський). Програму, ухвалену 1939 р., можна вважати логічним і завершеним продовженням програмних настанов 1929 р. Програма "бандерівської" фракції, яку готували вже під час Другої Світової війни, після знищення Польщі та дедалі очевиднішої підготовки війни на сході, більше нагадує практичну програму дій у конкретних умовах і містить більше практично-політичних гасел і менше теоретичних міркувань.

Обидві програми мали значно радикальніший і конкретніший характер порівняно з програмою 1929 р. Обидві підтверджували принцип національної солідарності і заперечували політичну легітимність поділу суспільства на класи. Головною метою проголошувалося створення "Української Суверенної Соборної Держави" ("мельниківці") чи "Суверенної Соборної Української Держави" ("бандерівці"). Засіб досягнення цієї мети в обох програмах також був однаковий - національна революція. Щоправда, у "бандерівській" програмі додавався новий елемент: йшлося про українську революцію "в московській імперії СРСР в парі з визвольною боротьбою поневолених Москвою народів під гаслом: "Свобода народам і людині"²³. Явною була і "протимосковська" спрямованість програми бандерівців (цілком контекстуальна після анексії Західної України СРСР), а також очевидні антисемітські мотиви - у тій частині, де йшлося про євреїв як "подпору московсько-большевицького режиму".

Незмінними залишалися принципи надпартійності і надкласовості за умов тотального політичного панування ОУН у майбутній українській державі: у програмі 1939 р. ця ідея формулювалася досить чітко і безапеляційно: "Існу-

вання політичних партій буде заборонено законом. Єдиною формою політичної організації населення Держави буде ОУН - як підстава державного ладу й чинник національного виховання та організації суспільного життя" ²⁴. При цьому ОУН проголошувалась орденом кращих, елітою нації. Програма 1941 р. формулювала цей принцип більш завуальовано: йшлося про те, що ОУН бореться "за плянову організацію цілого господарського й суспільного життя" ²⁵ - на ролі ОУН у цій "плановій організації" прямо не наголошувалося.

Спільними і незмінними для обох програм були основні світоглядні принципи: ідеалізм, волонтаризм, ідея створення людини нового типу, месіанізм, елементи народництва, ідея органічності нації та вищості її інтересів. Це ж стосується формулювань про головну мету руху та шляхи її досягнення. Спільним для обох програм був радикальний мілітаризм, який конкретизувався в планах створення збройних сил.

Обидві програми трактували соціально-економічні проблеми в дусі етатистського патерналізму, розглядаючи державу як головну інституцію, що несе відповідальність та обов'язок вирішення цих проблем. Принцип конкуренції між суспільними верствами заперечувався, держава та поєднані з нею корпоративно-професійні об'єднання були тими органами, які мали забезпечувати соціальну злагоду в суспільстві.

Найочевидніше розходження в програмах стосувалося принципів керівництва самою організацією. Програма 1939 р., яка ухвалювалась за умов явного загострення суперечностей між еміграційним Проводом і "крайовиками", змусила перших шукати шляхів формальної легітимізації позицій наступника Є. Коновальця. Таким чином принцип вождізму був доведений до абсолюту. Голова Проводу Українських Націоналістів проголошувався також і "Вождем Нації". Відповідальність за свої дії він мав нести "перед Богом, Нацією і власним сумлінням". Лише він мав право скликати Великий Збір ОУН, призначати членів Проводу, легітимізувати рішення Великих Зборів ²⁶. Усе це, як уже згадувалося, було не лише даниною часові чи авторитарними амбіціями авторів внутрішнього устрою ОУН, а й відвертим намаганням протиставити формальний авторитет вождя амбіціям молодшого загалу ОУН "з краю". Зауважимо, що А. Мельник за своїм вихованням та стилем явно не підходив на таку роль, і згадані вождівські настанови фактично залишилися деклараціями.

Цікаво, що у "бандерівської" частини ОУН питання про керівництво організацією було задекларовано в більш демократичному ключі - безумовно, значну роль тут відіграло бажання протиставити свою версію "мельниківцям": влада провідника організації (досить велика) мала узгоджуватися з колегіальними органами - Проводом і Великою Радою ²⁷. Як показали подальші події, це не стало на перешкоді фактичному культивуванню персони вождя - С. Бандери і реальному запровадженню принципу вождізму.

Отже, на кінець 1930-х років загальний світоглядно-ідеологічний портрет українського націоналістичного руху, представленого ОУН, мав досить завершений вигляд. Український радикальний націоналізм мав виразні риси тоталітарного, антидемократичного і антикомуністичного революційного руху, в основу якого було покладено культ дії, войовничий ідеалізм та волонтаризм, примат національного над вселюдським. Націю було представлено як найорганічнішу, найприроднішу форму організації людства. Інтереси нації переважали над інтересами індивіда.

Соціальна і політична програми руху склалися з елементів державного синдикалізму, етатизму, ідей надкласової солідарності і примату інтересів нації над інтересами особистості, принципів соціальної справедливості. Політичний елітаризм поєднувався з соціальним егалітаризмом. Особливий наголос на ролі селянства як основи української нації (більше помітний у програмі 1939 р.) свідчить про наявність потужних народницьких елементів

в ідеології ОУН. Соціально-економічний блок програмних настанов ОУН залишався найменш виробленим і опрацьованим, власне цим питанням приділялося найменше уваги, але він містив суміш соціалістичних, соціал-демократичних і народницьких ідей, яка мала забезпечити принцип надкласової побудови української нації.

Деякі риси ідеології ОУН та певні елементи політичної практики цієї організації дали підстави опонентам руху і багатьом дослідникам поставити її в один ряд з італійським фашизмом та німецьким націонал-соціалізмом. Спробуємо з'ясувати деякі аспекти цієї проблеми.

ОУН, італійський фашизм та німецький націонал-соціалізм

Одним з найбільш заплутаних питань, довкола якого накопичується чи не найбільше суперечностей, ідеологізованих стереотипів та непорозумінь, є подібність українського радикального націоналізму, репрезентованого ОУН, до італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму (останній також нерідко визначають ідеологічно усталеним але історично некоректним терміном "фашизм"). Ідеологічна традиція характеризувати ОУН як фашистський рух та ідеологію і в такий спосіб ставити їх "на одну полицю" сягає кінця 1920-х - початку 1930-х років, коли політичні противники та конкуренти ОУН в еміграції та на Західній Україні використовували термін "фашизм" стосовно ОУН як кліше в політичній риторикі. Публіцисти УНДО характеризували ОУН як партію "фашистського покрю". У радянській пресі ще у першій половині 1920-х років термін "фашизм" уживався як додаток для плямування "українського буржуазного націоналізму", згодом словосполучення "український фашизм" застосовувалося передусім до ОУН, хоча у 1933 р. до лав "українських фашистів" зараховували і "націонал-ухильників" з КП(б)У.

Організатори та ідеологи ОУН самі сприяли підживленню аналогій та ототожнень очевидним прагненням знаходити паралелі між двома рухами і навіть копіювати та запозичувати елементи політичних і соціально-економічних програм італійського фашизму. Євген Онацький писав ще до створення організації, що "італійський фашизм має те спільне з українським націоналізмом, що він теж є перш за все яскраво висловленим націоналізмом. /.../ Певно, що молодий український націоналізм дещо перейняв уже від італійського фашизму, і це перш за все визнання потреби залізної ієрархічної організації та підпорядкування всіх приватних, партійних і класових інтересів інтересам батьківщини". Щоправда, Онацький вважав ці запозичення формальними, підкреслюючи базову відмінність між італійським фашизмом та українським націоналізмом: перший був ідеологією та рухом державної нації, другий - бездержавної²⁸. На відміну від загалом позитивного і часом захопленого ставлення до італійського фашизму, позиції Є. Онацького щодо німецького націонал-соціалізму були досить критичними²⁹.

Микола Сціборський також підкреслював відмінності руху, представленого ОУН, від італійського фашизму, але при цьому явно запозичував (і не він один серед ідеологів ОУН) елементи так званого "корпоративізму" у своїй концепції організації державного життя в рамках "націократії". Вже в перших програмних документах ОУН (постановах Конгресу ОУН 1929 р.) містилися елементи, які споріднювали політичний образ майбутньої держави з фашистським варіантом корпоративної системи, передусім йдеться про ідею створення ієрархічної системи представництва соціальних та професійних груп під суцільним патронатом і контролем держави для забезпечення єдності нації. (Втім, ця ідея не була інтелектуальною власністю саме італійського фашизму. Корпоративізм сповідували й інші течії, і не лише націоналістичні). Зауважимо, що М. Сціборський так само, як і Є. Онацький, досить критично ставився до ідеології націонал-соціалізму³⁰.

Зрештою, з арсеналу італійського фашизму запозичувались формальні символи, а одна з організацій-передвісників ОУН, яка злилася з Легією Українських Націоналістів, мала назву "Союз українських фашистів" (1924).

Приводом як для згаданих формальних аналогій, так і для відвертого ідеологічного плямування ОУН ярликами "фашистів" чи "нацистів" стали періодичні спроби діячів ОУН налагодити політичну взаємодію з фашистським урядом Італії (плани переконати Муссоліні ініціювати передачу мандату Ліги Націй на Східну Галичину Італії), спорадичні контакти ОУН з діячами фашистської та нацистської партій, співпраця ОУН з абвером напередодні Другої світової війни та короткочасна співпраця з німецькою окупаційною владою в Україні на початку 1940-х років.

Партійні ідеологи і публіцисти ОУН, визнаючи наявність аналогій і подібність власної ідеології та руху з окремими елементами італійського фашизму, звертали увагу і на розбіжності - про це вже йшлося. Згодом, після Другої світової війни, коли почалися спроби історичної оцінки діяльності ОУН, до проблеми повернулися знов-таки в контексті ідеологічної суперечки з політичними суперниками.

Петро Мірчук визнавав, що серед українських націоналістів "італійський фашизм, як антикомуністичний рух, викликав симпатію, а як новий соціально-політичний та економічний рух - зацікавлення. Проте, - зауважував він далі, - вони вважали його витвором чужого духу, непридатним для прищеплювання на український ґрунт"³¹. За П. Мірчуком, ідеологія ОУН опиралася на "тисячолітню державницьку традицію українського народу" і виникла на основі організацій, які існували тоді, коли фашизм "був лише в пеленках, і ніхто з українців ним не цікавився". Той самий аргумент щодо "права першості" П. Мірчук висував стосовно німецького націонал-соціалізму: ОУН утворилася до приходу нацистів до влади, отже, не могла наслідувати їх ані в ідеології, ані в програмах³².

Зіновій Книш у праці, присвяченій становленню ОУН, навіть не звертається до цієї теми. До нього інший представник "мельниківців" В. Марганець стверджував, що "ОУН ані наслідувала, ані прийняла чи конкретизувала, ані пропагувала, чи хоч би тільки популяризувала ідеологію італійського фашизму", також наголошуючи на тому, що український націоналізм був продуктом внутрішнього розвитку³³.

Р. Кричевський (Роман Ільницький), інтерпретуючи тему з позицій "двійкарів", писав, що націоналістичні рухи в Європі, які перейняли "метод" російського більшовизму, "стали для нас готовим дороговказом та заохотою. Маю на думці італійський фашизм та німецький націонал-соціалізм. І хоч деякі змістові елементи фашизму і націонал-соціалізму були завжди чужі ОУН (як, напр., ідея корпоративної держави, расизм, антисемітизм і т. ін.), то все-таки за безспірне приймалося загальне спрямування, аналогічна організаційна форма та тактика"³⁴. Зауважимо, що всі партійні публіцисти ОУН, незалежно від фракційних уподобань, заперечували саме ідеологічну подібність з фашизмом і нацизмом аж до заперечення загальновідомих фактів, зокрема, того, що і елементи расизму, і антисемітизм, і корпоративізм були притаманні ідеологічним конструкціям ОУН, передусім у другій половині 1930-х років.

Звернімося до наукових інтерпретацій. Професор університету Вісконсін-Медісон (США) Стенлі Дж. Пейн, автор фундаментальної праці про фашизм, характеризує ОУН 1930-х років як праворадикальний терористичний рух, який дедалі більше підпадав під вплив націонал-соціалізму³⁵. При цьому йдеться не стільки про ідеологічну спорідненість, скільки про політичні та організаційні контакти. Якихось подальших коментарів про вплив націонал-соціалізму на ОУН Дж. Пейн не дає, оскільки ОУН згадується ним побіжно, у загальному контексті.

Олександр Мотиль визнає наявність цілого набору рис, які уподібнюють світоглядні основи ОУН та італійського фашизму: держава і нація як найвищі цінності (чи є тут якісь відмінності від "класичного" націоналізму?), визнання вічного конфлікту як суті життя, пропаганда мілітаризму, визнання волі та віри рушійними силами історії, культ дії як засобу вирішення всіх проблем, погляд на націю як на живий організм, а на окрему особистість та суспільний клас як на органічні складові нації, абсолютне заперечення марксизму та комунізму, відданість ідеї капіталізму з елементами державного регулювання, визнання вищості єдності нації над соціальними суперечностями і відповідно - прагнення регулювати соціальні конфлікти, будувати авторитарну, ієрархічно побудовану, корпоративну державу та суспільну структуру з тоталітарною національною ідеологією і тоталітарною політичною елітою³⁶. Дослідник не пояснює, якого саме періоду існування ОУН стосуються ці характеристики - з теми його дослідження зрозуміло, що йдеться про 1920-ті роки і, очевидно, про 30-ті.

Іван Лисяк-Рудницький зауважував, що за наявності "найближчих родичів українського націоналізму (йдеться про ОУН. - Г. К.) слід шукати не так у німецькому нацизмі чи італійському фашизмі, як скорше серед партій цього типу в аграрних, економічно відсталих народів Східної Європи: хорватські усташі, румунська Залізна Гвардія, словацькі глінківці, польський ОНР (Obyz Narodowo-Radykalny) тощо".³⁷ На жаль, канадський вчений не дав подальших пояснень цієї тези, яка є продуктивною, хоча й потребує подальшого детального, порівняльного дослідження та уточнень (наприклад, чи варто італійців 1920-х років виводити з ряду аграрних, економічно відсталих народів). Утім, і без цього зрозуміло, що йдеться про відмінні соціально-економічні, культурні, внутрішньополітичні контексти, в яких розвивалася ОУН та згадані І. Лисяком-Рудницьким рухи і фашизм та нацизм.

Разом з тим І. Лисяк-Рудницький твердив, що "український націоналізм був явищем генетично самостійним, хоч у своєму розвитку він зазнавав безперечних впливів з боку відповідних чужоземних зразків"³⁸ - це де в чому нагадує одну з основних тез партійних публіцистів ОУН.

Сучасний український дослідник Г. Кентій вважає, що фашистські ідеї вплинули на теорію, ідеологію і практику українського націоналізму, але ці рухи не можна ототожнювати. Як аргумент він повторює тезу публіцистів ОУН про внутрішню зумовленість виникнення ідеології ОУН потребами "об'єднати розпорошені сили української провідної верстви з метою продовження боротьби за відновлення української державності з усіма окупантами українських земель"³⁹.

В ідеології, світогляді та політичній практиці ОУН кінця 1920-х і особливо другої половини 30-х - початку 1940-х років, безумовно, був присутній цілий ряд елементів, які споріднювали цю організацію з радикальними, тоталітарними рухами та режимами, зокрема з італійським фашизмом і націонал-соціалізмом.

Згадана епоха взагалі була періодом всесвітнього піднесення тоталітарних течій, політичного екстремізму та кризи демократичних інститутів, і ОУН, як організація з певними завданнями та місією, не могла не відчувати цих впливів. Значною мірою спільними були інтелектуальні джерела, до яких зверталися ідеологи ОУН, італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму. Почуття національного приниження і прагнення реваншу також можна вважати соціально-психологічними чинниками, які споріднювали український радикальний націоналізм з німецьким націонал-соціалізмом.

Очевидно, визнаючи спільними чи подібними певні риси ідеологій та політичних програм різних організацій, не можна робити це приводом для їх ототожнення. Те, що фашистська Італія 1924 р. визнала Радянський Союз, і ці дві держави зберігали відносно непогані стосунки до 1935 р., що ідеологи

більшовизму вважали італійських фашистів та німецьких націонал-соціалістів наслідувачами "політичної культури більшовиків"⁴⁰, що СРСР та нацистська Німеччина плідно співпрацювали в економічній, військовій та політичній сферах, не стало підставою для того, щоб на рівні дефініцій ототожнювати варіанти тоталітаризму, пов'язані з іменами Сталіна, Гітлера та Муссоліні.

Це ж стосується й ідеологій. Навіть протилежні ідеології запозичують базові елементи одна в одній, не кажучи вже про ті, що формуються на певних спільних світоглядних засадах, однак це не може бути підставою для ототожнення марксизму з націоналізмом, націоналізму з консерватизмом чи лібералізмом, принаймні в рамках серйозного політологічного чи історичного дослідження.

Специфічне ототожнення тогочасної ОУН з італійським фашизмом та німецьким націонал-соціалізмом було або ситуативним, або тривалий час залишалося знаряддям ідеологічної та політичної боротьби, було засобом плямування політичних противників. Якщо брати до уваги певний набір зовнішніх і функціональних ознак у певний період існування організації (наприклад, культ вождя, прагнення монопартійної диктатури, побудова чіткої партійної ієрархії, культ дії, надання ідеології рис релігійного світогляду тощо), то з неменшим успіхом можна ототожнювати ОУН, наприклад, з ідеологією та практикою радянського тоталітаризму 1930-х років чи з фундаменталістськими релігійними течіями.

Визнаючи очевидний факт, що ОУН мала багато спільного з італійським фашизмом та німецьким націонал-соціалізмом у світогляді, ідеології і часом політичній практиці, ОУН не можна зараховувати ні до фашизму, ні до націонал-соціалізму (які, зрештою, були самостійними історичними явищами), ототожнювати їх. Цікавою є пропозиція українського дослідника Олександра Зайцева, який вважає, що "фашизм (включно з нацизмом) та український інтегральний націоналізм (поряд з іншими аналогічними рухами недержавних націй) належали до відмінних типів одного суспільного феномену, який умовно можна назвати тоталітарним націоналізмом"⁴¹. Застереження може викликати хіба що термін "тоталітарний", який радше стосується певної державної політики, ніж діяльності бездержавної політичної групи.

Порівняння та аналогії варто використовувати для розуміння специфіки і місця ОУН у політичній історії України чи Європи, відмовляючись від звичної, але непродуктивної практики застосування ідеологічних кліше, до того ж досить задованих, у сучасних чи то наукових, чи то політичних дискусіях.

⁴⁰ Автор висловлює подяку Фондові Кафедр Українознавства (США) і Канадському Інститутові Українських Студій (Університет Альберти) за сприяння в роботі. Дякую також М.Юркевичеві та М.Богачевській-Хом'як за цікаві зауваження і технічну допомогу в роботі над цим аналітичним оглядом.

⁴¹ В основі цього визначення — узагальнення й міркування українського дослідника Василя Лісового. Див.: Лісовий В. Ідеологія. Політичні ідеології // Лісовий В. Культура - ідеологія - політика. - К., 1997. - С 54-60.

3Щоб уникнути непорозуміння і плутанини з назвами, варто подати короткий огляд назв різних відтінків ОУН після розколу 1940 р. Та частина ОУН, яка тоді згуртувалася довкола С Бандери та його прихильників, користувалася такими назвами: ОУН революціонерів (ОУН-р), ОУН самостійників-державників (ОУН с-д), ОУН (бандерівці) — ОУН(б). Наприкінці Другої світової війни та частина членів ОУН(б), яка перебувала на еміграції, користувалася назвою Закордонні Частини ОУН (34 ОУН), підкреслюючи цим, що це частина спільної організації, ядро та основна база діяльності якої - в Україні. У лютому 1954 р. внаслідок тривалого внутрішнього конфлікту між "ортодоксами" та "ревізіоністами" від 34 ОУН відкололася ОУН за кордоном — ОУН (з) або "двійкарі". Прихильники А. Мельника, крім неофіційної назви "мельниківці", дотримувалися назви ОУН, підкреслюючи цим свою спадковість з організацією, створеною 1929 р., в деяких документах вони називали себе "матірною ОУН" ("бандерівці", до речі, також претендували на монополію володіння цією спадщиною). "Мельниківці" також використовували назву ОУН солідаристи - ОУН (с).

- ⁴Див.: Яблонський В. Сучасні політичні партії в Україні (Довідник). - К., 1996. - С. 11.
- ⁵Armstrong John A. Ukrainian Nationalism. - Englewood, Colorado, 1990. - P. 13. - "п."
- ⁶Armstrong John A. Op. cit. - P. 14.
- ⁷Motyl Alexander J. The Turn to the Right: The Ideological origins and development of Ukrainian Nationalism, 1919-1929. - New York, 1980.
- ⁸Цікаві спостереження з цього приводу див у: Сосновський М. Дмитро Донцов: політичний портрет. - Нью Йорк - Торонто, 1974.
- ⁹Сосновський М. Назв. Праця. - С 381.
- ¹⁰Мартинець В. Ідеологія організованого і т. зв. волевого націоналізму. Аналітично-порівняльна студія. - Вініпег, 1954. - 195 с
- ¹¹Лисяк-Рудницький І. Націоналізм // Історичні есе. - Т.2. - К., 1994. - С 248; Motyl O. The Turn to the Right. P.1, 153.
- ¹²Лисяк-Рудницький І. Назв, праця. -Т.2. - С.249.
- ¹³Книш З. При джерелах українського організованого націоналізму. - Торонто, 1970. -С.117-118.
- ¹⁴Мірчук П. Нарис історії ОУН. - Т. I. 1920-1939. (За ред. С. Ленкавського). - Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк, 1968. С.91.
- ¹⁵Книш З. Назв, праця. - С.117-118.
- ¹⁶Постанови Великого Збору Організації Українських Націоналістів // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр. (Збірка документів). Бібліотека українського підпільника. - Б.м., 1955.- Ч.1.- С. 3.
- ¹⁷Там само. - С. 6.
- ¹⁸Див., наприклад: Програма Організації Українських Націоналістів (затверджена на III-му Великому Зборі Українських Націоналістів 30 серпня 1947 року). - Б.м., 1947. - С. 4.
- ¹⁹Державний архів м. Прага, ф. RUEO, картон 9, папка 2, арк. 717.
- ²⁰Лисяк-Рудницький І. Назв, праця. - С 254.
- ²¹Цікаві документи стосовно причин розколу вміщено у збірці документів: Косик В. Розкол ОУН (1939 - 1940). Збірник документів. -Львів, 1999.
- ²²Балей Петро. Для Ріко Ярре епоха була ласкава // Балей Петро. Фронта Степана Бандери в ОУН 1940 р. - Las Vegas, 1997. - С. 121 - 162.
- ²³Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в квітні 1941 р. // ОУН в світлі постанов... - С.31.
- ²⁴Політична Програма Організації Українських Націоналістів (Ухвалено II Великим Збором Українських Націоналістів у серпні 1939 р.). - Б.м., б.д. - С. 29-30.
- ²⁵Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в квітні 1941 р. - С 28
- ²⁶Політична Програма Організації Українських Націоналістів (Ухвалено II Великим Збором Українських Націоналістів у серпні 1939 р.). - С. 55 - 58.
- ²⁷Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів. - Б.м., - 1941. - С 59-65. Зауважимо, що ця частина постанов не друкувалася серед матеріалів Великого Збору, вміщених у "Бібліотеці Українського Підпільника", яку видавали Закордонні Частини ОУН.
- ²⁸Онацький Є. Листи з Італії // Розбудова нації. - 1928. - Ч.3. - С. 95.
- ²⁹Його ж. Культ успіху // Розбудова нації. - 1934. - Ч.7/8.
- ³⁰Див.: Сціборський М. Націократія. - Париж, 1935. - С. 50-57. - > J; "
- ³¹Мірчук П. Нарис історії ОУН. - С 113. - < = ■;■.; ;*,
- ³²Там само. - С 114.
- ³³Мартинець В. Ідеологія організованого і т. зв. волевого націоналізму. - Вініпег, 1954. - С 29, 74-76.
- ³⁴Кричевський Р. ОУН в Україні, ОУНз і 34 ОУН. - Нью-Йорк - Торонто, 1962. - С.8.
- ³⁵Payne Stanley G. A History of Fascism. 1914-1945. - Madison, Wisconsin, 1995. - P.323.
- ³⁶Olexander Motyl. Op. cit. - P. 163-164.
- ³⁷Лисяк-Рудницький І. Назв, праця. - С. 251.
- ³⁸Там само. - С. 251 - 252.
- ³⁹Кентій А. В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1929 - 1941). - К., 1998. - С. 33.
- ⁴⁰Payne Stanley. Op. cit. - P. 126. Йдеться про М. Бухаріна.
- ⁴¹Зайцев О. Фашизм і український націоналізм //І. Вип. 16. 2000. Праві та Європа. — С 101.

(Далі буде)

Резюме

У статті подано науковий огляд історії формування та розвитку базових світоглядів і політичних настанов "Організації українських націоналістів" (ОУН).

The scientific review of the history of forming and development of the basic world outlook and political directives of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) is given in the article.

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

М. Ф. Дмитрієнко (Київ)

ЗМІНИ В АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОМУ УСТРОЇ УКРАЇНИ В 1919 - 1920 рр.*

Органом влади в новій, Донецькій, губернії став центральний військово-революційний комітет Донецького басейну, що мав 5 відділів:

військовий, народного господарства, організаційно-агітаційний, боротьби з контрреволюцією, зв'язку¹⁹. Саме цей центрвійськревком здійснював та уособлював всю владу в регіоні як орган, який зосередив керівництво організацією відсічі військам Денікіна, що вели наступ з Півдня. Все, починаючи від його назви, вказувало на те, що утворення губернії - явище тимчасове.

Одночасно було порушене й питання про внутрішнє територіальне перегрупування - виділення із загального ряду повітів Верхнього-Дніпровського, Олександрійського, Херсонського та Єлисаветградського і створення єдиного Криворізького повіту, що мав об'єднати весь Криворізький рудний басейн.

Наступна зміна АТП відбулася на Півдні в межах Катеринославської та Херсонської губерній. 29 квітня з Херсонської губернії було виділено новий Криворізький повіт. Мета його утворення на Катеринославщині - створити вагомий промисловий комплекс, що поєднував би залізну руду Криворіжжя, Нікопольський марганцевий район та заводську, переробну промисловість Катеринослава. Новий повіт склав залізорудний район Кривого Рогу з 34 прилеглими до нього волостями: 17 - Херсонського повіту; 7 - з Олександрійського; 1 - (Казанковська) Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. З Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії прилучено 9 волостей. Об'єднання навколо промислового центру волостей сільськогосподарського напрямку пояснюється прагненням забезпечити достатнє хлібне та продуктове постачання робітничому населенню, щоб повітова влада могла планувати та контролювати збір й розподіл продуктів харчування, необхідних промисловим центрам - її споживачам.

Далі перетворення на карті АТП України торкнулися безпосередньо земель Херсонської губернії, де 10 травня 1919 р. було утворено, згідно з постановою ЦВК України, Одеську губернію (центр - Одеса, як промисловий та культурний осередок, порт) і Херсонську, губерньським містом якої став Миколаїв²⁰. Власне таке перетворення можна визнати закономірним явищем, оскільки губернія була велика за площею, а її міста за кількістю населення не поступалися іншим великим містам в Україні. Одеса мала населення найбільше.

Прихід військ Денікіна перервав почату роботу з удосконалення управління територією, а існування Херсона, як губцентру, поряд з Одесою та Миколаєвом виявилось анахронізмом. Губернські установи не йшли в порівняння з окружними органами Одеси, Миколаєва, що призводило до безпідставних суперечок та непотрібного сепаратизму. Отже, справа вирішувалася на користь удосконалення системи управління. Пізніше, у 1920 р. уряд ще раз, як побачимо, змушений був повернутися до поспіхом вирішеного питання.

Через п'ять днів, 15 травня, перетворення торкнулося й Поділля, де відтепер центром стало місто Вінниця. Як зазначалося в постанові Всеукраїнського ЦВК Рад, центр у м. Вінниця було затверджено тимчасово, а незабаром на порядок денний постало питання про поділ Подільської губернії на Вінницьку та Кам'янець-Подільську. До реалізації проекту поділу губернії справа не дійшла²¹.

Наркомат внутрішніх справ УСРР теж мав, як зазначалося, право

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 2003. - № 6.

вирішувати питання адмінподілу на рівні повіту, волості. Так, на Київщині центр Васильківського повіту, згідно з рішенням повітового з'їзду Рад і Колегії Наркомату внутрішніх справ від 24 червня 1919 р., було перенесено до Білої Церкви. Васильків мав 9043 мешканці й знаходився за 8 верств від залізниці, а в Білій Церкві налічувалося 22 916 осіб²², залізниця проходила безпосередньо повз місто, що мало досить розвинуту на той час промисловість. Деякі повітові органи управління ще раніше зосередили свою діяльність у Білій Церкві. Дислокувався там і значний військовий гарнізон.

Саме тоді відбулася й така досить цікава подія, як об'єднання трьох населених пунктів Одеської губернії - Голти, Ольгополя та Богополя, які були розташовані поряд на річці Південний Буг, в одне місто під назвою Первомайськ²³. Рішення про утворення нового міста було прийняте на спільному засіданні виконкомів населених пунктів і затверджене постановою ВУЦВК від 26 липня 1919 р.

Досить складну ситуацію, пов'язану з визначенням належності до якогось певного губцентру, спостерігаємо на Півдні, де знаходились три Північні, континентальні повіти Таврії - Мелітопольський, Бердянський, Дніпровський. Певний час, коли в Сімферополі було встановлено радвладу, губернські органи претендували на повернення цих трьох повітів у межі губернії відповідно до попереднього адмінподілу Таврійської губернії.

З документів архіву Раднаркому та НКВС стає очевидним, що ревкоми цих повітів відчували постійний тиск з боку губернської влади із суміжних губерній, з Катеринослава та Херсона, які намагалися приєднати зазначені повіти до своїх теренів. Однак представники Рад повітів висловилися за те, щоб землі на Півдні були об'єднані в окрему губернію, з визначенням владою центром. 19 червня 1919 р. ВУЦВК прийняв ухвалу про створення окремої Мелітопольської губернії²⁴ з центром у м. Мелітополь. Прийнята постанова - це акт виключно про тимчасове об'єднання, новоутворення губернії з трьох тимчасово "безхозних" повітів. Надалі малося на меті повернутися до цього питання в разі, коли буде визначено статус Криму. Однак наступ денікінських військ не дав змоги здійснити цей задум, і назва даної губернії в подальшому в документах не фігурує.

Саме на долю Тимчасового робітничо-селянського уряду України випало і нелегке завдання відрегулювання ряду питань з проблеми кордонів між Україною і сусідніми державами. Колись то були землі губерній, які населяли значною мірою українці.

Проблема кордонів держави - одна з найболючіших у часи, коли йде мова про становлення, остаточне визначення приналежності ряду прикордонних територій, що впродовж тривалого часу, незважаючи на споконвічне проживання на них українського етносу, належали до інших губерній імперії, відповідно до встановленого АТП. Так, як вище зазначалося, 13 січня 1919 р. Тимчасовий уряд України видав декрет, згідно з яким, "з огляду на природне тяжіння", Білгородський повіт Курської губернії було приєднано до Харківської²⁵.

Процес відрегулювання кордонів між республіками, який, зрозуміло, безпосередньо справляв вплив на зміни АТП в Україні, почався відразу після початку звільнення території України від військ армії Денікіна. На місцях, де створювалися тимчасові органи влади - ревкоми, або поновлювали роботу виконкоми Рад, це питання перебувало в їхній компетенції.

Що ж до змін на кордоні Харківської губернії, то справа визначення належності низки повітів Білгородщини вирішувалася часто не на законодавчому рівні, а на основі взаємного врегулювання спірних питань між губернськими або навіть повітовими органами влади. За хронологією документів, що походять з Курських губорганів, та відповідного листування їх з Харковом, можна твердити, що в січні 1919 р. владні структури обох губерній дійшли згоди про належність до України Путивльського та Гайворонського повітів.

Після захоплення денікінцями Курська, у вересні-жовтні Путивльський і Рильський повіти Курської губернії, Глухівський повіт Чернігівської губернії були відтак підпорядковані Орловській губернії. Після грудня 1919 р. старий АТП було відновлено, а вказані повіти перейшли знову до тих губерній, яким належали за старим поділом²⁶.

Складність ситуації, яку визначав передусім перебіг громадянської війни, часто змушувала уряд України йти на компромісні рішення, що давали можливість хоча б якимось чином здійснювати керівництво на звільнених у ході військових дій у підвідомчих республіці повітах.

Так, ще 11 лютого 1919 р. РНК України прийняла декрет "Про адміністративне управління на території прифронтової смуги України"²⁷, що стосувався безпосередньо території звільнених повітів. Виданий акт, зокрема, торкався змін кордонів України, бодай тимчасово, хоча у самій постанові про це не йшлося, а впливало зі змісту. До часу встановлення точного кордону України та з метою усунення двовладдя РНК пропонувала місцевим органам влади керуватися цілою низкою правил. Одночасно ВЦВК прийняв аналогічну постанову, яка підтверджувала домовленість у цій справі між республіками, що мали військовий союз²⁸. Згідно з постановою, що відповідно набула чинності в Україні, місцева влада повинна була діяти так: "1. Коли губерньське місто знаходиться на території РСФРР і тому має своє губерньське управління, то звільнені повіти (України. - М.Д.) підлягають останньому; 2. Коли ж губерньське місто лежить у межах України, то: а) до його звільнення адміністративне управління повітів залишається в попередньому стані, тобто так, як було до опублікування даної постанови; б) після його звільнення й утворення губерньського адміністративного апарату всі повіти негайно передаються цьому губерньському центрові". Як бачимо, тут йшлося не про конкретні повіти, а взагалі про механізм функціонування влади в повітах прифронтової смуги.

За державним кордоном України вилученими з її АТП врешті-решт виявилася частина повітів на прикордонній смузі Білогородщина - Орловщина - Харківщина.

Досить складна ситуація з т.зв. відрегулюванням приналежності земель на прикордонні республік склалася на Півночі України. Представники двох республік у лютому 1919 р. почали обговорення питання про приналежність чотирьох повітів Чернігівської губернії України, де, як вважалося, на той час, переважно проживало російськомовне населення. Посилаючись виключно на цей аргумент, обидві сторони, відкинувши всілякі заперечення, що базувалися на споконвічній приналежності даних земель народу України, на історичному праві, прийняли угоду²⁹, власне домовилися за спиною народу, від імені якого вершили його долю: чотири повіти на Півночі Чернігівщини - **Глинський, Стародубський, Новозибківський та Суразький** тепер за АТП входили до складу новоствореної губернії РСФРР. Цікаво відмітити, що на ці ж повіти претендувала Білоруська СРР. В деяких наукових працях і сьогодні підкреслюється, що дані території належать Білорусі.

Населення, яке проживало в цих повітах, повітові органи влади рішуче висловлювали свій протест з приводу беззаконня центральних властей. В архівах та пресі тих часів збереглося чимало документів, листів, резолюцій зборів, мітингів, які засвідчували: акт волюнтаристський, безпрецедентний, він відриває від державного тіла України землю предків. Влада, що здійснила й узаконила перехід споконвічних українських земель до складу іншої держави, щезла, а історична несправедливість так і залишилася не виправленою.

На Півдні республіки наприкінці січня 1920 р., коли в результаті перебігу подій громадянської війни було відновлено радянську владу, Всеукраїнським видав постанову, що перезатверджувала встановлений розподіл Херсонської губернії на дві - Херсонську та Одеську. Згідно з постановою ВРК від 28 січня, рішення набуло чинності. Однак уже 13 березня і повторно 25 грудня

1920 р., повертаючись до питання територіального розмежування, Херсонську губернію перейменовано на Миколаївську відповідно до назви губерньського міста¹.

Відтак Одеську губернію складали: Тираспольський, Очаківський, Ананьївський та Одеський повіти. До Миколаївської (колишньої Херсонської) увійшли Єлисаветградський, Херсонський, Миколаївський, Олександрійський повіти, а також Дніпровський повіт (спочатку Таврійської, потім тимчасової Мелітопольської губернії), що межував з ними. Як бачимо, розподіл повітів між губерніями знову проходив за природною ознакою - по річці Південний Буг - саме так, як це було обумовлено ще в постанові 1919 р. Однак достатньо уважно глянути на карту, щоб переконатись у недоречності, непродуманості такого поділу, визначеного січневою постановою. До Миколаєва тяжів Очаків (60 км), а також деякі волості Одеської губернії, що знаходилися ближче до центру Миколаївщини, ніж до Одеси.

Район Дніпровського лиману, розташування Очакова в місці злиття Південного Бугу і Дніпра з морем, водний шлях через Очаків до Миколаєва - усе це не тільки географічно, але й економічно вказувало на логічність оптимального вирішення питання про приєднання даного регіону до Миколаївської, а не Одеської губернії. Через це в серпні 1920 р. уряд вирішив передати Очаків і 6 прилеглих волостей з Одеської губернії до Миколаївської. Тоді ж розташовані на річці Південний Буг міста Первомайськ та Вознесенськ стали центрами нових повітів.

Заштатне досі м. Первомайськ, як і Вознесенськ, значно зросли за останні роки, в них з'явилися залізничні станції, а, відтак, і залізничні перегони, відлагоджені, зручні шляхи сполучення. Вознесенський повіт виділився з великого за територією Єлисаветградського повіту, а разом з ним відійшли економічно близькі йому за структурою господарства прилеглі волості.

Одеська губернія в результаті змін у АТП втратила значні території. Число її повітів збільшилося тільки в серпні 1920 р. Згідно з постановою Президії ВУЦВК від 18 серпня, тоді до неї було включено Балтський повіт, що доти входив до складу Подільської губернії. Рішення було прийняте після угоди між Одесою та Вінницею безпосередньо.

З огляду на ряд причин таке перетворення можна визнати доцільним. Перш за все, органи повітової влади, спираючись на громадську думку, висловилися на користь зміни у структурі приналежності. Своє рішення вони аргументовано мотивували віддаленістю поки ще слабого в адміністративному плані центру Подільської губернії - Вінниці. Балта та весь повіт мали з Одесою та територією всієї губернії, по-перше, налагоджений зв'язок завдяки залізниці, що проходила через повіт на Південь, у напрямку Одеси; по-друге, Балта, як хліборобський, сільськогосподарський район, могла дати губерньському місту чимало сільгосппродукції, забезпечити його продуктами харчування, передусім хлібом, а також лісом. Одеса, як культурний та промисловий центр, у свою чергу, відкривала для повіту перспективу зростання по всіх напрямках соціально-економічного розвитку й культурного життя. Отже, група повітів, що безпосередньо тяжіла до Одеси з її гаванню і портом, тепер була зв'язана з нею адміністративно. Ті повіти, що вивозили свою продукцію через Миколаївський порт, не мали з цим проблем через перегруповання приналежності, згідно зі змінами в АТП.

Тепер зупинимося на ситуації, що склалася на Херсонщині. Вона свідчить про складності, а часто й цілковиту безконтрольність у справі вирішення питань приналежності певних міст та їх статусу згідно зі старим АТП. Так, у Херсонській губернії в 1920 р. протягом кількох місяців існували одночасно два губерньських центри - Єлисаветград і Херсон, відповідно діяли і дві губерньські влади.

Сталося так через те, що в ході військових дій на території губернії спочатку було звільнено повітовий центр - місто Єлисаветград, в якому й розпо-

чав свою діяльність створений там губревком. У ньому тоді налічувалося понад 77 тис. мешканців, у Херсоні - до 75 тис. Тому після відновлення діяльності губревкому Херсонщини Єлисаветградські губоргани ніяк не хотіли припиняти свого існування, доводячи правомірність, законність та легітимність центральної влади губернії. Тоді ж саме в Єлисаветграді розгорнув бурхливу роботу губвиконком. Навіть республіканській владі, що видала постанову про припинення діяльності ревкому Єлисаветграда як губернського органу, чиновники чинили всілякі протидії. 7 вересня ревком міста прийняв спеціальне рішення про свою легітимність, а 9 вересня 1920 р. його доповідну записку вже було передано до Раднаркому України³¹. Все ж органи державної республіканської влади розпустили ревком, що пропонував новий варіант - створити губернію з території 3-х повітів: Олександрівського (Херсонська губ.), Звенигородського та Чигиринського (Київська губ.). Аргументацією на користь останнього було те, що промислово розвинуте місто Єлисаветград має економічний, а також політичний вплив на селянство близько розташованих Вознесенського, Первомайського й Олександрівського повітів Одеської та Херсонської губерній. Проект щодо створення нової губернії у верхах визнали необґрунтованим. Отже, даний приклад підтверджує висновок про типовість на той час такого явища, що відбивало прагнення заштатних міст та містечок стати повітовими або ж навіть губернськими центрами за рахунок прилеглих територій.

Як бачимо, хоча окремі зміни в АТП відбувалися, вони тільки свідчили про загальні тенденції і стали ознакою назрілої необхідності. Міняти систему докорінно або ж удосконалювати існуючий поділ кардинально центральна влада ще не могла. По-перше, це вимагало значних фінансових витрат. Варто тільки згадати, що на офіційні печатки, легенди яких змінювали відповідно до статусу складових АТП, витрачали величезні кошти з невеликих місцевих бюджетів. А потрібно було міняти ще вивіски на будинках установ, усі бланки особових посвідчень тощо.

Саме на той період припадає низка рішень партійних та радянських органів РСФРР, які ставили завдання впритул підійти до розгляду та розробки проектів нового АТП республіки. На VIII Всеросійській конференції РКП(б)³², VII Всеросійському з'їзді Рад чимало уваги було приділено необхідності створення нового районування, що відповідало б часу та економічному розвитку регіонів.

Стихийне прагнення окремих територій до перегрупування вимагало створення якогось одного органу, якому було б делеговано право врегулювати всі спірні територіальні питання та вирішувати справу з удосконаленням АТП у кожному окремому випадку, а далі підготувати пакет документів з пропозиціями щодо широкомасштабної акції - зміни територіального устрою по країні.

На VII з'їзді Рад РСФРР у лютому 1920 р. було створено Адміністративно-територіальну комісію при Президії ЦВК (АТК). На неї покладался обов'язок розробити принципи нового районування Федерації. Одночасно комісія мала вирішувати повсякденні, конкретні справи стосовно утворення нових губерній, повітів, залагоджувати спірні питання стосовно АТП. Варто згадати, що комісія розпочала роботу по створенню національно-територіальних, автономних об'єднань у складі Росії, однак проіснувала вона трохи більше трьох місяців.

Подібні підзвітні центральній комісії органи було створено відповідно й при губкомах та повітках. Працюючи в системі виконавчих комітетів, вони збирали матеріали, що характеризували стан окремих одиниць АТП, скликали наради для з'ясування нагальних потреб, пов'язаних із підпорядкуванням сіл і міст, що викликалося зміною перерозподілу територій, виконували посередницьку функцію зв'язку між різними місцевими комісіями виконкомів і адмінкомісією при Президії ЦВК у питаннях, що стосувалися земельних належностей. Для припинення свавільних рішень щодо переходу повітів з

однієї губернії в іншу, перегрупування місця приналежності територіальних одиниць Комісія видала розпорядження, згідно з яким усі рішення про нові адмінутворення набували чинності тільки після затвердження органами вищого рівня - АТК або безпосередньо ЦВК.

При НКВС УСРР у квітні 1920 р. було створено Адміністративно-територіальну комісію. Серед її завдань, зокрема, значилися й такі: "...регулювання виникаючих на місцях у процесі роботи питань адміністративно-територіального поділу і вироблення плану майбутнього адміністративно-територіального та економічного поділу України"³³. Серед працівників комісії, крім представників НКВС, були й делеговані спеціалісти, які за фахом могли оцінити оптимальність пропонованих змін. Але склад комісії в основному становили представники від НКВС, ВУЦВК, комісаріатів юстиції, продовольства, земельних справ, Оргбюро по відбудові промисловості України (Профбюро в грудні 1920 р. було реорганізоване в Укрраднаргосп), з інших центральних відомств.

На місцях у губернських та повітових виконкомах паралельно існували адміністративно-територіальні комісії з членів виконкому, представників відділів управління, земельного, транспорту, праці, раднаргоспу, продовольчого та військового комітетів, статбюро. Місцева адміністрація цього типу готувала матеріали, що відбивали та аналізували економічне становище територіальних одиниць, враховувала, систематизувала дані про потреби зміни кордонів губерній, повітів, волостей, організації нових одиниць АТП. До її відомчої компетенції належало й перейменування населених пунктів, яке теж стояло на часі, адже радянська влада прагнула увічнити своїх загиблих героїв через топонімику.

Одночасно, з'ясовуючи правомірність тяжіння населених пунктів, окремих одиниць АТП до центрів певних регіонів, вивчалися й питання стану економіки, устаткування фабрик, заводів, напрямків розвитку промисловості, виробництва, зайнятості та соціального захисту населення, наявності засобів зв'язку, доріг усіх видів і рівнів, оптимального господарського спрямування регіону і т.д.

Хоча АТП країни - внутрішня справа кожної держави, проблеми територіальних та адмінзмін України все ж вирішували (і це стало практикою) у центральних органах - Раднаркомі, ВЦВК, Адмінкомісії Російської Федерації. Прикладом може слугувати подальша серія перетворень у Донецькій губернії.

Вище вже зазначалося, що спочатку у 1919 р. Донецька губернія виникла як тимчасова одиниця АТП. Після звільнення Донбасу від денікінських військ постав Донецький губревком³⁴. Концентрація виробництва в районі, віддаленість від колишнього центру - Катеринослава, настійна потреба активізації дій адміністрації в напрямку відбудови та налагодження роботи шахт, заводів, транспорту - все вказувало на те, що Донбасу, як окремій одиниці АТП, необхідно мати сильний губернський апарат. Значення такої губернії виходило тоді далеко за межі інтересів тільки України: басейн в основному постачав вугілля і метал до центральних районів Росії, в промислові центри на Півночі. їх робота повністю залежала від оптимально вигідних прямих поставок з України.

Які ж межі, на думку творців планів удосконалення АТП, повинна була мати Донецька губернія? Цього так і не визначив доконечно ніхто. Тому на початку 1920 р. адмінмежі губернії та її повітів безперервно мінялися, негативно впливаючи на діяльність усіх господарчих органів. Тоді справу взяла до своїх рук Українська трудова армія. Її постановою від 15 березня 1920 р. було намічено виділити територію губернії з частини Катеринославської та Харківської областей, а також Донецької (раніше - Область Війська Донського).

Вже 16 квітня ВУЦВК³⁵, враховуючи пропозиції Укртрудармії, прийняв постанову "Про затвердження меж і складу Донецької губернії". Але ще перед тим, 23 березня, була видана спеціальна постанова РНК РСФРР про створення Донецької губернії. До неї, крім Бахмутського і Слов'яносербського

повітів, як це було раніше, увійшли: з Катеринославської губернії повністю Маріупольський повіт, від Харківської - приєднано такі сільськогосподарського спрямування місцевості, як увесь Старобільський повіт і кілька волостей Ізюмського (Слов'янська, Білянська, Миколаївська, Закоп'янська), з Куп'янського повіту - Кременська та Тернівська волості, з Донської області - Краю Донського Війська увійшли весь Таганрозький повіт, окремі станиці з Донецького округу - Пуждорівська, Камінська, Колитвинська, Усть-Білокалитвинська, волость Карпово-Обринська, з Черкеського округу - станиці Олександрівська, Володимирська (з колишньої Обласі Війська Донського). Центром губернії залишили Луганськ (понад 52 тис. жителів), хоча існувала пропозиція й щодо Бахмута (населення 23 тис. чол.).

Наступне внутрішнє перегрупування, визначення кордонів окремих районів, зрештою перенесення центру з Луганська до Бахмута - все це ланки єдиного процесу, що завершив об'єднання території за виробничою ознакою і єдиною системою продовольчого постачання. Відтепер кордони визначали окремий Донецький вугільний район з "підсобною" територією. Тобто одиниці АТП утворили особливий організм, що об'єднав залізні рудники, розташовані на кордонах колишніх Херсонської та Катеринославської губерній. Це давало змогу поєднати в одному виробничому комплексі вугільно-залізрудне виробництво. Тільки в грудні губернські установи змогли перейти до Бахмута - головного міста губернії.

Донецька губернія, до якої увійшли місцевості з великою територією залягання вугільних пластів, потребувала робочої сили для їх розробки, налагодження всіх видів постачання. Тому повіти, волості, включені тепер до губернії, мали забезпечувати її робочою силою та хлібом. Про це не раз говорили на засіданнях розмежувальної комісії представники Донецької губернії, а потім Донської області.

Цікавим, відмінним від інших, явищем в адмінустрої Донецької губернії був той факт, що вона поділялася не на повіти, а на райони. Як економічна, хоча певною мірою й адміністративна категорія, райони беруть початок ще з часів дореволюційних.

Районний принцип організації, що існував поряд з повітовим, давав можливість об'єднати розташовані поблизу, в незначному окремому регіоні, рудники, шахти, заводи. Цікаво, що промисловий принцип районування поширився на організацію деяких органів управління, охорони правопорядку, профспілок і т.д. У період революції, як відомо, створювалися територіальні ревкоми - райревкоми, що поширювали свою компетенцію й на волость.

На статусі районів наполягав Донецький губревком, що ще 17 січня 1920 р. (до встановлення належності до губернії ряду територій) видав постанову про поділ її на 11 адміністративних районів. Однак кількість районів постійно сталою не була. Так, у березні їх налічувалося 12, у серпні - 13: Алчевський, Боково-Хрустальський, Гришинський, Єнакіївський, Каменський, Лисичанський, Луганський, Маріупольський, Олександро-Грушевський³⁶, Слов'янський, Старобільський, Таганрозький, Юзівський. Райони поділялися на підрайони - від 2-х до 9-й в кожному районі, а в кожний підрайон входило від 2-х до 6-й і більше волостей. Відмітимо і цей факт дрібного поділу, що, на нашу думку, аж ніяк не сприяв удосконаленню системи підпорядкування та життєдіяльності територій, за ними "записаних". Роздутий і так адміністративний апарат робив вигляд бурхливої роботи, тоді як звітність "кочувала" з одного столу на інший в ієрархічно складній системі, де панував безлад. Тому і досі вченим важко відшукати цілий ряд важливих даних щодо міграційних процесів у регіоні, кількості населення, до загального числа якого при підрахунках одні й ті самі дані потрапляли нерідко двічі, покриваючи собою зведення по підрайонах, районах, волостях, повітах, містах.

Губвиконком спеціально видав "Положення про підрайонні виконавчі комітети" від 7 серпня 1920 р. Саме вони мали займатися всім тим, що гуртува-

ло маси навколо рад, зміцнювало молоду владу. Районні керівні структури дбали про сільгоспвиробництво, благоустрій сіл, якість доріг і т.д., тобто впритул займалися силою силенню питань - аж до ліквідації неписьменності.

Ще одна цікава деталь: коли організували підрайони, то волості вирішили ліквідувати в усіх районах, крім Слов'яносербського. Результати таких змін досить негативно позначилися на вже відлагодженій системі управління в губернії. Розруха, голод, міграційні процеси, постійні переміщення мас населення не давали можливості підрайонній адміністрації спрямувати, добре і зорієнтувати роботу на значних територіях, як було потрібно, хоча території районів часто за обсягом залучених складових АТП та земель були менші за повітові.

Саме Донецька система організації адміністративно-територіального поділу стала прообразом майбутнього районного поділу республіки пізніше, і коли за принцип об'єднання було взято економічно налагоджені зв'язки, територіальну віддаленість певних місцевостей. Щодо Донецької губернії, то тут уже в наступному 1921 р. було відновлено поділ на повіти.

Приклади тимчасового районування або утворення районів спостерігаються ще у ряді місцевостей України³⁷. На Чернігівщині три волості Кролевецького повіту - Оболонська, Понорницька і Покошинська створили один орган - райпартком. Діяв райпартком у Решетилівці на Полтавщині³⁸. Епізодичні та нетривалі утворення пізніше, у травні 1921 р., було узаконено на Всеукраїнській КП(б)³⁹.

Саме на 1920 р. припадає ще одна значна зміна в адміністрації України, коли з'явилися дві нові губернії - *Кременчуцька* та *Олександрівська*. Для цього існували свої причини, через які адміністрація на підлеглих територіях не протидіяла новоствореним об'єднанням.

Саме тоді керівники однорідних за економікою, багатих на хліб двох повітів - Бердянського та Мелітопольського, що виявилися відірваними від споживачів - робітничих центрів Катеринослава та Олександрівська, звернулися до українського керівництва у Раднарком з оригінальною пропозицією. Власне це був проект створення Південної або Приазовської губернії. Ревкоми цих повітів, оскільки це трапилось у 1919 р., не знали точно, до яких центрів за існуючим АТП вони належать. Москва теж не реагувала на прохання повітових властей визначитися з приналежністю ряду територій, хоча Харків визнав за доцільне щось зробити у тому напрямку. Виходило, що існували партійні центри (всі знають, що останні виконували функції влади), радянські (ради різних рівнів), які в назвах не збігалися, хоча "керували" одними й тими ж теренами.

За участю представників Бердянського, Мелітопольського і Олександрівського (з Катеринославської губернії) повітових ревкомів наприкінці травня 1920 р. відбулася нарада. Саме на ній і було вирішено створити нову губернію з центром у м. Олександрівську⁴⁰. Віддалений від Катеринослава всього на 80 верст, Олександрівськ з його заводами землеробних машин фактично був відрізаний від центру Дніпровськими порогами. Тому місто швидше виробляло продукцію для центральних губерній Росії, з якими був залізничний зв'язок, ніж для потреб України. Разом з тим три повіти Таврії бачили в Олександрівську природжений губцентр, зв'язок з яким був, завдяки залізниці та шосейним шляхам, набагато кращим, ніж з Катеринославом. Про повернення цих повітів до теренів Криму мова не йшла.

Без реакції центральних органів не залишався проект і Катеринославського губревкому. Профбюро разом з Адмінтеркомісією НКВС УСРР розглянули на спільному засіданні пропозицію ревкому. На нараді, де був присутній голова ВУЦВК Г.І.Петровський, прийшли до висновку про необхідність утворення нової губернії. Постанова Комісії з цього питання була прийнята 2 липня 1920 р.

8 та 30 липня ВУЦВК двічі розглядав проект, який на останньому

засіданні було затверджено. Так, Олександрівськ - достатньо промислово розвинуте місто (17 заводів сільськогосподарських знарядь та обладнання, 7 парових млинів, вузол сполучення залізничного та водного транспорту) - став губернським містом. Проте 23 березня 1921 р. губернію було перейменовано на Запорізьку. Щодо складу повітів губернії, то їх кількість збільшилася за рахунок утворення ще двох - Великотокмацького та Гуляйпільського повітів.

На тих саме засіданнях розглядалося й питання про подальшу долю ряду повітів Полтавщини. Згідно з постановою ВУЦВК від 8 та 30 липня 1920 р. було прийняте рішення про створення Кременчуцької губернії. Постанова набула чинності з 15 серпня 1920 р.⁴³ Центром губернії стало місто Кременчук (населення майже 67 тис. осіб. Полтава мала тоді понад 76 тис). Транспортний вузол, значний торговий центр, що мав розвинуті лісопереробну, борошномельну, тютюнову та інші галузі промисловості, Кременчук став центром, навколо якого об'єдналися повіти сільськогосподарського спрямування, що природно до нього тяжіли.

Виходячи з політичних, економічних і адміністративних вимог, Президія ВУЦВК постановила включити до складу губернії: Золотоніський, Кременчуцький, Хорольський повіти з Полтавської губернії, Черкаський та Чигиринський - з Київської, Олександрійський - з колишньої Херсонської губернії. Тимчасово утворювався Кременчуцький губревком, що мав здійснювати владу на даній території.

Тут треба зазначити, що керівництво Черкаського повіту не дуже бажало таких змін. Місцева влада вважала, що Черкаси, які налічували 44 тис. жителів, мають погані транспортне сполучення та зв'язки із Кременчуком, а їх налагодження призведе до необхідності долати цілий ряд труднощів. Однак докази повітової влади не були прийняті до уваги, бо і від Києва, як губцентру, повітова влада знаходилася на значній відстані.

Крім зазначених кардинальних перебудов, мало своє місцеве значення й утворення ряду нових повітів (Слов'янський - на Донеччині, Первомайський - на Одещині, Шосткінський - на Чернігівщині), що відповідало потребам зміцнення керівництва нижчих ланок АТП.

Отже, на кінець 1920 р. територія УСРР за АТП поділялася на 12 губерній: Волинську, Подільську, Київську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Одеську, Миколаївську, Кременчуцьку, Катеринославську, Олександрівську, Донецьку. За обсягом своєї території ці губернії не були однакові, як і за кількістю та складом населення. Включали вони й різну кількість повітів. Київська, Подільська, Харківська мали їх по 11, Одеська та Кременчуцька - по 6, Чернігівська та Полтавська по 12; Катеринославська та Волинська - по 5, Херсонська (Миколаївська) - 4, Олександрівська - 3 повіти, Донецька - 13 районів⁴⁴. Волостей у повітах теж була різна кількість - від 6-й у новоствореному Шосткінському на Чернігівщині до 51-го - в Одеському.

Порівняно з 1917 р. територія республіки, де тепер була встановлена і діяла радянська влада, зазнала таких змін: 1. До РСФРР відійшли 4 повіти на Півночі; 2. Україна знов одержала Таганрог та ряд теренів з Донецької області (раніше вони певний час теж входили до Катеринославської губ.); 3. Значно зменшилася територія Волинської губернії, західні повіти якої, згідно з прелімінарним мирним договором (жовтень 1920 р.), а потім Ризьким (березень 1921 р.), - відійшли до Польщі.

З 12-ти повітів Волинської губернії до складу Польщі відтепер прилучили 7: Володимир-Волинський, Лубенський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Рівненський, частину Острозького з м. Острог. Залишилися 5 повітів: Житомирський, Заславський, Новоград-Волинський (Звягельський), Овруцький, Старокостянтинівський, більша частина Острозького, 2 волості Рівненського, 5 волостей Кременецького. В наступні роки внутрішні кордони губерній ще неодноразово змінювалися, доки нова територіальна ре-

форма не призвела до утворення округів, а згодом областей. Зовнішні кордони нашої держави зазнали зміни тільки 1939 р. Але то вже тема для іншого дослідження.

Трапилося так, що за межами сучасної території нашої держави опинилися чималі терени зі споконвічними землями розселення українського етносу. Можна із значною долею вірогідності говорити і про суттєвий фактор впливу територіальних розмежувань з Молдавською АСРР (вона входила певний час до складу УСРР) на ті процеси, які ми сьогодні спостерігаємо у Придністров'ї. Помилки історії виправляти важко, і це не означає, що потрібно ляскати зброєю, доводячи свою правоту сусідам. Але ніколи не годиться забувати, що за межами України живуть наші єдинокровні брати, які потребують уваги з боку своєї Батьківщини.

Саме через це ми повинні досліджувати в історичній ретроспективі перебіг подій, пов'язаний з формуванням внутрішніх і зовнішніх кордонів держави, знати особливості та чинники, що призводили до їх змін, і врешті - не забувати про українців - відтепер закордоння.

¹⁹ Вісті ВУЦВК. - 1919. - 5 лютого. - С1-2.

²⁰ ЦДАВО України. - Ф.1, оп.1, спр.1, арк.39. *

²¹ Там само. - Арк.41.

²² Население Украины по данным переписи 1920 г. - Сб.

²³ ЦДАВО України. - Ф.1, оп.1, спр.18, арк.21; оп.1, додатковий, спр.1, арк. 252; оп.1, спр.20, арк. 29.

²⁴ Там само. -Ф.1, оп.1, додатковий, спр.1, арк. 102; Ф.2, оп.1, спр.47, арк. 65.

²⁵ СУУССР. - 1919. -№3. -Ст.27. - С.28.

²⁶ Административное районирование РСФСР. - С.26.

²⁷ СУУССР. - 1919. - №6.-Ст.102.-С.110.

■ ■ ■ ■ ■

-
²⁸ ЦДАВО України. - Ф.2, оп.1, спр.47, арк.8.

²⁹ Прохоров В.В. Образование Гомельской губернии //Научно-информационный бюллетень Архивного Управления СМ БССР (Минск). - 1960. - № 1(8). - С.23-30.

³⁰ ЦДАВО України. - Ф.1, оп.1, спр.343, арк.3; - Ф.5, оп.1, спр. 319, арк.36.

³¹ Там само. - Ф.5, оп.1, спр.338, арк.5-9.

³² КПРС в резолюциях... - 4.1. - С.445.

³³ Сборник Отчетов Народных комиссаров УССР, Уполномоченных комиссаров РСФСР при Совнарком УССР и центральных учреждениях Украины. Отчеты НКВД УССР. - Харьков, 1921. - С.11.

³⁴ ЦДАВО України. - Ф.1, оп.1, спр.39, арк.24.

³⁵ Збір законів і розпоряджень робітничого і селянського уряду України. - Харків, 1920. -№7. - Ст.121. - С.180-181.

³⁶ Центр Олександр-Грушевського району спочатку своєї історії мав назву Комишня, Грушівка, потім селище Грушевський, до назви якого додано згодом ім'я Олександра III - Олександр-Грушевський. Після революції - Шахти. До 20-го року - в Донецькій області в складі Російської Федерації. Дана назва затверджена ВУЦК у квітні 1923 р., з 1925 р. селище перебуває за межами УСРР.

³⁷ ЦДАВО України.-Ф.5, оп.1, спр.348, арк.60-61.

³⁸ Там само. - Ф.2, оп.1, спр.59, арк.40.

³⁹ КПУ в резолюціях... - С.108.

⁴⁰ Коммунист. - Харьков, 1920. - 29 мая; Вісті ВУЦВК. - 1920. - 28 травня.

⁴¹ ЦДАВО України. - Ф.5, оп.1, спр.338, арк.28.

⁴² Там само. - Спр.238, арк.33-34.

⁴³ СУ УССР. - 1920. - № 23. - Ст.463. - С.666.

⁴⁴ Советская Украина. - 1920. - № 2-3. - С.72-73.

Резюме

У статті, що базується на інформації значної кількості залучених джерел, проаналізовано всі внутрішні перетворення, яких зазнали українські терени у 1919-1920 рр. - під час громадянської війни.

In the article, which is based on the information from the considerable amount of enlisted sources, all internal transformations of the Ukrainian sioes during the Civil war in 1919 - 1920 are being analyzed.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Т. Л. Вілкул (Київ)

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ: ТЕКСТИ І ВЕРСІЇ

Від часів захоплено-ідеалізованого опису князювання Володимира Мономаха у працях Татіщева й Карамзина і до наших днів історики у змалюванні цієї неординарної фігури йдуть, як правило, за літописною версією - Повістю временних літ (ПВЛ) та її продовженням у зводах XII ст.¹ Інші джерела, яких надзвичайно багато, як для XI-XII ст., використовуються за допоміжні, коли взагалі залучаються дослідниками. Таке явище цілком зрозуміле: деталізованість записів літопису справляє враження самодостатності, й навіть усвідомлення того факту, що ПВЛ у даному випадку довіряти не слід², не стає на перешкоді підпорядкування викладу її канві.

Ця стаття у певному сенсі продовжує критичний напрямок досліджень біографії Мономаха й тему недовіри до ПВЛ³, проте її метою не є виявлення кричущих протиріч джерел (які насправді є цілком ординарними). Пропонується інше: систематичне порівняння ПВЛ і додаткових до неї текстів одного, порівняно недовгого, періоду багатой біографії Володимира Всеволоди-ча: 1093-1100 (1101) рр.

Діяльність Мономаха у ПВЛ, як можна помітити, розпадається на 4 етапи і образ його складається з чотирьох дещо відмінних портретів: 1) Володимир до смерті батька Всеволода Ярославича (1053-1093); 2) Володимир під час бурхливих подій кінця XI ст.; 3) ініціатор походів на половців (1103-1111); 4) великий князь київський (1113-1125). З них саме другий є найбільш репрезентативним щодо інших: у статтях 1093-1100/1 рр. Мономах виступає у різноманітних ситуаціях і ролях (співправитель Святополка, полководець, радник, взірцевий християнин) і саме тут формується образ державного діяча, яким ми знаємо Мономаха з літопису. Паралельними щодо ПВЛ текстами є "Повчання" Мономаха та "Послання до Олега Святославича", Новгородський Перший Літопис (далі НПЛ), Києво-Печерський Патерик, софійські графіті⁴. Деякі епізоди висвітлюються у 3-4 джерелах - ситуація, найбільш сприятлива для дослідника.

1093-1101 рр. охоплюють час від змін на київському столі до залагодження конфліктів, викликаних осліпленням Василька Ростиславича Тербовельського. У ПВЛ виокремлюються три події вузли: смерть Всеволода Ярославича й вокняжіння Святополка Ізяславича; боротьба Володимира та його сина Мстислава з Олегом Святославичем й історія осліплення Василька.

Поділ цей великою мірою умовний, але він добре показує сентенції укладачів ПВЛ. Вокняжіння Святополка змальовано як поступку Мономаха. Віддання київського столу Святополку по смерті батька супроводжується роздумами Володимира, які в системі оцінок тієї доби свідчили про визнання принципу старійшості й заведеного порядку, а отже, мали зустріти схвальну оцінку. "Але сяду на столе отца своего, то имам рать съ Святополком взяти,

яко есть столь преже отца его былъ"⁵. Як правило, історики не надто довіряють риторичні літописця, хоч іноді характеризують князя майже ідентично літописній оповіді⁶. На жаль, як паралельні тексти у даному випадку виступають лише гранично скупі записи НПЛ та графіті Софійського собору⁷, в яких відбивається власне факт вокняжіння.

Лише наступний невдалий похід на половців освітлюється більш-менш детально. ПВЛ оповідає про нерозважливі дії Святоплока, котрий заточив половецьких послів, збирався з 800-ми отроками битися проти величезного війська, про мудру пораду київської дружини звернутися по поміч до Володимира, суперечки між Святополком та Мономахом, дієву допомогу Володимира, його поради починати передчасно бій, поразку та втечу руських військ. Оповідатися, як на очах у Володимира втопився його молодший брат Ростислав⁸, а сцену похорону супроводжують зворушливі ремарки. Дві деталі викликають недовіру до цієї недвозначно небезсторонньої версії. По-перше, за ПВЛ у Святополка немає інших помічників, крім Всеволодичів, Володимира та Ростислава. Він не залучає своїх найближчих родичів-Ізяславичів, що суперечить тодішній практиці⁹ - тим більше, що київському князю було на той момент 43 роки, він мав дорослих синів та племінників. По-друге, під цим самим роком повідомляється про смерть одного з цих таки небожів - Ростислава Мстиславича, з точними датами смерті та поховання, але без означення обставин загибелі. "В се же лето преставива Ростиславъ сынъ Мъстиславль, внукъ Изяславль, месяца октямбръ въ 1 день, а погребенъ бысть ноябрь въ 16 в церкви святых Богородица Десятины"¹⁰. Розподіл інформації про подвійний похорон Ростиславів з повним правом можна назвати специфічним. Наявність двох точних дат у повідомленні про Мстислава, у той час як щодо Всеволодича немає жодної¹¹, вказує на редагування сюжету. Дивує і замовчування обставин смерті Ростислава Мстиславича, тим більше, що між днем смерті та поховання пройшло багато часу¹².

Порівняння з іншими джерелами підважує виклад ПВЛ. Насамперед, під сумнів підпадає теза про відсутність Святополкових родичів у битві та провідну роль Мономаха в ній. НПЛ взагалі не згадує Володимира серед учасників битви, натомість відзначає участь якогось Мстислава: "Побъдиша половчи Святопълка и Мъстислава на Трьполи"¹³. Звістка, мабуть, не менш тенденційна, ніж ПВЛ, але має іншу спрямованість. М.Х. Алешковський відзначав у цій частині НПЛ відомості про Святополка та його родину і вбачав у них рештки просвятополкового літописного зводу¹⁴. Загалом, співвідношення ПВЛ-НПЛ відбиває один з численних випадків, коли під пером редакторів в літописах з'являлися або зникали згадки про тих чи інших князів, змінювався склад князівських коаліцій¹⁵.

Деякі риси додаються до історії з двома Ростиславами. У "Повчанні" - нотатках Мономаха - відсутнє повідомлення про втеплення Ростислава. Описуючи свої "походы и ловы", Володимир жодним словом не згадує свою героїчну поведінку й смерть того, хто ніби-то був його єдиним рідним братом. "И по Святополць на Суль бившеся съ половци, до вечера быхом оу Хальпа; и потом миръ створихом и Тугорканьмъ"¹⁶. Взагалі Ростислава він згадує лише один раз, і невідомо, чи йдеться про Всеволодича. Ростислава названо на ім'я¹⁷, як він своїх близьких родичів не називав. Так, про Всеволода Ярославича він пише "отець"¹⁸, про дітей: "сына своего", "дѣтя", "дѣяти"¹⁹. Зрідка подібні безіменні родинні позначення поширюються на кузенів і дядьків²⁰. Але, як правило, Мономах вписує імена саме братів у перших, дядьків та племінників²¹, і у цю сферу віддалених родичів потрапляє і буцім-то рідний брат.

Паралель до літописної сцени втоплення Ростислава Всеволодича знаходимо у Києво-Печерському Патерику (слово "О святем Григории Чюдотвор-

ци"). Оповідатся зловісна історія, головна мораль якої - звинувачення Ростислава, котрий звелів втопити печерського святого, за що незабаром прийшов на суд Божий - втопився у Стугні²². Кінцева сентенція: "въ ню не мъру мърите - възмъритеся вам". Спрямованість історії абсолютно незіставна з жалісною оповіддю ПВЛ про юного загиблого князя. Вона різко дисонує з прихильним ставленням укладачів Патерика до Мономаха та його родини²³, та й Ростислав і Володимир у тексті недвозначно протиставлені. Сюжет з Ростиславом у Патерику має пару, де йдеться про родича Святополка. У слові "О преподобныхъ отецъ святыхъ Феодоръ и Василии" Мстислав Святополчич (старший син київського князя) катує двох ченців, одного з них застрелює, за що згодом отримує розплату, зустрівши смерть від своєї стріли²⁴. Сюжетні ходи обох оповідей (приниження чи катування ченця, провіщування праведником загибелі князя, смерть ченця і подібна до неї смерть князя) близькі, як це буває в *exempla*²⁵. Такі уподібнення проводилися книжниками цілком свідомо, і схожість сюжетів про Ростислава та Мстислава навряд чи є випадковою. На жаль, невідомо, до якого етапу написання тексту Патерика належить ця оповідь, не можна виключати, що вона є конструктором пізнішого редактора²⁸.

Ще одна невеличка деталь: у старшій редакції НПЛ відзначені дати народження Святополка та Ростислава (1050, 1070), але немає згадки про народження Володимира²⁷. Записи про народження молодших дітей, як правило, були синхронними, а найголовніше, стосувалися правлячої династії²⁸. Тим часом, на 1070 р., у Києві сидів не Всеволод, а Ізяслав. Має значення, що існування молодшого Всеволодича було вигідним для старшого. Тоді Святополка підтримували виключно Всеволодичі, а поведінка Мономаха виглядала бездоганно шляхетною: постраждав через згубну політику Святополка та ще й втратив брата. Це була важлива деталь у картині співправління Святополка й мудрого Володимира, закономірної для зводу, редагованого під час київського князювання останнього.

Однак сумніву можна піддати не тільки таку в принципі дрібницю, як втоплення Ростислава Всеволодича, а власне і зав'язку конфлікту з половцями 1093 р. У цьому сюжеті ПВЛ наголошує на необережності й непослідовності Святополка. Спочатку той схопив половецьких послів, потім схотів миритися, не порадився з "дружиною отнею и строя своего"²⁹. "Повчання" натякає на обставини, що ведуть до іншого розуміння суті справи. Описуючи замирення з половцями, Мономах занотує: "И потом миръ створихом с Тугорканомъ и со иньми князи половечьскими, и у Гльбови чади пояхом дружину свою всю"³⁰. Йдеться про викуп з полону своїх людей, але виникає питання, чому, укладаючи мир з Тугорканом, "дружину" забирають не в нього, а в "Гльбової чаді". Або інакше: хто такий цей Гліб і чому його люди ("чадь") мають вплив на Тугоркана³¹. Традиційне трактування Гліба як половецького вельможі³² навряд чи можливе. Слов'янські імена не були рідкісними в степовиків у XII та XIII ст., а не в XI. Саме на покоління Володимира Мономаха, його стриєчних братів та їхніх дітей припадають перші шлюби з кочовиками, а слов'янське ім'я отримували найчастіше діти від таких змішаних шлюбів³³. А проте, чи обов'язково пов'язувати це повідомлення з половцями, адже мова могла йти про слов'янських спільників половців. Гліб - відоме князівське ім'я³⁴, і в близький до описуваних подій час дійсно існував князь з таким іменем: Гліб Святославич, старший син Святослава Ярославича³⁵. Чи не був вираз "Гльбова чадь" завуальованим Мономаховим позначенням клану Святославичів?

Таке тлумачення відповідає нормам давньоруського слововжитку. Слово "чадь" і споріднені з ним вживалися в літописі на позначення групи об'єдна-

них родинними і клієнтарними зв'язками людей, що підпорядковувалися своєму голові. Групі надавалося ім'я старійшого серед її членів, іноді на момент згадки вже померлого³⁶ (що істотно у нашому випадку, оскільки смерть Гліба Святославича літопис датує 1078 р.). Така думка узгоджується із конкретними обставинами. Клан Святославичів традиційно підтримував тісні стосунки з половцями, і саме цим "ізгоям" було вигідно скористатися ситуацією 1093 р., смертю останнього представника покоління Ярославичів, для відновлення своїх прав на волость³⁷. До того ж, схоже, що в часи Святополка існувала тенденція до викреслювання імені Святослава³⁸, і на цьому тлі завуальоване позначення його роду не виглядає несподіваним.

У зв'язок із повідомленням "Повчання" про "Глібову чадь" спокусливо було б поставити софійське графіті: "месяця декембрия въ. д. (4) сътвориша миръ на Желяни Святопѣлк Володимиръ и Ольгъ". У ньому не проставлений рік, хоча графіті, припускається, пов'язане із записом про вокняжіння Святополка, що знаходиться поруч³⁹. Як правило, "мир" датують тими часами, коли Олег вже сидів у чернігівській волості⁴⁰. Однак помічено, що угоди київських, чернігівських та переяславських князів кінця XI - початку XII ст. укладалися на нейтральній території лівобережжя⁴¹. Желянь (сучасні Жуляни) розташована на правому березі, а відтак, мир "с Ольгом" не вписується в інші замирення цього часу. До того ж Желянь згадано в літописі саме під 1093 р.⁴², а наступного разу - вже під 1136 р.

Таке ототожнення може зустріти заперечення. Битва на Желяні датована у ПВЛ кануном "святою мученику Бориса и Гльба"⁴³. Крім того, Мономах у ній, згідно з літописом, не брав участі. Проте цілком можливо, ці деталі мають суто наративне походження. Як вже відзначалося, фіксація участі князів у тих чи інших подіях залежала від кон'юнктури. Що прикметно, подібна процедура, маніпулювання іменем Мономаха, використовувалася в описі битви на Тре.полі. Що стосується дат, то датування обох битв 1093 р. у ПВЛ символічне: на Вознесіння, на св. Бориса та Гліба⁴⁴. Воно мало на меті підкреслити нещасливу долю руських військ. До того ж, з "Повчання" відомо, що на той таки "Боришъ день" Мономах вийшов з Чернігова, здавши місто Олегу Святославичу, у наступному 1094 р. Ця подія у ПВЛ не має точної дати⁴⁵, що змушує припускати не дивовижний збіг хронології двох реальних битв, а конструювання укладача зводу.

Взагалі, половецька тема у цій частині ПВЛ функціональна. Ідучи за літописом, історики пишуть про хвилю нападів степовиків кінця XI ст., чому чимало посприяли ламентатції літописця⁴⁶. Втім, серії згадок про кочовиків мають своєрідний характер. Половецька тема є надзвичайно болючою у 1093-1096 рр., часі утвердження Святославичів на Русі. Перша хвиля нападів (1093-1094) корелює з прибуттям Олега, друга (1096) - із спробами витіснити Олега та Давида з їхніх володінь. Записи про лиха, що завдавали степовики, зникають у 1097-1100 рр., хоча половці при тому зі сторінок літопису не зникають. Ще у 1096 р. вони змальовуються як один з міфічних народів Мефодія Патарського, "языци незнаеми", що "кончине века изыдутъ", а вже у Повісті про осліплення Василька Тербовельського (1097) автору відомі імена половецьких ханів й бойовий порядок війська⁴⁷. Більше того, перемога союзних Святополку угорців дружиною Давида Ігоревича й половцями не сприймається літописцем як біда або принаймні прикрість: "сбиша оугры яки в мячь, яко се соколь сбиваетъ галиць"⁴⁸, - соколами-героями виступають Давид із половцями (натхненник усобиці, а також "шолудивый хыщник" Боняк, що завдав стільки лиха Русі!).

Порівняння ПВЛ та "Повчання" змушує визнати, що комбінація повідомлень про половців є конструктором літописця. Вже звертали увагу на ціл-

ком "ділові" стосунки з кочовиками в переліку походів Мономаха 70-80 рр. XI ст.⁴⁹ З цього робили справедливий висновок, що залучення половецьких загонів було звичайною практикою руських князів. Матеріал інших літописів та хронік демонструє, що кочівницькі сюжети були традиційною складовою середньовічних нарацій: негативним персонажам приписувалися контакти з кочовиками, натомість позитивних змальовували натхненниками походів проти степовиків, страшними для ворогів⁵⁰. Точно так у ПВЛ згадки про половців утворюють своєрідні характеристики головних персонажів того часу. Саме завдяки ПВЛ Олег Святославич зажив дурної слави спільника половців⁵¹. Постійні поразки від половців, воювання ворогами Києва та інших руських земель, спровоковане, до того ж, недипломатичною поведінкою, згубно характеризували Святополка⁵². Натомість з іменем Мономаха пов'язані дві перемоги⁵³ й навіть у 1093 р. йому вдається зберегти обличчя (адже він радив дотримуватися іншої тактики, його не послухали - от і сталася катастрофа). Так утворюється своєрідний трикутник, де обидва опоненти Мономаха у порівнянні з ним програють - один не береже землю Руську, інший - слабкий і нікчемний. Навряд чи це відповідало дійсності. Половців бачимо у війську сина Мономаха у битві з Олегом у 1096р.⁵⁴, а "Повчання" повідомляє про невідомі ПВЛ походи, очолювані Святополком⁵⁵ і заперечує тезу про суто оборонну тактику київського князя.

Якщо припущення про участь Святославичів у битві на Треполі і мир на Желяні є вірним, події 1093 р. насправді були початком боротьби Святополка та Володимирів із Святославичами. Імовірно, головною дійовою фігурою у 1093 р. і надалі був Святополк. Святослава та його дітей надто не любили нащадки вигнаного ним Ізяслава, а Всеволод і Всеволодичі мирно уживалися як з одним, так і з іншим. Щоправда, Мономах мав матеріальне зацікавлення - Чернігів - і спочатку тяжів до Святополка.

ПВЛ ділить 1093-1096 рр. на два етапи і подає боротьбу і примирення з Олегом Святославичем як другу вузлову історію. Конфлікт з Олегом, за ПВЛ, починається у 1094 р., коли той прийшов "с Половечською землею" під Чернігів і вимусив Мономаха поступитися, віддати йому отчину й піти до батьківського Переяслава. Знов, як і в 1093 р., Володимир ніби віддав волость добровільно, не схотівши губити "християнських душ". У 1095 р. трапилася неприємна історія з братом Олега Давидом. Скориставшись його відсутністю, новгородці запросили до себе старшого сина Мономаха Мстислава, а Давид був змушений піти до Смоленська⁵⁶. В тому ж таки році Олег відмовився воювати з половцями: конфлікт із степовиками цього разу спровокував Мономах, "избивши" послів, "Итлареву чадь". У 1096 р. Олег знову завинив, не пішов "на ряд" зі Святополком й Володимиром до Києва, за що і був покараний. Обидва князі обложили Стародуб (місто у Чернігівській землі) й вигнали його до брата Давида у Смоленськ. Той не послухався, узяв Муром, батьківське володіння, яке захопив син Мономаха Ізяслав (Ізяслав Володимирович загинув у цій битві), а також міста у Ростовській землі. І все ж поразка у битві на Колакші та миротворча діяльність Мстислава змусили Олега змиритися. У наступному 1097 р. у Любечі князі ухвалили: "кождо да держить отчину свою". Олег, Давид та Ярослав Святославичі нарешті офіційно отримали свої княжіння, причому непомітний до того Давид вивищився перед Олегом.

Як і в попередніх випадках, інші джерела розходяться з версією київського літописця. Зокрема, у змалюванні першого етапу конфлікту: походу під Стародуб та смоленсько-новгородського епізоду з Давидом. НПЛ не відзначає походу на Олега, але, на відміну від ПВЛ, повідомляє, що у 1095 р. в Давида не відібрали, а дали йому Новгород, до того ж, діяли не новгородці, а

князі: "Иде Святопѣлкѣ и Володимирѣ на Давыда Смольнску, и вдаша Давыду Новѣгородъ"⁵⁷. У "Повчанні" та "Посланні" також зафіксований похід князів до Смоленська. В обох джерелах акцію проти Давида поставлено в інший зв'язок зі стародубським епізодом: похід на Олега Святославича передуює походу на Смоленськ⁵⁸. Головним результатом походу, за "Повчанням", був якийсь "мир" з Давидом, у "Посланні" стверджується, що передбачалася угода з обома Святославичами.

Вчені давно звернули увагу на суперечливість свідчень НПЛ та ПВЛ. Їх намагалися пояснити у такий спосіб: дати обох літописів домовилися вважати хибними, датування ПВЛ зміщувати на 1 рік вперед, а НПЛ - на 1 рік назад, отримавши відповідно 1094 і 1096 рр.⁵⁹ Таким чином, з'явилася можливість стверджувати, що Давидові надали Новгород, а згодом звідти вигнали і там сів Мстислав. Ця гіпотеза підкріплювалася новгородським текстом XV ст. - "Списком новгородських князів" у НПЛ молодшої редакції: "А Давид прийде Новугороду княжить, и по двою льту выгнаша и (його)"⁶⁰. Проте, "Список" - джерело пізніє і, за деякими ознаками, залежне від літописів⁶¹. "Два льта", найімовірніше, обраховані безпосередньо з НПЛ (1095-1097, 1095 р. - стаття про надання Давидові Новгорода, 1097 р. - як князь новгородський згаданий Мстислав). Свідчення "Повчання" та "Послання" істориками не враховувалися, хоч обидва джерела підтверджують версію НПЛ про похід князів під Смоленськ, а з "Послання" випливає, що у 1096 р. Мстислав Володимирич не був іще новгородським князем, а сидів у Ростові (див. нижче).

Отже, запропоновані вченими хронологічні зміщення не усувають виявлених неузгоджень. Суперечливість різних версій, гадаю, можна подолати тільки за умов врахування наративного моделювання літопису. Укладач ПВЛ поєднав два стандартних літописних прийоми: зміну послідовності подій та передання ініціативи від князів городянам. Обидва поодинокі зафіксовані у літописній практиці⁶². У паралельних джерелах досить часто певні дії приписані в одному з текстів - князю, а в іншому - городянам, дещо рідкіснішою є зміна послідовності подій (ab-ba). Як правило, такі прийоми застосовувались у необхідності коригування й оптимізації тривожних та конфліктних ситуацій, що спостерігаємо і в даному випадку. З "Повчання" та "Послання" неважко реконструювати послідовну цілеспрямовану акцію проти Святославичів. Спочатку Святополк із Мономахом витіснили з волості Олега, потім взяли за Давида. Натомість з ПВЛ зробити висновок про будь-яку спробу тиску на Святославичів неможливо. У поле зору читача літопису потрапляє лише Олег, котрий, до того ж, закономірно поплатився за своє сприяння половцям і строптивість; Давида начебто виганяють не князі, а новгородці, і його невдачі передують походу на Олега.

Завершення конфлікту зі Святославичами ПВЛ висвітлює в тому ж дусі, як опис суцільних перемог і миротворчості Мстислава Володимировича. Після відвоювання Мурому і смерті Ізяслава Володимировича Олег захопив ще й Ростовську волость, "приял" її головні міста і своєрідно "омирив" людей: "овы изъима, а другые расточи, а именья их отъя". Він зазіхав ще на Новгород, та його намірам не судилося втілитися. У відповідь на свавілля Олега Мстислав запропонував йому піти з чужої волості й владнати розмиря з батьком. Олег "не всхоть сего послушати", після чого Мстислав пішов на нього війною. Олег утік без битви, а тоді нещиро ("с лестью") примирився з Мстиславом, і той сів княжити у Суздалі. Святославич прийшов удруге, сподіваючись зненацька захопити Мстислава, але Мономахич, всупереч розрахункам суперника, швидко зібрав дружину. Він переміг Олега на Колакші (оповідається про жах Олега від одного тільки виду прапора Мономаха, під яким виступив загін В'ячеслава Володимирича з половцями⁶³). Після цього

Мстислав пройшовся переможним маршем аж до Мурому, знову запропонував примирити Олега з Володимиром⁶⁴, і повернувся у Новгород. У тексті привертають увагу своєрідний розподіл союзників (половці воюють на боці Мономашича) та волостей. Після першої битви Мстислав сів у Суздалі, а остаточно розгромивши Олега, відійшов у Новгород; наразі ростовського й курського князя Ізяслава Володимирича поховали у новгородській Софії.

"Послання до Олега Святославича", присвячене власне подіям смерті 1096 р., заперечує переможну реляцію ПВЛ. Воно написане після смерті сина Мономаха, Ізяслава. Тон "грамоти" напрощуд покірний, наведені слова Мстислава: "въ(ми)⁶⁷ ему (Олегу за смерть брата. - Т.В.) не будеъ местника". Що могло бути причиною цього? На це проливає світло інша фраза: "да то ти съдишь сынъ твои хръстныи (Мстислав) с малым братомъ своимъ, хльбъ ъдучи дьдень, а ты съдиши в своемъ, а осе ся ряди. Али хочеши тою оубити, а то ти еста, понеже не хочю я лиха, но добра хочю братъи и Русьскыи земли"⁶⁶. Пасаж втоплено у потоці християнської риторики, закликає до милості, і тому пропозиція убивати двох власних дітей не викликає шоку, як належало б. Втім, зрозуміло, що Володимир Всеволодич не міг такого написати, якби його син дійсно був переможеним, а Олег утік, навіть не давши битви⁶⁷. Імовірно, Мстислав з меншим братом на якийсь час опинилися в руках Олега, так що той міг вирішувати: вбити їх чи залишити живими⁶⁸. "А хочеш тою убити" не видається перебільшенням: у таких ситуація зафіксовані вбивства, осліплення князів, примусові постриження, заточення "в поруб", "в железа"⁶⁹.

Наведений фрагмент засвідчує і те, що на той момент Мстислав був іще ростовським, а не новгородським князем. У "Посланні" Мономах пише про своїх синів, що сидять на князюванні, "хльбъ ъдучи дьдень"⁷⁰. Оскільки дід Мстислава Всеволод ніколи не князував у Новгороді, "дідів хліб" діти Мономаха могли їсти у його волості - Ростові⁷¹, а отже, йшлося про розподіл земель Ростов - Муром, де лише Муром законним чином належав Олегу, на чому й наголошував Мономах. Виникає питання: як тоді переможений Мономашич визволився, та ще й опинився у Новгороді, суттєво підвищивши свій статус?⁷² Про закуліси утвердження Мстислава у Новгороді ми, напевно, ніколи не дізнаємось, але щодо розв'язання цієї скрутною для нього ситуації можна висловити деякі припущення, пов'язані з половецьким епізодом статті 1096 р.

За ПВЛ, у битві на Колакші брав участь допоміжний загін В'ячеслава Володимирича з половцями. У частині "Повчання", що стосується подій 1096-1907 рр., читаємо: "Тогда же и торци придоша ко мнь ис половець, и Читьевичи, идохом противу имъ на Сулу. И потомъ паки идохом к Ростову на зиму⁷³: "Читьевичи" - давні спільники Мономаха; сказано, що торки й половці прийшли "до"Мономаха ("ко мнь")⁷⁴ а не "на нього", отже, йдеться про зустріч "своїх поганих". У цій частині "Повчання" це унікальне повідомлення: попередні й наступні стосувалися воєн зі степовиками. Тим часом "своїх поганих" не запрошували так просто - їх використовували у бойових діях. Зважаючи на відомості "Послання", у Мономаха не було більшої турботи, ніж боротьба з Олегом. Скоріше за все, Володимир викликав половців, аби, за відомим літописним висловом, "от силы миритися с нимъ" (владнатися, маючи за собою велику силу).

Можна висловити обережне припущення щодо переміщення князів на новгородському столі у 1095-1097 рр. Новгород, принаймні з 1057 р.⁷⁵, належав Ізяславу Ярославичу, далі - Ізяславичам. Існувала загальна тенденція тримати це місто у сфері впливу правлячої династії. До інших рук він переходив у разі критичного послаблення дому київського князя. Це чітко простежується у XII ст.⁷⁶, проте мало місце й у другій половині XI⁷⁷. Втрата Новго-

рода була болісною, навколо новгородських сюжетів накручено стільки суперечностей, що годі розібратися⁷⁸. Не становить винятку і наш випадок. Мономах у своїх творах оминає новгородську тему, не пише і про утвердження Мстислава. НПЛ стверджує, що Святополк у 1095 р. після походу під Смоленськ "дав" Давидові Новгород, що суперечить заведеному порядку: як правило, наслідками подібних походів було переведення у гіршу волость (у найсприятливішій для жертви ситуації - збереження *status quo*). Дата воєнних дій Мстислава Володимирича у НПЛ відсутня, що незвично для князівського літописця, яким вважають Мстиславові літописні записи⁷⁹, вони відкриваються одразу битвою на Колакші⁸⁰. ПВЛ сповіщає про вигнання Давида новгородцями і запрошення ними Мстислава у 1095 р.⁸¹

Усе це засвідчує надзвичайну напруженість новгородської теми і практично унеможливляє визначення перебігу подій. Проте, оскільки перехід Новгорода від київського князя в альтернативне володіння для другої половини XI - третьої чверті XII ст. маркував конфліктні ситуації, варто подивитися, яким був розподіл сил на межі XI-XII ст. ПВЛ запевняє про найтісніший союз Святополка й Володимира, з одного боку, і Олега та Давида - з іншого. Одночасно в літописця прохоплюється про конфлікти між Святополком й Мономахом і роз'єднання братів-Святославичів: Давид тяжіє до Святополка, а Олег - до Мономаха⁸². Союз київського князя з Давидом склався до 1097-1098 рр., імовірно, до любецьких угод. За рішеннями Любецького з'їзду, Давид висунувся на перше місце серед Святославичів, всупереч родовому старійшинству⁸³. Коли саме утворилася ця коаліція? Якщо довіряти НПЛ, у 1095 р. Тоді, однак, доведеться визнати, що вона була спрямована проти брата Давида, Олега: Новгород надали б тільки за якусь велику послугу, а такою на той час було одне: відступити від Олега і стати співником Святополка⁸⁴. Якщо це так, наступне припущення стосується утвердження Мстислава Володимирича у Новгороді. Найімовірніше, суздальський князь отримав це місто після своїх невдач у боротьбі з Олегом завдяки домовленості свого батька і дядька. Час приходу у Новгород 1097, що підтримується розрахунками Мономаха. Володимир Всеволодич занотував, що після вигнання з Чернігова він сидів "3 лета и 3 зимы" у Переяславі, страждаючи "от рати и от голода"⁸⁵. За свідченням Мономаха, голодний переяславський період закінчується на початку 1097 р.⁸⁶, що збігається з гіпотетичною датою появи Мстислава у Новгороді.

Слід додати кілька слів про опис Любецького з'їзду. У ПВЛ він виконує важливу функцію: пов'язує між собою оповідь про боротьбу Мономаха з Олегом з історією осліплення Василька Ростиславича, закріплює генеральну промономахову лінію літописання і відтіняє трагедію змалювання світлої картини миру⁸⁷. У цій версії перемога Мстислава зробила можливим проведення з'їзду, а осліплення Василька стало віроломним порушенням важко здобутих мира і злагоди. Як показує НПЛ, цей зв'язок є конструктом укладачів ПВЛ. У статті НПЛ 1097 р. зміщена хронологія: осліплення Василька передують перемозі Мстислава: "Слепленъ бысть Василко. Въ то же лето, зиме, побѣди Мъстислав съ новгородци Олга на Кулацьскъ"⁸⁸. Як вважають, блок Мстиславових записів (в тому числі про перемогу 1097) вписаний при укладенні НПЛ з нотаток князя⁸⁹. Якщо це так, у версії загальноруського зводу, якою користувалися у Новгороді XII ст., битва на Колакші не була зафіксована, від неї не виводилися ніякі події.

Окрім риторики, любецький сюжет містить відомості щодо розподілу волостей. Як сказано, Святополк отримав "Кыевъ Изяславъ", "Володимерь" - "Всеволожь", Святославичі - "Святославъ" (*sic*)⁹⁰, а інші князі - як кому Всеволод роздавав "города"⁹¹. Довідка про наділення "городів" торкається тіль-

ки тих князів, котрі в кінцевому підсумку постраждали в історії осліплення Василька і чиїм володіння загрожував перерозподіл (Давида Ігоревича та Ростиславичів)⁹². Спадкові володіння окреслені некоректно, точніше, майже ніяк не окреслені. Не пояснено, що таке було "Всеволоже" та "Святославо-ве"⁹³, Київ насправді не належав виключно Ізяславові, оминається новгородська тема⁹⁴. Найважливіші вузли суперечок не означені у ПВЛ, а відтак виникає підозра, що літопис не стільки інформує, скільки приховує інформацію⁹⁵. Насправді існували лінії напруги: зменшення володінь Ізяславичів, новгородське питання, приниження статусу Олега. Загалом, боротьба інтересів різних князів та їхнє тимчасове примирення на Любецькому з'їзді були далекими від тієї ідилічної картини, яку намагається подати укладач ПВЛ.

З 1097 по 1100 р. увагу літописця та його численних коментаторів переймає інша доволі темна історія - осліплення Василька Теребовельського, відбита у просторій "Повісті" (1097 р.) та лапідарних статтях ПВЛ 1098-1100 рр. Внутрішня суперечливість версії ПВЛ тут найпомітніша, що давно змушувало обережно підходити до викладу літописця⁹⁶. Власне, хід подій, якщо вдуматись, досить дивний. Після осліплення Василька Мономах збирає Святославичів і виступає на Київ. Перелякані кияни, розраховуючи на його "милість", звертаються до нього і прохають розпочати переговори із Святополком. Мономах змушує Святополка покарати ініціатора осліплення - Давида Ігоревича. Літописець ніяк не коментує той факт, що злочинця має покарати його колишній спільник, і що не виконуються рішення Любецького з'їзду⁹⁷. Далі оповідається, що Святополк слухняно йде на Ігоревича, його супроводжує Мономах, але, послухавши моління Давида та Василька, відмовляється продовжувати похід. (Чому це Володимир Всеволодич відмовився від покарання вірцевого лиходія Давида? Чи було це безкарним - зрадити київського князя? І чому однакові моління чуємо від лиходія та його жертви?). Після вигнання Давида Ігоревича з Володимира-Волинського Святополк несподівано вирішує вигнати ще й скривджених Ростиславичів. У спілці з ним бачимо одного із Святославичів (Давида)⁹⁸, а Ростиславичі якись дивом об'єднуються з ініціатором осліплення Давидом Ігоревичем. Звичайно, коаліції середньовічних володарів, їх тимчасові замирення, розмир'я - річ часто непередбачувана і несподівана (принаймні для сучасної людини, не поінформованої про закулісну боротьбу того часу). Проте у цьому випадку трансформація карального походу Святополка проти Давида Ігоревича на війну з Ростиславичами не вписується в логіку оповіді, попри всі зусилля літописця. Замовчується момент приєднання до Святополка Давида Святославича (пішов у похід з Мономахом, продовжував його зі Святошею та своїми дітьми); прохоплюються незрозумілі у контексті "Повісті" деталі взаємин Давида Ігоревича з Ростиславичами. Давид розбиває угорців під Перемислем (у волості Володаря⁹⁹), доручає Володареві свою жінку (!)¹⁰⁰; перемога Давида разом з половцями (ханом Боняком) оцінюється позитивно. І нарешті, жертвами цих бурхливих подій врешті-решт стають Давид Ігоревич й Ростиславичі. Залагодження конфлікту симптоматичне: Давида виганяють з його волості, а Ростиславичів збираються вигнати. На князівському з'їзді в Уветичах 1100 р. пропонується урізати їхні володіння, а Василька взагалі позбавити волості (нехай, мовляв, його "кормить" брат Володар або руські князі - про існування Васильковичів забувається). Таким чином, вимальовується конфлікт Давида Ігоревича та Ростиславичів, з одного боку, і Святополка та Давида Святославича, з іншого, який насилу приховує ПВЛ.

Володимир Всеволодич у "Повісті" виконує не зовсім зрозумілу роль. Він пов'язаний із потерпілими князями: його ім'я фігурує поряд з іменем Василька на початку історії¹⁰¹, союзом цих князів лякає Святополка Давид

Ігореви́ч перед осліпленням. Згодом він ніби організовує той дивний каральний похід на Святополка до Києва, до "милостивого" Володимира просить Василька апелювати Давид Ігореви́ч пізніше. Далі той самий Мономах виголошує рішучі промови проти Давида в Уветичах (і погоджується з кричущою несправедливістю - урізанням волості Ростиславичів, що якось не відповідає його образу поборника скривджених). Загалом відчувається, що літописець намагається виокремити діяння Мономаха, але більшість з них мають якісь дивні наслідки.

Де́що роз'яснюють паралельні джерела. У переліку своїх походів Мономах оминає історію осліплення Василька¹⁰². Проте на початку "Повчання" зустрічаємо такий пасаж: "Оусрьтоша бо мя слы от брата моего на Волзь, рыла, потьснися (приеднуйся. - Т.В.) к нам, да выженемъ Ростиславича¹⁰³ и волость ихъ отимем. Иже (оже?) ли не поидеши с нами, то мы собь будем, а ты собь. И рхъ: аще вы ся и нываете, не могу вы (з вами) я йти, ни креста переступити"¹⁰⁴. Вказаний фрагмент пов'язували з теперішнім часом у фразі: "а се нынь иду Ростову"¹⁰⁵ у фрагменті, де йдеться про зимівлі у своїй волості¹⁰⁶. Усе це робить сумнівною версію ПВЛ про з'їзд в Уветичах. Як виявляється, головну мету князі формулювали відверто: вигнання Ростиславичів, а урочисті промови Мономаха у ПВЛ вигадані: він запевняє, що рішення "братів" вигнати Ростиславичів не підтримував¹⁰⁷. Підтверджується зв'язок між Володарем, Васильком та Мономахом, на який натякає ПВЛ (існування хрестоцілувальної клятви князів)¹⁰⁸.

Патерик містить дві історії, у яких побіжно згадано конфлікт. Це чудо з печерською сіллю¹⁰⁹ та мучеництво св. Васи́лія і Феодора¹¹⁰. Печерський книжник змальовує відразливі образи Святополка та Мстислава Святополчича (котрий, між іншим, загинув у боротьбі із заводієм уسوبіці). У першому сюжеті Святополк, скориставшись труднощами із постачанням сіллю, викликаними його ж війною з Ростиславичами, спекулює на солі і намагається шкодити печерським чудотворцям¹¹¹. У другому його син Мстислав катує і вбиває двох печерських подвижників¹¹². Мученикам надано хрестильних імен Мономаха та його сина Мстислава (Василій та Феодор)¹¹³, що могло бути натяком читачеві на взаємини князів.

Сентенції печерського книжника заслуговують найпильнішої уваги. Важливою видається також звістка Патерика, яка дозволяє уточнити розподіл сил у конфлікті. На початку оповіді про чудо з сіллю читаємо: "Егда Святополкъ съ Давыдомъ рать зачаста и про Василькову слепоту, еже ослепи Святополкъ, послушавъ Давыда Игореви́ча, с Володарем и самим Васильком"¹¹⁴. У тексті двоїна: "рать зачаста", - так не могли б сказати, якби Святополк воював проти Давида. Отже, йдеться не про похід на Давида Ігореви́ча, а про спільні воєнні дії разом з якимось іншим Давидом. Ним може бути лише Давид Святославич¹¹⁵. Підтверджуються й дані "Повчання" про спрямованість війни саме проти Ростиславичів, а не проти Ігореви́ча.

Спроба інтерпретації нечисленних додаткових джерел і численних суперечностей ПВЛ приводить до корекції картини міжкнязівських взаємин і уточнення функцій окремих персонажів. Судячи з усього, віссю цієї історії був конфлікт Святополка й Ростиславичів. У війні київський князь спирався на підтримку Давида Святославича та своїх родичів. Святополк привів на Волинь дітей, племінників¹¹⁶, скористався міжнародними зв'язками - одружений з дочкою угорського короля Ярослав Святополчич запросив угорців.

В укладача ПВЛ прохоплюється співчуття до нібито страшенного лиходія Давида Ігореви́ча - в описі зіткнення військ Святополка та Давида симпатії літописця на боці волинського князя; засуджується зрада Давида Святославичем. Збереглися натяки на союз Давида Ігореви́ча з його

"смертельними ворогами" Ростиславичами. Цілком впевнено можна твердити про те, що ця трійця і мусила опинитися жертвами конфлікту, але постраждав лише Давид. Сентенції печерського книжника (антипатії до Святополка та Мстислава Святополчича) в цілому збігаються з літописними. Отже, схоже на те, що Давид Ігоревич насправді гр. їв пасивну і страждальну роль, та його домовилися визнати "жертвеним козлом"¹¹⁷.

Мономах у коаліцію Святополка не входив. На це натякає ПВЛ, "Повчання" свідчить про цілування хреста Ростиславичами на енергійну відмову пристати на пропозицію вигнати їх із землі, навіть під загрозою розриву взаємин із Святополком та іншою "братею"¹¹⁸. Імовірно, Володимир Всеволодич займав ворожу або нейтральну позицію стосовно Святополка і, щонайменше, співчував Ростиславичам. Залишається з'ясувати, з ким був Олег. Відзначалося, що після сплеску активності у ростовських подіях 1096/7 рр. у ПВЛ він виступає у ролі статиста¹¹⁹. Зокрема, у 1097 та 1100 рр. двічі згадується як наймолодший за статусом у мирах зі Святополком - на Городці та в Уветичах¹²⁰. У зв'язку з цим варто замислитися, що це були за мирні угоди і після якого "розмир'я" вони мали укладатися. Перша з них у літописній версії завершує похід князів на Святополка, викликаний підступним осліпленням Василька. Наступна - Ветичівський мир¹²¹ - вмотивована гірше. Якщо укладається мир, перед тим була війна. Хіба Святополк та Мономах, Олег і Давид Святославич воювали, чи між ними були якісь суперечки після 1097 р.? ПВЛ про це нічого не повідомляє.

Тим часом, відомо, що у каральних заходах проти Давида Ігоревича та Ростиславичів Володимир з Олегом Святополку не допомагали, а хід воєнних дій свідчить про те, що сили обох сторін були приблизно рівними¹²². На жаль, описи ПВЛ мають з дійсністю мало спільного, угорський епізод, наприклад, виписаний в суто епічних тонах¹²³. Разом з тим, відомо, що Давид Ігоревич тричі зміг взяти реванш: розбити угорців, відібрати свій Володимир-Волинський у Мстислава Святополчича, і після тимчасових невдач¹²⁴ знову відібрати Луцьк та Володимир у Святоши Давидовича й святополчого воєводи Путяти. Прикметно, що після реваншу Ігоревича Святополк з Давидом Святославичем не прийшли на допомогу своїм дітям усіма своїми силами. Складається враження, що вони не були певними за свої тили, і для того, щоб приборкати Давида, справді мали "умиритися" з Мономахом та Олегом¹²⁵.

На жаль, у цьому випадку запитань більше, ніж відповідей. Проте, здається, усе сказане дозволяє припускати, що Давид Ігоревич не був героєм-одинаком, яким його зображено у ПВЛ, є підстави твердити про спілку Давида з Ростиславичами і про сприяння цій коаліції з боку Мономаха та, можливо, Олега. Давида літописець вирішив вважати "отрезаним ломтем", і на нього поклав усі "антиурядові дії". Не так було з позитивними героями. Виступи Ростиславичів проти Святополка зображені як суто захисні, а Володимир з Олегом взагалі вилучені з політики війни. Зосередження на оборонних акціях не випадкове: як помітив О. П. Толочко, у літописі агресивний напад і захист несуть семіотичне навантаження¹²⁶, а в даному разі йшлося про спротив київському князеві. Обидва "мири" з київським князем прикриті: один - угодою про покарання Давида Ігоревича, другий - покаранням Давида; про воєнні дії, які логічно впливають з повідомлень про замирення, взагалі не йдеться.

Звичайно, немає надії в деталях з'ясувати підкладку конфлікту Мономаха та Олега зі Святополком. Існували нерозв'язана новгородська проблема¹²⁷, приниження старшого Святославича, які не викликали захоплення в обох сторін. Цілком впевнено можна твердити лише про те, що мотивація вчинків Володимира (як і мотивація дій інших учасників цієї історії) була вельми далекою від тієї, яку наводить ПВЛ. Більшість неузгоджень і впли-

вають з того, що літописець моралізує оповідь¹²⁸, а подеколи роздвоюється між необхідністю приховати реальну роль Мономаха і завданням показати його як сильного, справедливого і "милостивого" правителя. Якщо ж зважити на зачіпки, надані версіями ПВЛ та паралельних джерел, вимальовується тривалий конфлікт, викликаний перерозподілом володінь з поверненням Святославичів. Коріння його сягають 1073-1079 рр., коли з Руської землі почергово виганяли нащадків Ізяслава та Святослава. Утвердження в Русі цілої князівської родини змусило інших князів посунутися, і це очевидно, не сподобалося як сильним, так і слабшим - звідси пошуки союзів, намагання витиснути когось з родичів і здобути собі волості, замість втрачених. Врешті-решт найслабшою ланкою виявився Давид Ігорович, а до того кілька разів змінювалися напрямки боротьби, головні партнери й супротивники, встановлювалася і порушувалася рівновага у складній системі міжкнязівських відносин.

Автор свідомий того, що запропоновані у цій статті рішення гіпотетичні. Можливості реконструкції в нашому випадку обмежені не лише природою історичного наративу¹²⁹, а й співвідношенням текстів (одного просторого - ПВЛ, від якого мусимо відштовхуватися, і кількох невеличких, складених і редагованих у різні часи за різними правилами). Паралельні джерела тільки частково дозволяють ідентифікувати ті "факти", що насправді є інтерпретаціями, аксіологічними орієнтирами або ж корективами, внесеними з огляду на пізніший розвиток подій і смаки замовника. Однак окреслення обрисів "невідомої історії" не було метою дослідження. Скоріше, хотілося привернути увагу до особливостей і масштабів наративного конструювання (моделювання) літописів¹³⁰. Проте у такому дослідженні історичу важко втриматися від спокуси не лише показувати конструювання своїх далеких попередників, але й самому реконструювати перебіг подій.

¹ Навіть дослідження "Повчання" Мономаха, яке досить часто суперечить ПВЛ, орієнтовані на літописну версію. Див. напр.: *Ивакин И. М.* Князь Владимир Мономах и его поучение де тям. - Ч. 1.-М., 1901. - С. 195, 198, 204-205; *Орлов А. С.* Владимир Мономах. - М.-Л., 1946. 1946. - С. 145, 147.

² ПВЛ редаговано за часів київського князювання Мономаха і, ймовірно, що він і був замовником зводу: *Шахматов М. Д.* История русского летописания XI-XV вв. - Л., 1940. - С. 37.

³ Оскільки в цілому ставлення до Мономаха позитивне, були і "викриття". Послідовно за судив "візантійця" Мономаха М.Д. Присольков, проте й у інших істориків можна знайти критичні замітки. Див., напр.: *Приселков М. Д.* Очерки церковно-политической истории Киевской Руси X-XI вв. - СПб, 1913. - С. 326-331; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. - Т. 2. - К., 1992. - С. 81-120; *Смирнов И. И.* Очерки социально-экономических отношений Руси XII-XIII вв. - М., 1963. - С. 240 - 249; *Кузьми А. Г.* Начальные этапы древнерусского летописания. - М., 1977. - С. 79-80, 159, 228-229; *Dimnik M.* The Dynasty of Chernigov. 1054 - 1146. - Toronto, 1994. - P. 148, 152-153, 190, 205, 213.

⁴ Аналогічний перелік додаткових джерел маємо тільки стосовно останнього, київського періоду: кілька послань митрополита Никифора, "Сказаніє про чудеса Бориса та Гліба", НПЛ, "Повчання", "Устав Володимира Мономаха", однак щодо інформативно біднішим є вже літопис (статті Іпатіївського та Лаврентіївського зводів, далі - Іпат та Лавр).

⁵ ПСРЛ. - Т. 1. - Стп. 217, далі посилання на Лавр подано за схемою: 217Л. Про принцип слідування "старовині": *Кромм Михаил* "Старина" как категория средневековой ментальности (по материалам Великого Княжества Литовского XIV - нач. XVII вв.) // *Mediaevalia Ucrainica*. Ментальність та історія ідей. - Т. 3. - К., 1994. - С. 68-85. Автор досліджує функціонування цього поняття у пізніші часи, проте аналогічні оцінки зустрічаємо і в давньоруських текстах.

⁶ Див., напр.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. - Т. 2... - С. 81-82; *Янин В. Л.* Междукняжеские отношения в эпоху Мономаха и "Хождение игумена Даниила" // Труды отдела древнерусской литературы. - Т. XVI. - 1960. - С. 116-117; *Dimnik M.* The Dynasty... - P. 179-180; *Фроянов И. Я.* Древняя Русь. - М. - СПб, 1995. - С. 212-215; *Толочко А. П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. - К., 1992. - С. 36; *Котляр Н. Ф.* Древнерусская государственность. - СПб, 1998. - С. 218-222.

⁷ "...и съде Святополкъ Киевъ", Новгородская летопись старшего и младшего изводов. - М.-Л., 1950. - С. 18, 202. "Приде князьъ Святополкъ", // *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI-XIV вв. - Вып. 1. - К., 1966. - С. 35-36.

⁸ 220Л: "...нача утапати Ростиславъ пред очима Володимерима, и хотъ похватити брата своего, и мало не оутопе самъ...".

⁹ І не Святополк, як київський князь, збирає помічників, а Володимир приводить свого брата. Пор. перелік спільників під 1097 р., переважають родичі, 270Л.

¹⁰ 225-226Л.

¹¹ Маємо тільки дату битви на Треполі, під час якої загинув Ростислав Всеволодич, 221Л, день похорону взагалі не зазначений. Подібно до цього, в іншому сюжеті, про осліплення Василья, у Повісті 1097 р., що вважають пізнім твором, відсутня точна дата смерті Мстислава Святополчича, тим часом як її вміщено у лапідарній звістці 1099 р., пор. 273Л, 271-272Л. Про маркуючу ознаку точних дат: *Гимон Т. В.* Новгородское владычное летописание первой четверти XIII в. Хронология и процесс пополнения летописи (у друці). Я вдячна автору за можливість ознайомитися з працею в рукописі.

¹² У більшості випадків, коли відомі дати смерті й поховання князів, часовий проміжок між ними невеликий (ховали наступного дня). Див.: запис про смерть Всеволода Ярославича (261Л), Святополка Ізяславича (Іпат, ПСРЛ. - Т. 2. - Стп. 275, далі посилання на Іпат за схемою: 275Л), Олега Святославича (282Л). Довгий термін маркує незвичну ситуацію. Напр., вбивство Ярополка Ізяславича під Звенигородом (206Л, 22 листопада - 5 грудня), Гліба Святославича за Волоком (30 травня - 23 липня), 200Л, Новгородская первая... С. 18). Щоправда, в останньому разі дату в НПЛ внесено пізніше.

¹³ Новгородская первая... - С. 18. Слова "и Мстислава на Трьполи" відсутні у списках молодшої редакції (с. 202), проте, очевидно, читалися у протографі, оскільки опущено не тільки згадку одного з учасників, але й місце битви, а ця інформація була суттєвою, якщо не обов'язковою для подібного роду записів. Про Володимира мовчить НПЛ обох редакцій. Можливо, у НПЛ старшої редакції йдеться про старшого сина київського князя, Мстислава Святополчича. Крім того, не можна виключати переплутанку. По-перше, літописці плутали імена з коренем "слав", це явище поширене, у деяких випадках можна вказати не тільки на помилки окремих списків, а й спільну похибку протографа (напр., 475Л, вар. 14). По-друге, текстологічно можливе й перетворення Мстиславича на Мстислава, оскільки в літописах імена молодих князів могли подавати у формі "Ярославець", "Мстиславець" (зокрема, якщо у протографі було "Мстиславча", з виносним "ч").

¹⁴ *Алешковський М. Х.* "Повість временних літ" та її редакції // УІЖ. - 1967. - № 3. - С. 45-46. У "Повчанні" (249Л) Мономах пише про битву "по Святополце" (після вокняження Святополка), що підтверджує інформацію про те, що він брав участь у зіткненні "на Трьполи".

¹⁵ Напр., у 1173-1174 рр. (в описі конфлікту Андрія Боголюбського з Ростиславичами) у Лавр згадано Давида та Мстислава (365Л), а в Іпат, редактованій під час київського князювання їхнього брата Рюрика, вписано його ім'я (569-577Л); див. також зміни у переліку князів, що брали Київ у 1169 р. (пор. 354Л, 543-544Л), у паралельних сюжетах Лавр та Іпат про галицькі події 1206 р. (в Іпат відсутні Ольговичі, у Лавр додано ім'я Ярослава Всеволодича, 426-428Л, 717-718Л) та ін.

¹⁶ 249Л, "на Суль" виправляють як "на Стугне": Повесть временных лет. - СПб, 1996. - С. 525. До того ж, за "Повчанні", літописна волость Ростислава належала власне Мономаху. "И на весну посади мя отец в Переславлі передъ братьею" (пор. 219Л, 248Л, оскільки за літописом в Мономаху був лише один брат, нині прийняте тлумачення - "брати-князі". Див.: Повесть временных лет... С. 524). Згадку датують початком 1080-х рр., а у володінні Мономаха з 1078 р. був Чернігів, у "Повчанні" він виступає в походи "с черниговци", 248Л. Це місце коментували та ким чином, що Мономаху перевели з Чернігова до Переяслава, який вважається своєрідною "приступкою" до Києва. Проте на той час Чернігів був соліднішим "стоном", ніж Переяслав, і батько Мономаха Всеволод Ярославич перейшов до Києва саме з Чернігова. Крім того, у "Повчанні" не йдеться про те, що отримавши Переяслав, Мономах втратив Чернігів, з'єднання двох волостей під рукою одного князя відоме у ці часи (див. напр. 204Л). У давньоруській Пам'яті на перенесення мощів Миколая Мирлікійського також вказано, що Володимир князював у Чернігові, а Всеволод - у Києві: *Подскальски Герхард.* Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988-1237 гг.). - СПб, 1996. - С. 224. У будь-якому разі свідчення "По вчанья" суперечать ПВЛ. До речі, якщо прийняти гіпотезу про "переведення" з Чернігова у Переяслав, тоді треба шукати причини для приниження статусу Володимира.

¹⁷ "...и потомъ с Ростиславом же оу Варина вежъ взяхом", 249Л.

¹⁸ Пор. 247-251Л, 10 згадок.

¹⁹ Ще: "дѣтя старейшее", "сынъ твои хръстныи с малым братомъ своимъ", 247Л, 253Л, 254Л.

²⁰ "Посласта... брата" (Ізяслав та Всеволод, 247Л), "вдахъ брату" (Олегу Святославичу, 249Л); решта у "Посланні": "брат" (до Олега, 253Л), "никотораго же брата", "брати пожаловахъ" (розумінні "брати-князі"), "с братом твоим" (Олегу про Давида), "ели к брату" (Давид до Олега, 255Л).

²¹ Див. 247-250Л, близько 20 згадок, єдиний виняток - Мономах пише про свою дружину: "Поргева мати" (250Л), але це уточнення зроблене тому, що в його дітей були різні матері. Києво-Печерський Патерик. - К., 1991. - С. 137-138. Щоправда, вказано, що Ростислав був братом Мономаха, проте сентенції оповіді суттєво відрізняються. Григорій нібито "сниде къ Днепру по воду", а отроки Ростислава, що йшов на прощу до монастиря, "начаша ругатися ему, кыдающе словеса срамнаа". Святий, "разумъ... всьх при смерти суца" умовляв їх споконувати гріхи, і провіщував смерть від води. Розгніваний Ростислав звелів втопити праведника і відмовився взяти благословення в монастирі (на відміну від Володимира). Святий "обрътеся" у келії з каменем на шиї, а Ростислав незабаром втопився у Стугні. Щоб зрозуміти трагічну напруженість сюжету, варто порівняти його з аналогічним в афонських "Чудех архістратиґа Михаїла та Гавриїла" (втоплений отрок з каменем на шиї був "обретен" живим у церкві): *Pavlikianov Cyril* The Miracles of the Archangels in the Athonite Monastery of Docheiariou - a Diplomatic Edition of the Greek and Slavic Text // Palaeobulgarica / Старобългаристика. - София, 2001. - № 3. - С. 94-95.

²³ У Києво-Печерському Патерику згадано батька Мономаха Всеволода та його сина Юрія, і їхні оцінки є неодмінно позитивними. Києво-Печерський Патерик... - С. 1, 11, 58, 129, 172; 5, 12 85, 102.

²⁴ Він бажав віднайти захований у їхній печері скарб. Потім, "шумень бывъ от вина" одного з них він застрелив, мученик витяг стрілу з "утробы" і провіщував князь перед смертю "познавъ стрѣлу свою, ею же застрѣли Василиа" (ПВЛ датує цю подію 1099 р.), Києво-Печерський Патерик... - С. 168-171.

²⁵ Ехемпла були окремим жанром у латиномовній середньовічній літературі (Гуревич А. Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников (ехемпла XIII века). - М., 1989). У слов'янських текстах прийом екземплярності також використовувався, в тому числі у літописанні.

²⁶ Ранні етапи написання Києво-Печерського Патерику не з'ясовані. Як ціле він постав у XIII ст. і неодноразово редагувався; єдине, про що можна казати, - під час написання текстів Ростислав Всеволодич не був позитивним героєм, відомим усім без винятку давньоруським книжникам. Але вірогідно, літопис не був доступним текстом, припускається, що він не тиражувався і зберігався в одному "офіційному" екземплярі: Гимон Т. В. Для чего писали русские летописи? // Журнал "ФИПП". - М., 1998. - № 1 (2). - С. 8-16; Гимон Т. В. Ведение погодных записей в средневековой анналистике (сравнительно-историческое исследование). - М., 2001 (дисс. к.и.н.).

²⁷ Новгородская первая... - С. 16, 17. Дата народження Мономаха з'являється у списках молодшої редакції, правлених за ПВЛ. У ній, як і в ПВЛ, вказано, що Ростислав - син Всеволода // Там само. - С. 181, 191.

²⁸ Крім Ростислава у НПЛ старш. ред. можна назвати записи про народження Брячислава Святополчица (1104, 280Л, 265Л); Володимира Мстиславича (1132, 294Л), Ярослава Всеволодича (1140, 306Л), Мстислава Давидовича (1193, 679Л). Записи припадають на час правління батьків (в останньому разі - дядька) цих князичів: Святополка Ізяславича, Мстислава Володимирича, Всеволода Ольговича та Рюрика Ростиславича.

²⁹ За Тобто дружиною Ізяслава та Всеволода, 218Л. До речі, непослідовність та небажання радитися - зовсім не нейтральні деталі.

³⁰ 249Л.

³¹ На той час у половців було двоє найвпливовіших ханів - Тугоркан та Боняк. Плетнева С. А. Половцы. - М., 1990. - С. 73. "Глібова чадъ", як видно з тексту, не підпорядковується Тугоркану.

³² Івакин И. М. Князь Владимир... - С. 185; Повесть временных лет... - С. 525-526.

³³ Половці тільки-но з'явилися у 1050-х рр., перші серйозні сутички з ними припадають на кінець 1060-х. Слід додати, що особа не князівського походження найчастіше ставала впливовою після 30-40 років.

³⁴ Про те, що князівський іменослов відрізнявся від імен решти людей: Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Пути усвоения христианских имен в русских княжеских семьях XI - начала XIII вв. // Религии мира: История и современность. 2002/Отв. ред. А. В. Назаренко. - М., 2002. - С. 36-109. Має значення те, що перші випадки появи імені Гліб у представників не князівського роду датовані XIII ст., у половців - кінцем XII ст. Див.: 545-546Л, Новгородская первая... - С. 574.

³⁵ У цей період жив іще один князь з ім'ям Гліб: Гліб Всеславич, або Гліб Меньський (згадується у 1105 р., помер у 1119 р.). Проте він був зятем Ярополка Ізяславича і традиційно підтримував Ізяславичів. У 1093 р. до того ж був живий його батько Всеслав, і він не міг ще бути головою "чади".

³⁶ Вілкул Т. Л. Даньоруське "чадь": до тлумачення терміну і поняття // УІЖ. - 1997. - № 4. - С. 68-76. Щоправда, ці іменні форми літописці застосовували в описах боярських угруповань, але стосовно князів використовувалися споріднені, напр., "Андрєвичи" 308Л; "Мстиславичи" 376Л.

³⁷ Після смерті батька дітей Святослава було вигнано з Русі: Олега заслано у Греки (на Родос, Dimnik M. The Dynasty... - Р. 157), Гліба було вбито "за Волоком" у Новгороді, Рома на вбили половці.

³⁸ Його київське князювання та смерть невідомі НПЛ старшої редакції: Новгородская первая... - С. 18 (у НПЛ молодшої редакції є повідомлення про вокняжіння, але ця частина, по 1074 р., редагована за ПВЛ; див. Новгородская первая... - С. 197-198, 201). У свою чергу, "Повчання" скоріше за все, написано близько 1100 р., див. прим. 105.

³⁹ Висоцкий С. А. Древнерусские надписи... - С. 25.

⁴⁰ Враховуючи обставини часу (грудень) і місця (Желянь), СО. Висоцький датував "мир" 1097 р., пов'язавши із спільним походом Володимира, Олега і Давида під Київ на Святополка: Висоцкий С. А. Древнерусские надписи... - С. 29-33. Б.О. Рибаків датував угоду 1104 р. (замирення після відмови Олега іти у похід на половців 1103 р.) // Рыбаков Б. А. Русские дати тированные надписи XI-XIV вв. - М., 1964. - С. 16-17. Деякі обставини не дозволяють прийняти обидві дати. Під 1097 р. зафіксований мир на іншому боці Дніпра, "на Городці". Крім того, у графіті не названий Давид, а саме він після Любеча висувається на перший план серед Святославичів. Те саме стосується 1104 р., до того ж, у цей час Олег взагалі не міг бути рівноцінним партнером Святополка й Мономаха.

⁴¹ Любецький, Городецький, Ветичівський 1097, 1098, 1100 рр. на Золотчі, на Долобському 1101, 1103, 1111 рр. // Толочко О. П. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва/Київська старовина. - 1997. - № 5. - С. 163.

⁴² Після поразки "на Треполи", 221Л.

⁴³ 222Л. "Выше же си злая мясяца июля въ .23. Назаоутре же въ .24. въ святою мученику Бориса и Гльба...".

⁴⁴ 221-222Л.

- ⁴⁵ Пор.: 226Л, 249Л.
- ⁴⁶ Найпросторіші: 221-225Л, 232-234Л.
- ⁴⁷ Пор. 234Л, 270-271Л. Перехід від "апокаліптичного жаху" і стилізації під "Одкровення Мефодія Патарського" до відносин з кочовиками як зі "своїми ворогами" О.П. Толочко датує межею XI-XII ст.: Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. - К., 1998. - С 205.
- ⁴⁸ 271Л.
- ⁴⁹ "А я с половци на Одрьскъ воюя та Чернигову"; "и азъ шедъ с черниговци ис половци", "идохом с черниговци и с половци с Читьевичи к Мъньску, изъяхом городъ, и не оставихом оу него ни челядина, ни скотины", 247-248Л. Це відзначалося, напр., у: Костомаров Н. И. Исторические портреты. Князь Владимир Мономах // Исторические произведения. Автобиография. - К., 1989. - С. 217; Dimnik M. The Dynasty... - P. 148, 190, 205; Коваленко В. П. Любецкий зъзд в історії Чернігово-Сіверської землі // Любецкий зъзд князів в історичній долі Київської Русі. - Чернігів, 1997. - С 23-24.
- ⁵⁰ Вилкул Т. Л. Общие риторические ходы в древнерусских летописях и "Хронике" Галла Анонима // Славяне и их соседи. Тезисы 18 конференций. Межславянские взаимоотношения и связи. Средние века - раннее Новое время. - М., 1999. - С. 30-32. У даному випадку в ПВЛ використано ще й апокаліптичні стилізації (детальніше про це: Данилевский И. Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII-XIV вв.). - М., 2000. - С. 57-63), не виключено, пов'язані з хронологічним рубежем - початком сторіччя: Gippius A. A. Millennialism and Jubilee tradition in the early Russian history and historiography (у друці). Складаю подяку автору за можливість ознайомитися з працею в рукописі.
- ⁵¹ Тим, що Олег "приложил ся к половцемъ", у 1096 р. виправдовували вигнання його з Чернігівської землі. У 1094 р. київський книжник писав: "се оуже третее наведе поганые на землю Русскую, его же грѣха дабы и Богъ простилъ, занеже много хрестьянъ изгублено бысть", 226Л. Між іншим, у ПВЛ зафіксовано лише 2 напади половців під проводом Олега - 1078 та 1094 рр., перший і третій?
- ⁵² Недобрий присмак мало і свідчення про одруження його з дочкою Тугоркана після краху 1093 р., зокрема тому, що тесть не підтримував зятя - воював проти руських князів і загинув під Переяславом у 1096 р., див. 2161, 226Л (вар. "д", у Лавр випущений фрагмент), 231-232Л.
- ⁵³ 1095, 1096 рр., 228Л, 232Л.
- ⁵⁴ 239Л. "Повчання" також фіксує союз Володимира з половцями "Читьевичами".
- ⁵⁵ "И на бѣ идохом с Стополком, на Боняка за Рось", 249Л. Повідомлення датують 1096 р.: Івакин И. М. Князь Владимир... - С 195-196; Повесть временных лет... - С. 526. "Бѣ" розшифровували як "Бугъ" або зіпсоване "Богуславль", й перше тлумачення видається прийдешнім. Перевага йому віддається з філологічних міркувань: у сполученнях "оу" "у" часом губилося, таким чином "Боугъ" у рукописі могло перетворитися на "Богъ", звідси вже скоро чене "Бѣ". До того ж, "Бугъ" і за "Рось" - не протиставлені, оскільки саме через Буг половці могли дістатися до "пороських городів", напади на які фіксуються в останній третині XI ст.// Плетнева С. А. Половцы... С. 42.
- ⁵⁶ До речі, літописець обходить мовчанкою, як взагалі Давид міг потрапити у Смоленськ, волость Мономаха (див. "Повчання", 247Л, 250Л). Питання передачі смоленського столу розглядалося у: Янин В. Л. Междукняжеские отношения..., - С. 116-117 (автор свідчення "Повчання" не залучає).
- ⁵⁷ НПЛ, с 19, 202. Мстислава згадано тільки під 1097 р. Зауважимо, що у цьому записі можна припускати редагування: "йде" замість очікуваної двоїни ("идоста", Святополк та Володимир).
- ⁵⁸ Щоправда, відомості про Новгород відсутні. "И Стародубу идохом на Олга, зане ся бѣше приложилъ к половцемъ... и Смолиньску идохом, с Давыдом смирившеся" (249Л). Не так чітко це у "Посланні", хоча й там Мономах, виправдовуючись перед Олегом, спочатку згадує облогу Стародуба: "не хотехъ бо крови твоея видѣти оу Стародуба... тако въ даяла и оу Стародуба...", - а потім домовленість з Давидом: "с братом твоимъ рядилися есвъ", 254-255Л.
- ⁵⁹ Див. напр.: Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. - М., 1963. - С. 220-222; Янин В. Л. Новгородские посадники. - М., 1962. - С. 50-51; Кузьмин А. Г. Начальные этапы... С. 237. Підставою для такої операції є те, що у двох випадках хронологія НПЛ дійсно зміщена на один рік порівняно з ПВЛ (у повідомленні про смерть Гліба Святославича (1078/1079 р.) та битву Мстислава на Колакші (1096/1097), а у ПВЛ також переплутанка у статтях 1095-1096 рр. (див.: Алешковский М. Х. "Повість"... - С 39). Останнім часом було запропоноване інше рішення. О.В. Назаренко вважає, що вигнання Давида новгородцями відбулося наприкінці 1095 р., а поки домовлялися з Мстиславом та його батьком, сплинув час, і Мстислав прийшов у Новгород у 1096; літописці вели відлік років неповними роками, й 1095-1096 порахували за два.// Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX-XII веков. - М., 2001. - С. 550. Автор не навів доказів настільки неточних розрахунків. Навпаки, час князювання часто вираховується до тижня. Пор. у НПЛ: "сѣдевшѣ 4 мѣсяци", "сѣдевшу ему год, до года без недѣль", і в Списках князів: "сѣдъ льто едино и 4 мѣсяць", "сѣдъ 2 льта и мѣсяць": Новгородская первая... - С. 26, 31, 161, 470.
- ⁶⁰ Новгородская первая... - С. 161, 470.
- ⁶¹ Новгородські списки з НПЛ не інформують про князювання у Новгороді Ізяслава Ярославича, про це сповіщають не літописи, а приписка до Остромирова Євангелія: "Изяславоу же князюу тогда предръжящоу обе власти, и отца своего Ярослава, и брата своего Володимира... Киев... Новгородъ" (Остромирово Євангеліє. - М., 1843. - С. 295). Про залежність списків від літопису див. також: Янин В. Л. К вопросу о роли Синодального списка Новгородской летописи в русском летописании XV в. // Летописи и хроники. 1980. - М., 1981. - С. 160; Лихачев Д. С. "Софийский временник" и новгородский политический переворот 1136 г. // Лихачев Д. С. Исследования по древнерусской литературе. - Л., 1986. - С. 167; Гиппиус

А. А. К истории сложения текста Новгородской первой летописи // Новгородский исторический сборник. - Вып. 6 (16). - 1997. - С. 16-17.

⁶² Передання ініціативи від князя городянам зафіксовано більш як у двох десятках випадків: Вілкул Т. Л. Віче в паралельних повідомленнях літописів//УІЖ - 1998.-№ 4.- С. 70-81; Вілкул Т. Л. Новгородцы и русские князья в летописании XII в. // Russia Mediaevalis. - Т.Х. - München, 2002. - С. 34-54. Темпоральні зрушення спостерігаються, напр., в описах конфлікту Мономаха з Ярославом Святополчицем та Глібом Мінським (пор. 292Л-285Л), Андрія Боголюбського зі смоленськими Ростиславичами (365Л, 367Л), вигнання новгородцями Святослава Ольговича (307Л - Новгородская первая... - С. 26), Святослава Ростиславича (351Л-510-511Л), поведінки Романовичів у 1206 р. (717-718Л-426-427Л).

⁶³ Якийсь "половчин", ім'я котрого передане як "Кунуи" (у перекладі - "половець"), тримав "стяг" Мономаха, і Олег ніби злякався, що це прийшов Володимир, 239Л.

⁶⁴ "Посла къ Олгови, глаголя: не бѣгаи никамо же, но пошлися к братѣи своеис молбою. Не лишать тя Русьскыи земли. И азъ пошлю къ отцю молится о тобѣ. Олег же обѣщася тако створити", 240Л.

⁶⁵ 252Л, у тексті двоїна. Йдеться про Мономаха та Мстислава - на початку "Послання" процитована грамота, яку Мстислав надіслав до батька.

⁶⁶ Це вже слова Мономаха, 254Л. Див. також: "не хотѣхъ бо крови твоея видѣти оу Стародуба. Но не дай ми Богъ крови от руку твоею видѣти", там само.

⁶⁷ Варто зважити на останні слова: "понеже не хочу я лиха, но добра хочу и Русьскыи земли". У цьому контексті вони є свідченням безсилля. Можна пригадати подібні промови В'ячеслава Володимирича 1151 р. про "обиды" від Ізяслава Мстиславича та Юрія Долгорукого: "Як же того всего не правили Руськие дѣла земля" (430Л), хоча очевидно, що він і не міг би позмагатися зі своїми сильнішими молодшими суперниками.

⁶⁸ Як правило, на це свідчення "Повчання" не звертають уваги. Чи не єдина спроба поєднати відомості з ПВЛ у книзі Мартина Димника видається еклектичною. Автор вважає, що були дві битви, і поразка Мстислава передувала перемозі. Як в такому разі визволився Мстислав, невідомо. Див.: Dimnik M. The Dynasty... - Р. 206-207.

⁶⁹ Між іншим, мовчання ПВЛ про захоплення Олегом князів має аналог. В одній із статей Лавр також йдеться про "изымение суждальцев и ростовцев", тоді як у полон потрапили чет веро князів (1177 р., 385Л). Можливо, у: "овы изыма, а иные расточи", вжито ту само фігуру замовчування.

⁷⁰ 254Л. Вважають, що Мстислав Володимирич бувхресником Олега: Ивакин И. М. Князь Владимир... С 206-207; Повесть временных лет... - С. 526.

⁷¹ До речі, з ранніх джерел про те, що Мстислав - і є "старейшее дѣтя новгородское", згадуване у "Повчанні" повідомляє лише Іпат редакція ПВЛ (подано дату народження Мстислава, у Лавр немає, пор. 1901-199Л).

⁷² 1097 роком відзначений початок Мстиславового літописця у НПЛ.

⁷³ 249-250Л, після повідомлення про похід до Смоленська на Давида (між ними слова "паки идохом другое с Ворониць", не зовсім зрозуміло, звідки ходили і на кого//Повесть временных лет... - С. 526; за І.М. Івакіним - топонім десь на Сулі (Князь Владимир... - С. 200), - як що слово "паки" стосується попереднього фрагменту, йдеться про другий похід на Давида).

⁷⁴ Справи, по яких Володимир Всеволодич запросив поганих, стосувалися його особисто - він пише "ко мнь", а подібні уточнення порівняно рідкісні у "Повчанні". Як правило, повідомлення у тексті задано у невизначеній формі множини, 46 повідомлень проти 25 від першої особи, причому останні зосереджені на початку нотаток про "походи і лови", та нетипові для цієї частини твору.

⁷⁵ Вірогідно, від часу смерті Володимира Ярославича, 1052, під 1057 Ізяслава як нового родського князя згадує приписка до Остромирова Євангелія.

⁷⁶ Толочко П. П. Киев и Новгород в XII - нач. XIII вв. в новгородском летописании // Великий Новгород в истории средневековой Европы. - М., 1999. - С. 171-179; Вілкул Т. Л. Новгородцы и русские князья...

⁷⁷ Після 1068-1069 рр. новгородським князем став старший син Святослава Гліб. У 1078, після повернення Ізяслава у Київ, Гліба Святославича було вбито, і у Новгороді сів Святополк. Вірогідно, вигнання Святославичів з Русі (1078-79), почате за Ізяслава й завершене за Всеволода, було досягнуте за рахунок союзу Всеволода й Ізяславичів, і Святополк залишився на цей час у Новгороді. Однак після смерті його брата Ярополка (котрий "заратися" із Всеволодом, 1085) у 1088 р. літопис повідомляє: "йде Святополк із Новгорода к Турову жити" (в Іпат "на княженьє", 207Л, 199Л). О.В. Назаренко вважає, що Святополк тримав обидва князів (Древняя Русь на международных путях... - С. 549-551), але доказів цього не наводять. Мовчання літописів не показове, НПЛ, напр., оминає переміщення князів у Новгороді по смерті Ростислава Володимирича, ПВЛ також освітлює далеко не всі етапи.

⁷⁸ Напр., у ПВЛ Гліб вперше як новгородський князь з'являється у 1071 р. (180-181Л), у НПЛ - у місцевих новгородських додатках до стислого викладу загальноруського зводу в 1069 р. (Новгородская первая... - С. 23). Ще взимку 1068 р. (1067/1068) Гліб міряв "море по льду" в Тмутаракані (Рыбаков Б. А. Русские датированные... - С. 19). Отже, дуже важливий пере розподіл сил у ПВЛ замовчується. Про це: Ивакин И. М. Князь Владимир... - С. 150. Не артикульована заміна Гліба Святополком. ПВЛ повідомляє: "В се же лето оубынь бысть Гльбъ сынъ Святославль в Заволочии... его же тело положено бысть Черниговъ за Спасомъ мѣсяца июля 23 днь. Съдѣаху Святополку в него мѣсто Новѣгородъ...". У НПЛ зміщено дату вбивства: 30 травня 1079 р., так що подія припадає вже на київське князювання Всеволода. У Патаріку смерть Гліба згадується в чуді Микити Затворника (Києво-Печерський Патерик... - С. 126). Микита повідомляє Ізяслава, що "днесъ" Глеб убит, і можна посилати Святополка у Новгород. Тим часом у "Повчанні" "Святополкъ йде Новугороду" "на другую зиму" по смерті Святослава, 1077/78 гг. (247Л). Ця подія, очевидно, передуює смерті Гліба і пов'язана із нею. З

цієї ж серії, вірогідно, і той факт, що після залишення Святополком Новгорода у 1088 р. не сказано, хто сів у Новгороді, що у заповіті Ярослава 1054 р. також немає нічого про Новгород тощо.

⁷⁹ Вважається, що у НПЛ до "конспекту" загальноруського зводу додано записи Мстислава Володимирича, припускали навіть, що початок НПЛ веде від зводу Мстислава, огляд див. у: *Гиппиус А. А.* К истории сложения... - С. 40.

⁸⁰ "Побьди Мьстислав с новгородци Ольга на Кулацьскъ... и Книну чядь избиши", Новогородская первая... - С. 19 (у НПЛ молодшої редакції "Илькину чадъ", там само. С. 202).

⁸¹ Загалом, втім підтверджуючи повідомлення НПЛ про новгородське князювання Давида. Як уже відзначалося, Мстислав ще у 1096 р. не був новгородським князем; не вписується в жодні схеми і запис про перепоховання Ізяслава Володимирича у новгородській Софії (курського й ростовського князя кладуть не у його волості, не в Суздалі і не у батьківському Переяславі, а у володінні брата).

⁸² Давид та Олег надто часто виступають поодинокі. Лише Олег: 1104 (280Л), 1107 (282Л), 1113 (276Л); лише Давид: 1103 (277Л), 1110 (284Л) - 1111 (289Л), 1112 (289Л). Ту саму карту ми знаходимо у "Повчанні": "на Донь с Стополком и с Давыдомъ"; "ко Ромну идох со Олгомъ и з дьтми" (250Л). В "Уставі Мономаха" згадано тільки "Ольгова мужа" (Пам'ятники русского права. - Вып. 2. - М., 1952. - С. 135-136); союз Святополка і Давида (а не обох Святославичів) засвідчує Києво-Печерський Патерик (див. нижче). Іще одне: удвох випадках братів було "поседнано" за допомогою редакторської обробки. За ПВЛ, у 1107 р. у похід на половців ходили Мономах та Олег, вони ж одружили своїх синів на половчанках, однак в одному з трьох повідомлень згадано і Давида, 282-283Л. Аналогічно, у 1115 р. читаємо: "яко отець мои знаменаль", а йдеться про спередання з Мономахом Давида та Олега, 281Л. Також дуже важливо, що безпосередньо після вокняжіння Мономаха у Києві (1113 р.) зафіксований похід Володимиром з Олегом "к Выреви" (276Л), - до межі між володіннями Олега та Давида (це зауважив Мартин Димник (The Dynasty... - Р. 272-273)).

⁸³ Вважалося, що старшим був Давид. Мартин Димник на підставі аналізу ктиторовського портрета в Ізборнику Святослава 1073 р. довів, що старшим слід вважати Олега (The Dynasty... - Р. 38-40).

⁸⁴ До речі, у "Посланні" відчутні виправдовувальні інтонації: "с братом твоимъ райдилися есвь, а не поможесть рядитися бес тебе, и не створила есвь лиха ничтоже, ни (но?) рекла есвь: ели к брату, дондеже уладимся" (254-255Л). Щодо стародубського епізоду Мономах пише: "такъ въ даяла и оу Стародуба, милкусяюча по тобъ, отчину твою" (254Л, за ПВЛ, можна пригадати, що Святополк із Мономахом відправили Олега до Давида у Смоленськ, що не був "отчиною" Святославичів).

⁸⁵ "Идохъ ... Переяславлю... и съдхъ в Переяславли 3 лета и 3 зимы и с дружиною своєю, и многы бды прияхом от рати и от голода", 249Л. Коментуючи це місце, справедливо відзначали, що у Переяславі він князував не менш як 18 років, і ламентативні приводи "рати та голоду" виглядають незрозумілими (Повесть временных лет... - С. 526). Усе, однак, стає на свої місце, якщо врахувати, що Мономах князував тільки у Переяславі, втративши обшири Чернігівської землі та Смоленськ. Інший князь, Ізяслав Давидович, у ситуації, коли йому загрожувала втрата Києва, вжив аналогічний вислів: "В половци не могу йти, а оу Выри не могу голодомъ мерети" (1160 р., 5171).

⁸⁶ І цій події передуює прихід до Мономаха половців-Читієвичів (й, припустимо, домовленість з Олегом). Повернення Олегові Чернігова і відхід у Переяслав датовано липнем 1094 р. Враховуючи, що Мономах пише "3 лета и 3 зимы", починаючи з літа, отримуємо: л. 1094 - з. 1094/5 - л. 1095 - з. 1095/6 - л. 1096 - з. 1096/7. Отже, у Переяславі Мономах сидів десь до лютого-березня 1097. "Переяславський період" у "Повчанні" охоплює: похід "за Римов", "избиение Итларевои чади", похід на Олега на Стародуб, на половців на Буг, до Смоленська на Давида, іще один похід "с Воронице", прибуття до Мономаха торків і Читієвичів. Деякі з них наведені у ПВЛ у іншій послідовності, але саме під 1095-1096 рр.

⁸⁷ Князі вирішили: "да... отселе ймемся в едино срдце... и ради быша людье все, токмо дьяволь печальнь бяше о любви сей", 257Л.

⁸⁸ Новгородская первая... - С. 19, 202. Зміщення - на рік, як і в записі про смерть Гліба Святославича.

⁸⁹ Див. напр.: *Бережков Н. Г.* Хронология... - С. 217, 220, 222. Втім, як відзначалося, темпоральні зміщення - один з прийомів літописців, тому таке пояснення залишається гіпотетичним.

⁹⁰ Так 257Л, так само у Радзивілівському, Академічному та Іпат списках, тільки у Хлебниковському "Святославли" (2311, вар. 9, натомість читається "Ізяславъ", тобто, форми змінено місцями; крім того, у списках Іпат групи варіант "Святополку"). У Лавр наведено кон'єктуру О. О. Шахматова за Воскресенським літописом XVI ст. (275Л вар. "а", "Ізяславле, Всеволоже, Святославле", точно так у Московському зводі к. XV ст., ПСРЛ. - Т. 25. - С. 19), проте спільне читання списків обох редакцій їй суперечить. Ймовірно, місце було зіпсоване у протографі Іпат і Лавр. Між іншим, якщо це так, це мусить означати, що його не зрозумів уже редактор ПВЛ (до розходження списків Іпат і Лавр групи), і що цей фрагмент читався вже у протографі, а не був внесений після вокняжіння у Києві Мономаха.

⁹¹ Про рішення Любецького з'їзду як вихідний пункт у реконструкції системи міжкнязівських взаємин існує велика література, останні праці: *Толочко А. П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. - К., 1992. - С. 35-46; *Котляр Н. Ф.* Древнерусская государственность. - С. 230-235; *Tolochko Oleksiy.* All the happy families... The Rurikids in the 11th century// The Neighbours of Poland in the 11th Century. - Warsaw, 2002.

⁹² Скоріше за все, у такий спосіб проводилася думка, що вони не є непорушними і спадковими (якщо Всеволод дав, інший київський князь чи князі можуть забрати).

⁹³ Не вказано міст і волостей, тому літописець і сприйняв "Володимерь" як прикметник, а "Святославъ" як ім'я князя. До речі, в інших фрагментах ПВЛ за Києвом йшов Чернігів та Пе-

реяслав. Ще одна вказівка на ймовірні переробки у цьому місці - Мономах поставлено перед Святославичами, що дозволяє припускати, навіщо вилучено назви міст, адже Чернігів був однозначно старшим від Переяслава. Як правило, звертають увагу на те, що у ПВЛ не вказано, як розподілили між собою землю Святославичі. історики сперечаються з приводу того, чи то Олег отримав частку Чернігівської землі, чи Давид з Олегом обидва сиділи у Чернігові. Останні праці: *Зайцев А. К.* Черниговское княжество // Древнерусские княжества X-XIII вв. - М., 1975. - С. 109; *Dimnik M.* The Dynasty... - Р. 246-247, 258; *Котляр М. Ф.* До проблеми утворення... - С. 55-60; *Коваленко В. П.* Любецкий з'їзд... - С. 28-29. Однак у цьому місці взагалі немає згадки про Чернігів, тобто інформативна лакуна набагато помітніша.

⁹⁴ На 1097 р. у Новгороді, мабуть, вже сидів Мстислав і дуже ймовірно, що це питання залишилося поза кадром небезпідставно.

⁹⁵ Інше можливе рішення: що цей договір мав дещо інше значення, і насправді врегулював передачу Києва у володіння Ізяславичів, див. напр.: *Толочко А. П.* Князь в Древней Руси... - С. 39.

⁹⁶ Повість дублює статті 1098-1100 рр., припускається, що її створено за дорученням Мономаха після 1112 р. Літературу див.: Словарь книжников и книжностей Древней Руси. - Вып. 1. - Л., 1987. - С. 92.

⁹⁷ "Да аще кто отсель на кого будет, то на того будем вси, и крест честный", 257Л.

⁹⁸ У війську Святополка перебував син Давида Святоша.

⁹⁹ ПВЛ повідомляє, що Володар "затворися" у місті зі своїми людьми. Це була тактика союзнників: один зачинявся, другий приходив на допомогу. ПВЛ не пише, що робили Ростиславичі після поразки угорського війська, приведенного, між іншим, з метою позбавити їх волості.

¹⁰⁰ "... и посади жену свою оу Володаря", 270Л.

¹⁰¹ Літописець пише про якісь приятні стосунки між Васильком та Володимиром, а Василько запевняє, що його воєнні (sic!) приготування не мали на меті лихого і не зачіпали Святополка.

¹⁰² 249-250Л.

¹⁰³ Двоїна, тобто обох Ростиславичів, Володаря та Василька.

¹⁰⁴ 241Л.

¹⁰⁵ "и потомъ паки идохом к Ростову на зиму, и по 3 зимы ходихом Смолинску, и се ныне йду Ростову", 250Л. Це припускається тими, хто вважає, що твір Мономаха написаний у два прийоми: спочатку його доведено до 1099 (1100, 1101) р., а згодом доповнено записами 1100-1117 рр. Огляд літератури див. у: Повесть временных лет... - С. 515-516; див. також: *Ивакин И. М.* Князь Владимир... - С. 172 (вчений підтримує пізню дату "Повчання"), *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. - Т. 2. - С. 99; *Орлов А. С.* Владимир Мономах... - С. 147; *Подкальски Герхард.* Христианство... - С. 351-355. Написання "Повчання" неодноразово передатоване (1117, 1123), проте прихильники пізньої дати так і не змогли пояснити певні особливості цього твору, зокрема. 1) Страшний жаль за Черніговом, якого вже не могло бути після 1113 р. у київського князя. Мономах просторо описує, як він залишав Чернігів у 1094 р., 249Л. Й повертається до чернігівської теми після записів про події 1101-1117 рр., 250-251Л. 2) Повернення до чернігівських подій, яке свідчить, вірогідно, про інтерпольований характер записів 1101-1117 рр. 3) Тенденційне освітлення взаємин з Ярополком Ізяславичем виправлене лише за часів князювання у Києві його брата Святополка. Пор. звістки ПВЛ про заходи проти Ярополка 1085 р., і "Повчання" про виключно дружні стосунки з ним Мономаха, 205Л, 248-249Л (це відзначав вже *І. М. Івакин*. Князь Владимир... - С. 172). 4) У "Повчанні" не зафіксовано поразку Святополка і убивство його тестя Тугоркана 1096 р., хоча бій стався під Переяславом, а Мономах був переяславським князем. Мовчання про осліплення Василька, несумісне з емоційними промовами до князівської "братії", також пояснюється лише не обхідністю щось приховувати.

¹⁰⁶ Якщо відраховувати від відомих з літописів подій, йдеться про Ветичівський з'їзд і ці зимівлі припадають на 1097-1100/1101 рр. Тоді Мономах не тільки оминає історію Василька, а й намагається створити враження, що він відійшов від політики і займався домашніми справами.

¹⁰⁷ ПВЛ повідомляє, що він не лише погодився з урізанням волості Ростиславичів та позбавленням волості Давида Ігоровича, а навіть був організатором цього. Проте у цьому випадку літописець намагався змалювати Мономаха впливовою особою, й невідомо, чи залежали від нього ці питання.

¹⁰⁸ Пор.: "...ни креста переступити. Повідомлення намагалися узгодити, вважаючи, що у "Повчанні" та ПВЛ описано рознесені у часі події: похід Святополка 1099 р. та з'їзд у Ветичах 1100 р. Проте ініціативу вигнання Ростиславичів 1099 р. ПВЛ приписує Святополку, рішення ж багатьох князів щодо їхніх західних сусідів наводиться тільки одне (1100 р., 273-274Л). Тут в літописі присутні точні дати, нехарактерні для редактора ПВЛ, що імовірно, вказує на наявність записів вже у протографі.

¹⁰⁹ Слово 31, "О Прохоръ черноризци"//Киево-Печерський Патерик... - С. 151-154.

¹¹⁰ Слово 33, "О преподобныхъ отецъ святыхъ Феодоръ и Василии"//Там само.-С. 168-170.

¹¹¹ "Много насилия людемъ сътвори Святополкъ, дома бо силным до основания без вины искоренивъ... Сего ради попусти Господь поганім силу имъти надъ нимъ, и быша брани многи от половець... и усобица бысть... и гладъ крыпокъ"//Там само. - С. 149.

¹¹² Див. вище. прим. 24. Жадібність і несправедливість - найнеприємніші риси у князів, і завдяки літературному хисту давньоруських книжників вони надмір проявилися у родині Святополка. Оцінки князівської щедрості - скупості, "правди" - несправедливості див., напр.: 198-199Л, 217Л, 530Л, 436-437Л, 703Л; у "Повчанні" 245Л, 246Л, 250Л, 252Л.

¹¹³ Іменна символіка, сприяння "власних" святих - річ, до якої уява середньовічної людини була дуже вразлива. До речі, подібну до цього символічну форму використано у ПВЛ, Мстислав ніби переміг Олега на Колакші у день св. Феодора.

¹¹⁴ Конструкція фрази дозволяє припускати, що пояснювальне доповнення "и про Василькову... Игоревича" є пізньою інтерполяцією. Що текст в цьому місці піддано редагуванню, засвідчується згадкою Галича замість Тербовлі, а також недоречністю (почали рать з осліпленим через сліпоту).

¹¹⁵ Варто пригадати, що союз Святополка та Давида у ПВЛ завуальований, лише в Патерику пишеться про це відверто. У ПВЛ Святополкові активно допомагає не Давид особисто, а його син Святоша, зять Святополка. До речі, заміщення батька сином, один з наративних прийомів, що проявився напр., у сюжеті ПВЛ 1069 р., коли Мстислав Ізяславич "показнив" десятки киян і це не закинули його батькові (202Л); у Патерику в сцені мучеництва св. Василія (Святополк ніби перебував у той час у Турові, а отже, відповідальність лягала на Мстислава Святополчича//Києво-Печерський Патерик... - С. 169).

¹¹⁶ "...сына его два, и Ярополчича два, и Святоша, сынъ Давыдовъ Святославича (зять Святополка. - Г. В.)", 270Л.

¹¹⁷ До речі, такий прийом - перекидання відповідальності з дійсного винуватця на другу рядну дійову особу - відомий з літопису. Так робить, напр., укладач Іпат в описі вбивства Ігоря Ольговича (1147 р.), див.: *Толочко П. П.* Історичні портрети. - К., 1990. - С. 119-121.

¹¹⁸ Саме таке значення мали слова: "ты собъ, а мы собъ".

¹¹⁹ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. - Т. 2. - С. 100; *Котляр М. Ф.* До проблеми утворення...-С. 55-60.

120 262-265Л, 273Л (1097 р. у "Повісті") або 1098 р. у статті, де продубльоване це повідомлення.

¹²¹ 1100 р. "мѣсяца августа во 10 день", 273Л. На цьому з'їзді Давид Ігоревич ще не був присутнім, його покликали пізніше, через 20 днів.

¹²² Здається неймовірним, щоб сили волинського, тербовельського та перемишльського князів хай за допомогою половців, успішно протистояли війську більшої частини Русі: Святополка, його дітей, племінників, Давида Святославича з родиною та угорців. А вони таки протистояли: Мстислава Святополчича було вбито, угорців розбито. Обидві події ПВЛ датує 1099 р., угорські хроніки крах війська короля вписують під 1100 р. (за: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. - Т. 2. - С. 97).

¹²³ 100 Давидових дружинників і 300 половців нібито перемогли армію угорського короля у 100 тис. воїнів, і при тому загинуло 40 тисяч угорців, 271Л. Применшення своїх сил і перебільшення кількості переможених - літописний стереотип, що вказує на позитивну оцінку літописцем героїв оповіді. Напр., під 1069 р. "одоле Святославъ в трех тысячахъ, а половецъ бѣ 12 тысячь" (172Л); у 1169 р. Михалко б'ється з 7-ма тисячами половців, маючи 100 перяславців і півтори тисячі берендіїв (359Л). У НПЛ під 1169 р. повідомляється про битву суждальців з новгородцями: "Быше новгородъць 400, а суждальць 7000, и пособи Богъ новгородцемъ, и паде ихъ 300 и 1000, а новгородъць 15 мужъ" (С. 33).

¹²⁴ Притому ПВЛ намагається створити враження, нібито Давид був полишений напризволяще ляхами, і через своє злодіяння позбавлений підтримки руських князів. Між іншим, не вдачі Давида типологічно схожі з "невдачами" Олега у ПВЛ 1096 р.

¹²⁵ Варто вказати ще на одну можливість. О. В. Назаренко припускає, що на початку XII ст. Ростиславичі уклали якусь угоду з грецьким імператором (є відомості про шлюб Володаревни з Олексиничем 1104 р., пізніше, як доводить дослідник, Володимирка Володаревича названо "васалом", а не "союзником" імператора). Проте, чи втручалася "велика політика" у справи кінця XI ст. - невідомо: *Назаренко А. В.* Первые контакты Штауфенов с Русью (к истории русско-немецких отношений в 30-е годы XII века // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Пашуто. - М., 1999. - С. 176-177.

¹²⁶ *Толочко О. П.* *Толочко П. П.* Київська Русь... - С. 117.

¹²⁷ А якщо вірною є інтерпретація Любеча як домовленості про володіння Києвом, існувала ще й київська.

¹²⁸ Про моралізацію як необхідний компонент викладу у джерелах хронікального типу див. напр. White Hayden The Value of Narrativity in the Representation of Reality // White Hayden The Content of the Form: Narrative Discours and Historical Representation.- Baltimore, 1987. - P. 19-25.

¹²⁹ Як помічено, більшість істориків (в тому числі автор цієї статті) не приймає радикального постмодерністського положення щодо принципової непрозорості тексту: Olabari Ignasio "New" New History: a Long Durie Structure // History and Theory.- Vol. 3-4.-1995. №1.- P. 2-29.

130 Огляд проблеми історичного наративу й літератури див. у: White Hayden The Content of the Form...; *Berkhofer Robert F.* Beyond the Great Story. History as Text and Discourse. - Cambridge and London, 1995. Дослідження наративного конструювання у ПВЛ див.: *Толочко О. П., Толочко П. П.* Київська Русь.

Резюме

На основі джерелознавчого аналізу «Повісті временних літ» і додаткових до неї текстів у статті здійснено спробу реконструкції біографії князя Володимира Мономаха на хронологічному відтинку 1093-1100/1101 pp.

The attempt to reconstruct the biography of prince Volodymyr Monomakh on the chronological interval from 1093 to 1100/1101, that is based on the source study analysis of the «Chronicle of the Bygone Years» and related to it sources, is made in the article.

Ю. А. Мицик (Київ)

З ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ РАДИ 1654 р.*

ЕТЮДЗ.

*переляславська рада 1654 р. у висвітленні
Уалібурзької «Ординарної вівторкової газети»*

Найповніше у світі зібрання давньонімецької преси XV - першої третини XVIII ст., що видавалася не лише в Німеччині, але й в Австрії, Швейцарії, Чехії, Швеції та інших країнах, знаходиться в дослідницькому центрі "Прессефюршунг" ("Presseforschung") при Бременському університеті (ФРН). Серед інших тут зберігається практично повний комплект "Ординарної вівторкової газети" (Ordinari Dienstag - Zeitung), яка видавалася в Гамбурзі: 135 томів за 1618-1741 рр. Ця газета давала досить повну й оперативну інформацію про події в різних частинах світу, насамперед у Європі. Її сторінки рясніють повідомленнями з Лондона, Парижа, Відня, Неаполя, Базеля, Варшави, Кракова, Гданська, Москви, Львова та інших міст. Майже у кожному номері є дані про події в Україні, але вони практично ніколи не привертали до себе увагу науковців. А тільки побіжний перегляд газети дає можливість виявити ряд унікальних свідчень.

Так, гамбурзька газета повідомляє, що у 1625 р. 20 тис. українських козаків були завербовані на іспанську службу і діяли у Фріулі (північно-східна Італія). Газета за 4 червня 1651 р. подає повідомлення з Кракова про скерування Богданом Хмельницьким до Польщі "сотень розвідників, котрі отримали наказ спалювати всі будинки й двори шляхти, підбурювати селян до повстання". Далі знаходимо звістку, яка підтверджує зв'язок повстання Олександра Костки-Наперського у Польщі з Національно-визвольною війною українського народу 1648-1658 рр. За словами газети, "один з наших, що називав себе Костка, був, поза сумнівом, теж підбурений ворогом; під іменем королівського полководця зібрав під своїм керівництвом велику кількість селян і захопив укріплений замок у 10 милях звідси, в напрямку угорського кордону, який називається Чорштин". В іншому повідомленні (від 17 липня з Нойса, що в Сілезії) мова йшла про Берестецьку битву 1651 р., зокрема про панічну втечу ординців, про переговори, що їх вели обложені повстанці з королем Речі Посполитої Яном Казимиром. Зазначалося навіть, що кримський хан Іслам - Прей Ні був під час битви поранений, але це не підтверджується даними інших джерел.

Особливо цінний блок повідомлень стосується малоз'ясованого історичного явища, яким була Переяславська рада 1654 р., та подій, що стосувалися укладення українсько-російського договору. Ці повідомлення базуються на інформації, яка надійшла з Москви (лист від 20 січня), Варшави (від 18 лютого та 8 березня), Гданська (від 18 та 28 березня), Підгасць (від 26 лютого) та "з русинського Львова" (від 10 лютого). Самі листи інколи містять додаткові вказівки на вісті, що були отримані з України, наприклад з Костянтинова на Волині, з Туреччини тощо.

Власне, про перебіг самої ради гамбурзька газета повідомляє стисло. У повідомленнях йдеться про підготовку ради та події, що відбувалися після неї. Увагу авторів повідомлень у першу чергу привертала дії гетьмана Богдана Хмельницького. Насамперед повідомлялося про його зустріч у Переяславі

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 2003. - № 6.

з сімома московськими воєводами та священиками, котрі їх супроводжували; про присягу гетьмана на вірність цареві Олексію І, після чого склало присягу ще 1500 козаків. Як достовірно відомо, на Переяславській раді було близько 200 осіб, отже, у повідомленні явно йдеться про початок складання присяги цареві у містах Гетьманщини. Тоді ж, як свідчить газета, гетьман дозволив московським гарнізонам стати у Києві, Чернігові, Чорнобилі, а згідно з іншими свідченнями, - ще й у Білій Церкві та Немирові. Тут автори газетних повідомлень сплутали дозвіл на тривале перебування в українських містах московських гарнізонів (Київ) і тимчасове їх там перебування під час підготовки до наступу проти Речі Посполитої. Повідомляється, що московські священики нібито переосвятили православні храми, а сам Хмельницький був заново охрещений, однак ці повідомлення явно недостовірні.

Про умови українсько-російського союзу гамбурзька газета подає достовірні дані, принаймні звістки про деякі з них зустрічаємо в окремих польських та німецьких джерелах, наприклад, у фундаментальній хроніці "Театр Європи", яка тоді ж видавалась у Франкфурті-на-Майні. Згідно з цими умовами український уряд мав розірвати союз з Кримським ханством, відмовитися від підданства польському королю, заборонити вживання тютюну та алкогольних напоїв (в останньому випадку явно йдеться про заборону вільного винокуріння й запровадження державної монополії на цей вид діяльності), вигнати євреїв з України, а тих, хто продовжував би з ними торгувати, - відлучати від церкви.

Неодноразово у повідомленнях газети йдеться про зростання невдоволення українців ухвалами Переяславської ради, про відмову багатьох козаків присягати цареві, зокрема козаків Уманського полку та уманського полковника (тут, ясна річ, мова йде про Йосипа Глуха), а також полковника Івана Богуна, котрому уряд Речі Посполитої поспішив запропонувати за це "запорізьку булаву", бажаючи замінити ним Хмельницького. До речі, на сьогодні відоме звернення уряду Речі Посполитої до Богуна з пропозицією перейти на бік короля.

Описуються в газеті і військові приготування російських та українських військ, а також армії Речі Посполитої, в лавах якої служило чимало німецьких найманців; події першого з двох вальних сеймів 1654 р.; відмічається прагнення короля налагодити союз з кримським ханом, турецьким султаном, трансільванським князем Дердем II Ракоці та молдавським господарем. Згадується і про польське посольство до Туреччини, яке очолював М. Бегановський. Його турки тепло зустріли, а українське, що прибуло майже одночасно, було нібито заслано на галери, а його керівника - страчено.

Як бачимо, правдива інформація газети примхливо перепліталася з недостовірною. Повідомлення гамбурзької газети суперечать статейному списку московського посла Василя Бутурліна, котрий нерідко видавав бажане за дійсне, і в той же час відповідають свідченням безпосередніх учасників подій: чорнобильського протопопа та інформаторів українського шляхтича на службі Речі Посполитої Семена Павші. Вони описували хід Переяславської ради зовсім по-іншому, ніж це подано у статейному списку Бутурліна. Дійсно, Переяславська рада викликала неоднозначну реакцію в українському суспільстві, що межувало з розколом, причому на користь союзу з Москвою висловилися лише незначна частина населення Гетьманщини. Тому немає ніяких підстав сумніватися у свідченнях гамбурзької газети про те, що багато хто з козаків "не хотів цього чинити (тобто складати присягу цареві. - Ю.М.), були дуже неохочі", у її повідомленнях про якісь заворушення в Україні.

Умови договору 1654 р., наведені в "Ординарній вівторковій газеті", розходяться з тими, що збереглися у "Березневих статтях", але очевидно, що вони відбивають якісь реальні факти, ймовірно попередні усні домовленості, досягнуті у Переяславі. Так, московський уряд вже тоді прагнув запровадити монополію на винокуріння, але безуспішно. Цього він не досяг навіть у XVIII ст.!

Дійсно, у тодішній Московській державі ще існувала заборона на паління тютюну, на проживання євреїв у країні, тому логічно, що московський уряд прагнув завести в Україні подібні порядки, але й цього йому не вдалося зробити.

Що стосується даних про арешт і заслання київського митрополита Сильвестра Косова, то вони недостовірні, однак ця звістка з'явилася не на порожньому місці. Відомо, що митрополит і українське православне духовенство взагалі відмовилися присягати Олексію І, не бажаючи, щоб Українська Православна церква корилася Московському патріархатові. Позиція митрополита викликала роздратування Б.Хмельницького, і, очевидно, гетьманські погрози були сприйняті за чисту монету, що й спричинило появу звістки про арешт С.Косова.

Хоча у відомих документах, що відбивають умови договору 1654 р., укладеного представниками козацького та міщанського станів у Москві в березні 1654 р., не згадується про заборону українцям носити одяг польського крою, а простолюду - одяг з дорогого імпортного сукна та чобіт-сап'янців, однак збереглися джерела 1654 - 1657 рр., які засвідчують насильства московських воєвод над союзниками - українськими козаками в Білорусі. Зокрема, полковник Іван Нечай скаржився на те, що царські воєводи відрізають козакам "оселедці" на головах.

Досить достовірними є дані про прибуття в Україну відомого російського дипломата А.С.Матвєєва з грошима для виплати Війську Запорозькому, в окремих числах газети зустрічаються цікаві дані про задум грошової реформи у Московській державі, про подарунок Б.Хмельницькому царського каптана, про повернення з України до Москви царського дипломата Родіона Стрешнева. Варто відзначити наведений у газеті колоритний факт, який свідчив про "любов" українського народу до московитів, які тоді ще не встигли розперезатися в Україні: щоб убезпечити своє життя на зворотному шляху, посол мусив навіть поголити свою голову по-козацьки!

Вищезгадані свідчення гамбурзької газети проливають додаткове світло на Переяславську раду та укладення договору 1654 р., який оформив військово-політичний союз і об'єднав дві держави у своєрідну конфедерацію. Саме ці дані надходили до Європи й інформували зарубіжну громадськість про події, що відбувалися в Україні. Вони не втратили своєї актуальності й нині...

ЕТЮД 4.

Чз студій над присяжними книгами 1654 р.

Після відомої Переяславської ради 18(5) січня 1654 р. було досягнуто домовленості про те, що в Гетьманщині буде дана присяга на вірність цареві Олексію І. Зі свого боку В. В. Бутурлін, голова великого московського посольства, присягнув від імені царя українській стороні. Це, щоправда, заперечується рядом істориків, переважно російських. Для нас у даному випадку не це важливо, оскільки мова піде лише про ті документи, які мали засвідчити присягу населення Гетьманщини цареві.

Слід підкреслити, що всупереч нав'язуваному російською історіографією міфу, присяга на вірність цареві давалася далеко не всіми жителями України і далеко не на всій її території. Ця присяга могла бути дана тільки в межах Гетьманщини і то не всієї (це приблизно четверта частина етнічних українських земель). Не присягала й Запорізька Січ. У самій Гетьманщині від присяги було звільнено із зрозумілих причин неповнолітнє населення. Жіноцтво було відсторонене від присяги внаслідок становища жінки в тогочасному європейському суспільстві, не кажучи вже про азіатське. (Досить сказати, що в твердині демократії - Англії жінки добилися виборчих прав тільки на початку ХХ ст.!). Було відсторонене від присяги й українське селянство, яке становило більшість населення. Православне духовенство (іншого в Гетьманщині не було!) категорично відмовилося присягати цареві, не бажаючи ламати цер-

ковні канони й переходити під зверхність іншого патріарха. Залишалися, отже, тільки козаки з покаяною шляхтою та міщанство. Але й серед цих станів не було однастайності. Частина українського суспільства щиро дала присягу, поділяючи тодішню позицію керівництва Гетьманщини (гетьмана Богдана Хмельницького, генерального писаря Івана Виговського та ряду ін.) щодо укладення пакту з Московською державою. Але вже тоді значна частина українського суспільства виступила проти цього. Так, відомо, що ряд визначних керівників Української держави - полковники Іван Богун, Йосип Глух, Григорій Гуляницький, Іван Сірко та ін. - відмовилися присягати. Слід підкреслити, що від українців присягу нерідко брали силою, тому люди або ухилялися від присяги, тікаючи в інші населені пункти, навіть переходячи на польський бік, як це робили жителі Чорнобиля, або називалися під час присяги не своїм іменем¹.

Для прийняття присяги на Гетьманщину було відправлено спеціальних царських представників, які мали з цією метою об'їхати головні населені пункти конкретного полку, приймаючи присягу і в менших населених пунктах, що траплялися на їхньому шляху. Вони по завершенні своєї місії звітували спеціальними документами, які частково збереглися. Дані джерела можна поділити на 3 категорії.

1. Список 18 полків Гетьманщини, куди були послані представники царського уряду для прийняття присяги²;

2. Присяжні (переписні, записні) книги Білоцерківського та Ніжинського полків³;

3. Зведені дані з усіх присяжних книг⁴.

Перший та третій документи, які, до речі, були дуже лаконічні (кілька сторінок), були вже видрукувані та проаналізовані⁵. Найціннішими є присяжні книги (термін умовний, як і інші), котрі збереглися, на жаль, тільки по двох полках Гетьманщини та й то не повністю. Бракує початку присяжної книги Ніжинського полку з його найціннішою частиною - переліком полкової старшини й власне списку козаків та міщан полкового центру - Ніжина та ще деяких важливих населених пунктів.

Присяжні книги містять цінний опис головних населених пунктів, в яких розміщався полк (міст, містечок, великих сіл), унікальний ономастичний матеріал (хоча треба враховувати типові для московських писців перекручення в написанні українських прізвищ), і з огляду на це вони вже підготовлені нами разом з Мариною Кравець (Торонтський університет) до друку окремою книгою.

Керівником місії для **Білоцерківського полку** російським урядом було призначено стольника Леонтія Ларіоновича Лопухіна та піддячого Якова Портомоіна. Траса їхньої подорожі у січні 1654 р. (на жаль, у джерелі не подається дата перебування царських представників у конкретному населеному пункті) пролягала нібито наступним чином: Біла Церква - Ставища - Насташка - Синявка - Лісовичі - Ківшувата - Боярка - Кам'яний Брід - Вільховець - Шаулиха - "Чорний Кам'янець" - Рокитна - Ольшаниця - Германівка - Фастів - Бишів - Триліси.

Пишучи "нібито", ми не помилилися. Хоча саме в такій послідовності подаються списки козаків та міщан конкретних населених пунктів, однак, якщо накласти згадані населені пункти у такій же послідовності на карту, то побачимо певні невідповідності. Книгу явно укладали пізніше за попередніми записами й припустилися внаслідок цього певних похибок у послідовності подій.

На наш погляд, логічнішим виглядає такий маршрут. З Білої Церкви царські представники взяли на південь, на Ставища, потім повернули на північний схід і через Лісовичі (під Таращею, у 4 км. від останньої), прибули до Насташки (нині - однойменне смт. Рокитнянського р-ну у 17 км. від райцентру), потім у Синяву (нині - однойменне село у 3 км. від Рокитної) та саму Рокитну. Подальша траса подорожі вже цілком логічна. Вона пролягала

через Ківшувату (сучасне село Таращанського р-ну у 13 км. від райцентру), а потім Лопухін та Портомоїн взяли глибоко на південь, до міст, які лежали уздовж берегів рік Гнилий Тікич та Гірський Тікич, що вже на території сучасної Черкаської області. В їх числі: м. Боярка (тепер село Лисянського р-ну, що у 23 км. від райцентру); м. Кам'яний Брі́д (тепер село Лисянського р-ну, що у 17 км. від райцентру); м. Вільховець (тепер село Звенигородського р-ну, що у 12 км. на південь від райцентру); м. Шаулиха (тепер село Тальнівського р-ну, що у 17 км. на північний захід від райцентру); м. Чорна Кам'янка на р. Гірський Тікич (тепер село Маньківського р-ну, що у 20 км. на північний схід від райцентру).

Можливий й інший варіант: із Ставищ можна було їхати безпосередньо на Насташку, а після Рокитної та Синяви - на Лісовичі й Ківшувату, які знаходяться близько одна від одної.

Подальший шлях (після тікицьких міст) пролягав, за свідченнями присяжної книги, через Рокитну. Такий варіант, хоч і маловірогідний, але можливий. Далі царські представники, очевидно, побували в місті Ольшаниці (тепер смт. Рокитнянського р-ну, що лежить на схід від райцентру). (Говоримо "очевидно" тому, що подібних топонімів на Київщині кілька. Якщо, наприклад, мати на увазі сучасну Малу Вільшанку Білоцерківського р-ну, тоді найімовірніше, що до неї царські представники заїхали по дорозі з Білої Церкви на Ставища, або ж їдучи з берегів Гірського Тікича, на шляху до Білої Церкви). Дальший шлях виглядає таким чином: м. Германівка (нині - с. Красне Друге Обухівського р-ну, що у 18 км. від райцентру), тобто царські представники взяли на північ. З Германівки їхній шлях лежав на захід, на Триліси (нині - однойменне село Фастівського р-ну, у 13 км. від Фастова), потім на саме м. Фастів, а звідти - на м. Бишів (тепер однойменне село на північ від Фастова). Потім вони, очевидно, взяли курс на Київ. У лютому 1654 р. дана місія була в основному завершена, а вже на Великдень, який у 1654 р. припадав на 26 березня за старим стилем, думний дяк Ларіон Лопухін був з боярами В. В. Бутурліним та І. В. Олферьевим на обіді в Москві у царя Олексія⁶.

Варто вказати ще на одну важливу обставину. Хоча дослідники звертали увагу на значні зміни в кордонах полків, що сталися у 1649-1654 рр., однак це пояснювали звичайно наслідком військових дій, адміністративними реорганізаціями, тощо. І ніхто не звернув увагу на те, що інколи ці зміни були уявними, бо царські представники брали присягу не тільки в тому полку, до котрого вони були призначені. Аналіз обох присяжних книг, особливо Ніжинського полку, дає підстави твердити, що ці представники, очевидно, попередньо узгодивши свої дії з колегами, відбирали присягу і в частині міст сусідніх полків, особливо якщо вони знаходилися по дорозі або лежали близько від траси їхньої подорожі, про що нижче буде сказано.

Досить химерним виглядає маршрут царських представників, призначених у **Ніжинський полк** (стольник Михайло Дмитрієв та піддячий Степан Федоров). Вони, поза сумнівом, прибули спочатку у полковий центр - Ніжин, а потім вирушили в головні сотенні центри Ніжинського полку, не минаючи, звичайно, великих сіл, що лежали між ними. У збереженій частині присяжних книг Ніжинського полку список починається за всіма ознаками з козаків та міщан **Салтикової Дівиці** (нині - однойменне село Куликівського району Чернігівської області, яке лежить на лівому березі Десни на південний схід від Чернігова і на північ від Ніжина). Згідно з переліком населених пунктів та імен осіб, які дали присягу, виходить, що царські представники із Салтикової Дівиці начебто прибули до Авдіївки, що під Ковчином (нині Ковчин Куликівського р-ну в 9 км. від райцентру), тобто рухалися вздовж Десни на північний захід. Далі на їхньому шляху нібито лежала Жуківка (суч. однойменне село Куликівського р-ну за 6 км. від райцентру), потім Дроздівка (тепер с. Дроздівка Куликівського р-ну, що у 9 км. на південь від Куликівки). Отже, царські представники різко звернули на південь. Потім вони прибули 4.02. (25.01.) 1654 р.

до „Колчинки" (тепер с. Ковчин Куликівського р-ну за 9 км. від райцентру), тобто виходить, що вони знову повернулися на північ. Цей маршрут видається абсолютно нелогічним і нераціональним. Виходячи з хронології та послідовності перебування царських представників у більшості населених пунктів, можна зрозуміти і реальний маршрут, і принцип, за яким формувалися списки присяглих. Отже, московські представники прибували тільки у значні населені пункти і приймали там присягу не тільки від місцевих жителів, але й тих, хто прибував задля цього акту з навколишніх сіл. **В самі ці села представники не їздили, а лише додавали їхній опис, а також списки тих осіб (козаків та міщан), котрі там проживали і теоретично мали б давати присягу.** У такому разі правильніше вказувати в маршруті назви тільки більших населених пунктів, де були царські представники, а в дужках проставляти назви прилеглих сіл, у переважну більшість яких представники не заїжджали.

Продовжимо аналіз ітінерарія М. Дмитрієва та С. Федорова.

Того ж дня (**25 січня за старим стилем**) вони прибули з **Ковчина до міста „Березова"** (тепер смт. Березна Менського р-ну), тобто продовжували рухатися у північному напрямку, хоча взяли вже не на північний захід, а на північний схід. Серед навколишніх сіл згадуються: "Воложское"(Волозьке) (тепер с Волосковці Менського р-ну), с "Степановское" (тепер с Степанівка, що під Волосківцями), с. "Стольное" (тепер с Стольне Менського р-ну), с."Лохнинское" (тепер с. Локнисте Менського р-ну), "Михайлове Городище". **8. 02. (29. 01.) 1654 р. - м. Івангород** (тепер с Івангород Ічнянського р-ну). З навколишніх сіл згадуються с. "Хвастовцево" (тепер с Фастівці Бахмацького р-ну, що лежить на схід від Івангорода, с "Мартіновское" (тепер с Мартинівка Ічнянського р-ну поблизу Фастівців),с."Белмачовка", с. "Махновка" (тепер с Петрівка Борзнянського р-ну, що на північний захід від Івангорода), с "Максимівка" (тепер с Максимівка поблизу Рожнівки Ічнянського р-ну). Тут знову виникає якась нелогічність. Населені пункти, названі як такі, що знаходяться біля Березної, лежать переважно на схід від останньої. А Івангород лежить далеко на південь, тому на шляху до нього можна було заїхати хіба що у Стольне. Причому нічого не говориться про те, де знаходилися представники царя майже 4 дні. З Івангорода вони вирушили до м. "Сиволож" (тепер с. Сиволож Борзнянського р-ну) і **9. 02. (30.01.) 1654 р.** привели присутніх там людей до присяги. Виходить, що Дмитрієв та Федоров поверталися назад! Згадано й село "Онбиши" (тепер Омбиш Борзнянського р-ну), яке лежить якраз на шляху з Івангорода до Сиволожі.

10.02. (31.01) - містечко "Оленовка" (тепер с **Оленівка** Борзнянського р-ну), тобто просунулися ще далі на північ. Далі згадуються села "Вересоч" (тепер с Вересоч Куликівського р-ну), "Хибаловка" (тепер с Хибалівка того ж р-ну) і "Кладкова" (тепер с Кладківка того ж р-ну), "Печщи" (тепер с Печі того ж р-ну, що під Кругами). Ці населені пункти лежать далі на північний захід і знаходяться досить близько до Салтикової Дівиці, з котрої й почався опис подорожі Дмитрієва та Федорова у збереженій частині книги. Ясна річ, що такий гак вони не робили, що й підтверджує подальша хронологія подій.

12(2). 02. 1654 р. - Борзна. Далі згадуються села "Загоровское" (тепер с Велика Загоровка Борзнянського р-ну, що між Борзною та Плисками), "Плиски" (тепер с.Плиски Борзнянського р-ну, яке знаходиться на південь від райцентру, якраз на половині шляху до Івангорода), "Красиловское" (тепер с.Красилівка Бахмацького р-ну, що лежить на схід від Плисок), "Едутово" (тепер с. Ядути Борзнянського р-ну, яке лежить на північ від Борзни), "Холмов" (тепер с.Ховми, що на північний схід від Борзни), "Конашовская" (с. Кинашівка Борзнянського р-ну, котре розміщене на північ від Борзни), "Обтова" (дане село не ідентифіковане нами), с."Оленовское" (дане село (Оленівка?) нами не ідентифіковане). Так само незрозумілим є місцезнаходження "Новомеской" сотні: чи тут слід розуміти частину власне Борзни (що ймовірно), чи якийсь інший населений пункт. Неясно також, що це - "Кустовская сотня".

13(3). 02. 1654 р. - Шаповалівка (тепер однойменне село, що знаходиться в 7 км. на схід від Борзни). Далі згадуються села "Стрелниково" (тепер с. Стрільники Бахмацького р-ну, котре лежить на межі із Борзнянським, на схід від Миколаївки), "Старосвітцкое городище" або "Старое городище" (тепер с. Городище Бахмацького р-ну, що лежить в 14 км. на північ від Бахмача, на схід від Шаповалівки), "Высокое" (тепер с. Високе Борзнянського р-ну, котре лежить на північ від Шаповалівки), "Миколаевка" (тепер с. Миколаївка Борзнянського р-ну, що у 10 км. на схід від Борзни), "Носалевка" ("Солевка") (тепер с. Носелівка Борзнянського р-ну, котре лежить дещо на схід від Високого). Того ж дня царські представники прибули до міста **Бахмач** і встигли й там прийняти присягу. Далі названо наступні села: "Старий Бахмач" (очевидно, під м. Бахмачем), с. "Самбурцаво" (дане село не вдалося ідентифікувати), "Курен" (тепер с. Курінь, що у 3 км. від Бахмача).

16(6). 02. 1654 р. Дмитрієв та Федоров в'їхали на територію сучасної Сумщини, прибувши до м. Конотоп. Далі згадуються навколишні села: "Поповка" - (тепер Попівка, що у 6 км. на захід від Конотопа), "Веревка" (тепер с. Вирівка у 6 км. на захід від Конотопа), "Сосновка" (тепер с. Соснівка Конопського р-ну, котре лежить у 12 км. на південний захід від Конотопа). Того ж дня царські представники побували в с. "Подлипное" (тепер с. Підлипне, що у 6 км. на південь від Конотопа), а звідти взяли курс на Батурин.

17(7). 02. 1654 р. - Батурин. Називаються наступні села: "Обмочев" (тепер с. Обмачев Бахмацького р-ну), "Митченки" (тепер с. Мисченки Бахмацького р-ну), Красне (тепер с. Красне Бахмацького р-ну). Цікаво, що першим на шляху з Конотопа лежить Красне, потім - Митченки, потім - Батурин, врешті - Обмачев. У книзі ж вони подані у зворотному порядку. Це зайвий раз доводить, що Ніжинська присяжна книга формувалася після завершення місії Дмитрієва та Федорова, і маршрут через це подавався неточно.

18(8). 02. 1654 р. - Нові Млини (нині - однойменне село Борзнянського р-ну у 35 км. від Борзни, на північний схід від останньої). Далі названо села: "Головенки" (тепер с. Головеньки Борзнянського р-ну, що лежать південніше Нових Млинів), "Пекоровская" (тепер с. Пекарів Сосницького р-ну у 10 км. від Сосниці, між Сосницею і Новими Млинами), "Зношебылинова" (тепер с. Шабалинів Коропського р-ну, котре лежить на північний схід від Пекарів), "Нехавка" (тепер с. Нехаївка Коропського р-ну, що лежить східніше Пекарів).

19(9) лютого - Сосниці. Далі названі навколишні села: "Киреевское" (тепер с. Киріївка Сосницького р-ну, котре знаходиться в 11 км. на північ від Сосниці), "Сызнетное" (тепер с. Зметнев, що у 18 км. на схід від Сосниці), "Зловки" (тепер с. Лави, що під Сосницею, на північ від неї), "Усть-Убедцкое" (можливо, тепер с. Велике Устя, що на південь від Сосниці).

20(10) лютого - м. Мена. Далі названо навколишні села: "Смаковшино" (тепер смт. Макошине, що у 12 км. від Мени), "Бабици" (с. Баба, нині - Жовтневе Менського р-ну, що під Меною), "Деговая" (тепер с. Дягова Менського р-ну, що в 10 км. від Мени), "Коковичи" (тепер с. Куковичи Менського р-ну у 12 км. від Мени). Очевидно, **того ж дня** царські представники побували і в с. "Синявское" (тепер с. **Синявка** Менського р-ну, що лежить у 20 км. на північний захід від Мени). Не виключено, що побували також і в с. Волинка (тепер Сосницького р-ну, хоч воно й лежить досить далеко на схід від Синявки). Далі названо села: "Киселевское" (тепер с. Киселевка Менського р-ну, що в 10 км. на північ від Мени), "Боровичи" (очевидно, сучасне село Борківка Менського р-ну), "Чернобыч" (тепер с. Чорнотичі Сосницького р-ну), "Ольшанское" (тепер с. Ольшане Сосницького р-ну), "Вербиды" (тепер с. Верба Коропського р-ну), "Псаревка", "Мезинов" (тепер с. Мезин Коропського р-ну), "Родичев" (тепер с. Радичів Коропського р-ну), "Овдеевка" (тепер с. Авдіївка Сосницького р-ну), "Покошичи" (тепер с. Покошичі Коропського р-ну), "Хлопеники" (тепер с. Хлопеники Сосницького р-ну). Потім царські представники побували в с. **Понорниця** (тепер смт. Коропського р-ну, яке ле-

жити на схід від Волинки), причому в такому разі їхній шлях міг пролягати повз Чорнотичі й Вербу.

23(13) лютого - містечко Рожественське (нині - с Жовтневе Коропського р-ну), міститься різко на південь від Понорниці. Далі згадуються навколишні села: "Корелское" (тепер с. Карильське Коропського р-ну), "Очавулине", "Краснополя" (тепер с. Краснопілля Коропського р-ну), "Згородища" або "Городище" (тепер с. Городище Коропського р-ну), "Оболодское" (тепер с. Оболонье Коропського р-ну).

24 (14) лютого - м. Кролевець (нині - Сумської області). У присяжній книзі подаються довколишні села: "Олтынова" (тепер с. Алтинівка Кролевецького р-ну), "Райгородок" (тепер с. Райгородок Коропського р-ну), "Тулиголовка" (тепер с. Тулиголово Кролевецького р-ну), "Черториское" (с. Чорторики, нині с. Шевченкове Глухівського р-ну, що лежить між Кролевцем та Глуховим).

25(15) лютого - м. Глузів. Далі названі такі села: "Березавское" (с. Береза Глухівського р-ну), "Улановское" (тепер с. Уланове Глухівського р-ну), "Спаское" (тепер с. Спаське або Спаське поле, нині - Ленінське), "Литвиновичи" (тепер с. Литвиновичі Глухівського р-ну), "Некрасово" (тепер с. Некрасове Глухівського р-ну), "Клинов" або "Клин" (тепер смт Ямпіль Сумської обл.), "Полашкова" (нині с. Полошки Глухівського р-ну), "Гирино" (тепер с. Гирине біля с. Княжичів Сумської обл.), "Свапково" (тепер с. Сварків Глухівського р-ну).

28(18) лютого - м. Новгород-Сіверський. На своєму шляху вони, ймовірно, побували у вищезгаданих селах **Береза та Клин (Ямпіль)**. Після списку козаків Новгород - Сіверського у присяжних книгах згадані наступні села: "Шептаковское" (тепер с. Шептаки Новгород-Сіверського р-ну), "Каменное" (очевидно, сучасне с. Камінь, що стоїть під с. Кам'яна Слобода Новгород-Сіверського р-ну або й сама ця слобода), "Ивойты" (дане село не вдалося ідентифікувати), "Гирино" (нині с. Бирино Новгород-Сіверського р-ну), "Скитрое" (можливо, сучасне с. Смяч Новгород-Сіверського р-ну), "Блазова" (тепер с. Блистова Новгород-Сіверського р-ну), "Горбова" (тепер с. Горбове Новгород-Сіверського р-ну), "Рихлов" (мається на увазі відомий Свято-Микільський Рихловський монастир на території сучасного Коропського р-ну). При подальшій подорожі на північ царські представники ймовірно побували у таких селах, як **Шептаки, Смяч, Кам'янська Слобода**.

4 березня (22 лютого) - м. Стародуб. У присяжній книзі згадуються такі населені пункти Стародубщини, як містечко Погар, м. Почеп, с. Почеп - Старе Городище, Рогово, Тубільці, Глазове, Димове, Світле, Шубурове, Ішеве, Синькове, Кашево, містечко Топаль, Попова Гора, Бобове, Дрокова, м. Мглин. Реально представники побували, очевидно, в містечку **Топал і, с. Попова Гора, с. Бобові, містечках Дроков та Мглин**.

На відміну від Лопухіна й Портомоїна, царські представники до Ніжинського полку датували, хоч і не завжди, час свого перебування у конкретному населеному пункті, й за їх свідченнями виходить, що шлях з Івангорода до Стародуба (хронологія початку й кінця подорожі відсутня) царські представники проробили з 29. 01(8.02.) по 22.02(4.03.).1654 р.

Ясно, що за такий короткий термін практично неможливо було провести повноцінну роботу по приведенню людей до присяги й складенню списків осіб, які присягнули. Як і у випадку з присяжною книгою Білоцерківського полку, присяжна книга Ніжинського полку теж остаточно складалася після завершення місії по приведенню козаків та міщан до присяги. Ще одним аргументом на користь даного висновку є той факт, що існують принципові невідповідності і в офіційних документах царського уряду щодо міст, в яких мала відбиратися присяга. Так, згідно зі складеним у першій половині січня 1654 р. офіційним списком українських полків та міст, до котрих були послані царські представники, знаходимо такий перелік населених пунктів Білоцерківського полку: "Белая церковь, Ставища, Насташка, Синява, Лесе-

вичи, Ковшоватая, Боярка, Каменной Брод, Ольховец, Шавулиха, Черной Каменею, Трилеса-пуст, Рокитная, Олыпанка, Германовка-пуста, Фастов-пуст, Дедовчино-пуст, Бышов -пуст, Рожов-пуст. 20 городов". Насправді тут вказано 19 (не 20) міст, причому 5 з них були тоді запустілими внаслідок війни та пошесті. Природно, що в присяжній книзі не знаходимо Дідовчина та Рожева, але по чотирьох інших (Германівка, Триліси, Фастів, Бишів) подані списки їхніх жителів. Могли, звичайно, помилитися й упорядники "Списку", але, на наш погляд, царські представники використали тут існуючі реєстри жителів цих міст. У списку йдеться також про Ніжинський полк. Тут немає особливих відмінностей, але в переліку 16 міст значаться Глухів та Кобища, яких у присяжній книзі чомусь не знаходимо. У звідних даних Глухова теж немає (до нього, видно, представники й не заїжджали), зате є міста Носовка, Кобишевка, Козари, Салтикова Дівиця та містечко Володькова Дівиця. Вони відсутні у присяжній книзі через втрату її частини.

Присяжні книги Білоцерківського та Ніжинського полку дозволяють пролити світло на малознані сторінки історії цих військово-адміністративних одиниць Гетьманщини. Результати їх аналізу представлені нами в публікації цих книг, які подано до друку, тому немає сенсу їх тут переказувати. Слід підкреслити насамперед той факт, що царські представники були далеко не в усіх населених пунктах, які вони вказували у своїх звітах, а тільки в головних (полкове місто й частина сотенних). Крім того, вони приводили до присяги тільки частину жителів цих населених пунктів, а решту, без сумніву, вносили пізніше у присяжні книги на підставі полкових та сотенних козацьких реєстрів, списків міщанського населення. Це мали б бути сотенні та полкові реєстри, на підставі яких потім складався Реєстр Війська Запорізького 1651 р. (після підписання Білоцерківського миру 7.09.1651 р.). На жаль, він не зберігся, принаймні на сьогодні його ще не виявлено. Доводиться користуватися Реєстром Війська Запорізького, складеним після підписання Зборівського миру 18(8)08. 1649 р. Однак і таке порівняння свідчить, що при складанні присяжних книг, царські представники переносили прізвища козаків із сотенних реєстрів цілими блоками (так, як вони увійшли до складу Реєстру Війська Запорізького).

Отже, навіть російські джерела засвідчують брехливість міфу про нібито всенародний характер присяги населення Гетьманщини царю Олексію І.

¹ Мицук Ю. Полин-корінь. Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року?// Старожитності. - 1991. - №1. - С.10-11; Мицук Ю.А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. - Дніпропетровськ, 1996; Мицук Ю.А. Нові документи до історії Переяславської ради 1654 р. //Розбудова держави. - 1997. - № 2. - С.39-42.

² Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы (далі - ВУР) - М., 1954. - Т. 3. - № 226. Другий список вміщено в Актах ЮЗР (т.Х. - С. 239 - 240).

³ Російський державний архів давніх актів(далі - РДАДА) (Москва). - Ф. "Малороссийские дела". - 1654. - №2 (присяжна книга Білоцерківського полку); № 3 (присяжна книга Ніжинського полку).

⁴ ВУР. - Т. 3. - № 232.

⁵ У 10-у томі "Актов ЮЗР" подавалися незначні фрагменти з описом полкових міст і сумарними даними щодо кількості присягаючих осіб. Нами було видано фрагмент ніжинської присяжної книги, який стосується Батуринської сотні: Кравець М., Мицук Ю. З присяжних книг Ніжинського полку 1654 р. (Батурин) //Сіверянський літопис. - 2001. - №5. - С. 20 - 37.

⁶ Дворцовые разряды. - СПб., 1852. - Стлб 405. У цьому виданні, до речі, містяться деякі матеріали, що стосуються посольства В. В.Бутурліна в Україну в січні 1654 р.

Резюме

Публікацію присвячено аналізу деяких важливих писемних джерел з історії Переяславської ради та укладення російсько-українського договору 1654 р.

The publication is dedicated to the analysis of some important written sources from the history of the Pereyaslav Rada (Council of Pereyaslav) and concluding the Russian-Ukrainian treaty in 1654.

В.М.Матях (Київ)

**УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII-XVIII ст.**

(стан дослідження проблеми у вітчизняній історіографії)*

Вже з 40-х рр. почався відхід у небуття концепції міждержавного характеру відносин України з Росією, що закріплювався "Переяславськими статтями". Натомість дедалі чільніше місце посідає концепція, згідно з якою договором 1654 р. регламентувалися саме відносини між "двома народами-братами", що остаточно утвердилася в історіографії в 50-х рр. І хоча М. Петровський у своїх працях все-таки продовжував вбачати в утвореному договором союзу двох країн лише приєднання України до Росії на правах "феодальної васальної залежності", а сам цей факт сприймав через призму теорії "найменшого зла" для козацької держави³⁹, а М. Подорожний трактував Переяславський акт як "входження України до складу Російської монархії"⁴⁰, з кінця 40-х рр. в історичних працях набула поширення концепція "возз'єднання в єдиній державі двох братніх народів", яка фактично унеможливила будь-яку полеміку з цього приводу. В акті "возз'єднання" України з Росією дослідники почали вбачати "торжество історичної справедливості", могутній поштовх для політичного, економічного та культурного розвитку й створення української народності⁴¹. Більше того, в кінці 70-х - середини 80-х рр. введення у науковий обіг терміна "возз'єднання" було оцінено українською радянською історіографією як "велике досягнення ряду праць другої половини 40-х - першої третини 50-х рр."⁴², а історичне його значення "для дальшої долі українського народу полягало передусім у тому, що Україна, ставши складовою частиною Російської держави, була врятована від поневолення її шляхетською Польщею і загарбання султанською Туреччиною"⁴³.

Відповідно змінювалось і трактування сутності тогочасних українсько-російських відносин. Так, якщо у ґрунтовній монографії Ф.Шевченка, що побачила світ у 1959 р., економічні й політичні зв'язки України з Росією все ще розглядалися з огляду на їхнє значення для долі української державності⁴⁴, то у спеціальній розвідці О. Касименка, яка вийшла друком у середині 60-х рр., державотворчий аспект уже відсутній повністю⁴⁵.

Зміна поглядів на характер українсько-російських відносин у другій половині XVII-XVIII ст. торкнулася не лише політичної, а й інших сфер тогочасного суспільного та культурно-духовного життя України. Для ілюстрації наведемо одну характерну цитату щодо перспектив економічного і культурного розвитку українського народу у складі Російської імперії. І хоча взято її не з наукової праці, а з виступу українського партійного лідера з нагоди відзначення 325-ї річниці козацької ради в Переяславі, зміст її якнайповніше віддзеркалює тогочасний історіографічний стан навколо важливої наукової проблеми. "Економічні зв'язки з Росією, - наголошувалось у виступі, - втягнення українських земель до всеросійського ринку сприяли розвитку виробничих сил України. Возз'єднання з Росією відкрило українському народові шлях до справжнього відродження, сприяло його прилученню до висот російської культури і суспільної думки... Приклад України, що відстояла своє національне існування, возз'єднавшись з Російською державою, відкрив перспективи для спасіння інших народів, над якими нависла загроза іноземного поневолення"⁴⁶. Саме з такого ракурсу оцінювалися політичні, економічні і культурні зв'язки на сторінках наукової продукції, зокрема, в колективній

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 2003. - № 6.

монографії "Дружба и братство украинского и русского народов"⁴⁷, директивному документальному збірнику⁴⁸, в інших працях загального і спеціального спрямування⁴⁹.

Таким чином, у радянській історіографії міцно (і здавалося б назавжди) утверджувалася офіційна доктрина трактування розвитку українського історичного процесу другої половини XVII і наступних століть, а водночас й історії інших національних меншин багатонаціональної держави - спочатку Російської імперії, а згодом - Союзу Радянських Соціалістичних Республік, самостійне історичне існування яких не мислилося поза добровільним визнанням зверхності й месійного призначення "старшого брата" в усіх виявах суспільно-політичного та духовно-культурного життя. На догоду їй ігнорувалися висновки наукових праць попередників, замовчувались історичні реалії, підтасовувалися дані джерел. У такій загальній атмосфері намагання окремих істориків у своїй науковій праці відійти від штучно нав'язаної схеми трактування національного історичного процесу і наблизитися до адекватного відображення реалій минулого фактично залишалися поодинокими. На жаль, помітних наслідків (окрім хіба що для самого вченого) не мала й спроба М. Брайчевського привернути увагу до необхідності критичного переосмислення впроваджених в історичну науку ідеологічних штампів⁵⁰. Розгляд всього спектра українсько-російських взаємовідносин проводився переважно в контексті доведення "історичних коренів дружби і єднання українського народу з братнім російським народом"⁵¹, спільності інтересів у боротьбі з іноземними поневолювачами⁵² та внутрішнім соціальним гнобленням трудящих низів з боку класів-експлуататорів⁵³.

Разом з тим не можна скидати з рахунку того позитивного внеску, що був зроблений ученими 50-80-х рр. у конкретно-історичне наповнення змісту і спрямованості окремих аспектів українсько-російських взаємовідносин. Насамперед це стосується підготовки до друку корпусу документів, які проливають світло на перебіг стосунків між Україною і Росією; студій, в яких досліджуються їх окремі вияви, як-то українсько-російські дипломатичні відносини в роки Визвольної війни⁵⁴, внесок культурно-наукових установ України й Росії у взаємозбагачення культурно-духовного розвитку цих та інших слов'янських народів⁵⁵, зокрема окремих галузей науки і мистецтва⁵⁶ тощо. Однак загальна тенденційність та упередженість у підходах до висвітлення українсько-російських взаємин змушує сьогодні сприймати окремі положення й висновки цих розробок з певними застереженнями.

Черговий перелом у дослідженні українсько-російських відносин другої половини XVII-XVIII ст. розпочався в українській історіографії на зламі 80-90-х рр. минулого століття, що стало можливим завдяки сприятливому збігові цілого ряду факторів, на чільне місце серед яких вийшли поступове звільнення наукової сфери від ідеологічного тиску з боку державно-політичних структур, прихід у науку молодих, ідеологічно незаангажованих дослідницьких кадрів, становлення (з кінця 80-х рр.) нової державницької школи у вітчизняній медієвістиці, ґрунтованої на традиціях і досягненнях попередників, унезалежнення національного державного організму в серпні 1991 р., а відповідно - повернення історичної науки в Україні на національний ґрунт.

Трохи більше ніж за десять років науковцями академічного напрямку (наукові інтереси представників так зв. українського постмодернізму перебувають дещо в інших площинах⁵⁷, зокрема, останні досить скептично сприймають історичну ретроспекцію національної державотворчості та потенційні можливості вітчизняних дослідників пізнати і відтворити адекватно історичним реаліям український цивілізаційний процес⁵⁸) опрацьовано й введено до наукового обігу значний пласт фактичного матеріалу, користування яким через ряд обставин було неможливим на попередніх етапах, порушено й

досліджено ряд важливих проблем з історії українського державотворення⁵⁹. Головним результатом напрацювання істориків у цій царині стало утвердження як історіографічно визнаного факту існування на етнічно українських теренах за козацької доби національної історії державного організму в його певних політико-юридичних модифікаціях і - як наслідок цього - з'ясування ролі російського (поряд з польським, кримсько-турецьким, шведським тощо) фактора в українському державотворчому процесі на зламі середньовіччя й нового часу.

Своєрідним кодом для розв'язання багатьох питань існування Української козацької держави в другій половині XVII-XVIII ст., зокрема розвитку тогочасних українсько-російських відносин, стала розробка нової концепції Національно-визвольної війни (1992)⁶⁰, а згодом (друга половина 90-х рр.) Української національної революції XVII ст.⁶¹ Хоча авторами цих концепцій і висловлювалося певне занепокоєння з приводу того, що вони не стали предметом очікуваного обговорення науковим загалом⁶², чи, навпаки, були оцінені окремими колегами з позицій, не зовсім суголосних з толерантністю наукового дискурсу⁶³, час довів їх життєздатність шляхом упровадження та поглиблення основних положень у дослідженнях інших науковців.

У чому ж полягає суть згаданих концепцій? Насамперед зазначимо, що В.Смолію та В.Степанкову вдалося не лише подолати нав'язаний українській історичній науці у 50-80-х рр. XX ст. стереотип щодо оцінки сутності й основного змісту політичних подій в Україні у XVII ст., але й, спираючись на історіографічний доробок не однієї генерації науковців та критичне переосмислення корпусу документального матеріалу, аргументовано довести: національно-визвольну епопею, що точилася на українських землях з кінця 40-х до середини 80-х рр. XVII ст., не слід зводити до спрощеної схеми "загальнонародної боротьби за возз'єднання України з Росією", оскільки вона "започаткувала нову епоху в боротьбі народу за незалежність і створення самостійної держави"⁶⁴, а отже, й не може бути завершеною 1654 р., оскільки "підписання договору з Москвою не було для Б.Хмельницького та його уряду самоціллю, кінцевим результатом довготривалої, жорстокої боротьби з Річчю Посполитою"⁶⁵. Відповідно січнево-березневі події 1654 р. можуть бути оцінені лише як заключний акорд одного з етапів першого (січень 1648 - липень 1657 рр.) періоду Національно-визвольної війни, під час якої відбувався "активний пошук українським урядом шляхів виходу з фатальної геополітичної ситуації"⁶⁶, що склалася навколо України у 1652-1653 рр.

Натомість як граничний авторами пропонується 1676 р. - час завершення кількарічного процесу "руйнування державних інституцій у Правобережній Україні"⁶⁷. Разом з тим, хоча в результаті Української революції XVII ст. українській нації і не вдалося створити незалежну державу "в етнічних межах України", частина такого національного державного утворення "у формі Лівобережного гетьманства на правах автономії проіснувала в складі Росії до початку 80-х рр. XVIII ст.", а сформульована у ході революційних подій національна державна ідея "стала для наступних поколінь українців неписаним заповітом у боротьбі за незалежність"⁶⁸, "потужним імпульсом для розвитку zdeформованої й придушеної національної самосвідомості українського суспільства, позбавленого своєї держави"⁶⁹.

Переглянувши сутність, типологію, хронологічні межі, періодизацію, роль і місце Визвольної війни в історії України та Європи, класифікувавши її як Українську національну революцію XVII ст., науковці запропонували і свою схему розвитку у другій половині XVII-XVIII ст. українсько-російських відносин. Згідно з нею акценти з штампом спільності історичного минулого обох "єдинокровних народів", чим обумовлювався основний сенс національно-визвольних змагань в Україні у середині XVII ст. як боротьби

за їх об'єднання, переміщувались у площину національної державотворчості, реалізації на практиці основоположних засад української державної ідеї та програми незалежності власної держави. Це дало змогу дослідникам перейти від доведення "месійної" ролі Російської держави щодо національних меншин, зокрема українців, на позиції розгляду характеру цих взаємовідносин у контексті практичної реалізації механізмів імперської доктрини поглинання українських земель, заснованої на "концепції безперервної спадкоємності Рюриковичів", "патримоніального права московських володарів на всі "руські землі"⁷⁰.

Свого дальшого теоретичного розвитку й конкретного наповнення ця схема набула у циклі праць як авторів згаданої концепції, так й інших представників новітньої української історіографії. Зокрема дослідники намагалися не лише простежити магістральну лінію розвитку українсько-російських відносин у другій половині XVII-XVIII ст., а й проникнути в їх суть, визначити основні тенденції та характерні вияви на окремих етапах⁷¹. Так, з'ясовуючи місце московського напрямку в політичних планах Б.Хмельницького, науковці наголошували на тому, що орієнтація гетьмана на Російську державу обумовлювалася насамперед намаганням зберегти завойовану незалежність Української держави та забезпечити можливості її соборності в тій конкретній геополітичній ситуації, яка склалася навколо неї на момент укладення українсько-російського договору, і лише як другорядні при цьому враховувалися такі фактори, як історична традиція, етнічна близькість двох слов'янських народів, православне віросповідання тощо⁷².

Разом з тим увагу було звернуто на необхідність переосмислення місця січневої Переяславської ради 1654 р. в історичній долі України та реакції на цю подію тогочасного українського суспільства⁷³, вироблення комплексних підходів до з'ясування характеру, обумовленого договірними статтями союзу між Українською і Російською державами, розгляду кола "проблем, що характеризують хід реалізації досягнутих обома сторонами домовленостей" та "перспектив розвитку України як незалежної держави у наступні після 1654 р. десятиліття і століття"⁷⁴.

Варто підкреслити, що останнім часом намітилася чітка тенденція до розмежування двох штучно споріднених на попередніх етапах понять - лютево-березневих переговорів 1654 р. між українською і російською сторонами як історично утворених реалій, репрезентованих на найвищому міждержавному рівні, та політичного міфу про Переяслав 1654 р., нав'язаного Україні ззовні з метою формування певних суспільних настроїв⁷⁵. Разом з тим багатовікова живучість цього міфу як засобу для маніпулювання суспільною свідомістю вже сама по собі становить цікаву для наукового студіювання проблему.

Сподіваємося, що нові акценти в дослідження ролі й місця подій 1654 р. в історичній долі не лише України, а й Європи загалом, та характеру обумовлених ними українсько-російських взаємин внесе щойно запропонована теорія полівасалітетності щодо пояснення механізмів реалізації на міждержавному рівні поширеної за середньовіччя практики сюзеренно-васальних стосунків⁷⁶ впроваджена у науковий обіг Т.Чухлібом на підставі скрупульозного вивчення українських урядів у контексті пануючих тенденцій тогочасної європейської зовнішньополітичної практики. Як на основні вияви цього явища історик вказує на поступову трансформацію сюзеренно-васальних угод у міждержавно-політичні договори з неодмінною фіксацією всієї сукупності взаємних прав і обов'язків сторін, наявність формули "монарх - правитель держави-васала" як основної правової форми "класичної" васальної залежності, утвердження в міждержавних стосунках XVI-XVII ст. тверезого політичного розрахунку тощо⁷⁷. Зокрема, як приклад васально-сюзеренних відносин дослідник називає політичну модель Польсько-Литовської держави

після 1569 р. За його переконанням, типово полівасалітетним характером відзначалася й зовнішньополітична модель поведінки, вироблена урядом Б. Хмельницького з метою утвердження в європейських міжнародних відносинах суб'єктності новоутвореної козацької держави⁷⁸. Більш детально свої погляди автор розвиває у ґрунтовній монографії, яка щойно вийшла у світ⁷⁹.

Своє бачення лінії розвитку політичних відносин між Україною і Росією запропонував у ряді праць В.М. Горобець. Зокрема він розцінює другу половину XVII - початок XVIII ст. як "суперечливий і неоднозначний етап в історії українсько-російських відносин", на якому, принаймні до середини 1700 р., Українська козацька держава виступала *de jure* як повноправний партнер свого північного сусіда⁸⁰. Однак концептуальні розбіжності урядів обох держав у поглядах на перспективи та характер українсько-російського союзу від самого початку обумовили суперечливий, а підчас і конфронтаційний перебіг українсько-російських міждержавних контактів, які вже на середину 1657 р. набули "вкрай небезпечного характеру"⁸¹, а після смерті українського володаря призвели до формування нового курсу Москви щодо України, результатом чого стало виведення двосторонніх відносин із площини "держава - держава" у площину "держава (з російського боку) - суспільство (з боку українського)". В монографії "Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації" автор поглибив деякі важливі для розуміння трансформацій у розвитку політичних взаємин двох сусідніх держав аспекти, зокрема зупинився на місці Переяславсько-Московського договору в структурі регіональної рівноваги Центрально-Східної Європи, створенні біполярної віленсько-раднотської зовнішньополітичної моделі 1656 р. з її наслідками для української державності, українсько-російських суперечностей навколо проблеми політичного підпорядкування Південно-Східної Білорусі та збереження козацької займанщини на білоруських землях тощо⁸².

Особливу увагу дослідник зосередив на проблемах розвитку українського державотворчого процесу за часів правління Петра I. Використавши ґрунтовну джерельну базу, він показав згубний характер нововведень російського уряду для долі української державності, визначив петровську добу як новий етап у розвитку українсько-російських взаємин, "зміна якості" в яких зумовлювалася "насамперед формуванням у вищих політичних колах Росії імперської доктрини"⁸³, а "договірний принцип" із заснуванням Першої Малоросійської колегії "стає надбанням історії"⁸⁴. З цього моменту, на думку історика, почалися відверто інкорпораційні змагання російського царату, спрямовані на повну ліквідацію української автономії⁸⁵.

Окремі аспекти наслідків асиміляційної політики урядових структур Російської імперії в соціальній і політичній сферах та реформаційна діяльність останнього українського гетьмана К. Розумовського, спрямована на зміцнення автономістичних позицій України, розглядаються в монографії О.Путра⁸⁶. На негативну роль імперського уряду в державотворчих процесах в Україні звернули увагу О.Гуржій та Т.Чухліб⁸⁷. В.Козирев спробував розглянути місце Південної України у внутрішньополітичній доктрині Російської держави⁸⁸. Питанням дипломатичних стосунків Української козацької держави другої половини XVII - початку XVIII ст. та правничо-конституційного забезпечення її суб'єктності на міжнародній арені присвячені дослідження Я.Федорука⁸⁹, П.Гоя⁹⁰, О.Кресіна⁹¹.

Характер українсько-російських відносин на заключному етапі існування Української держави спробував проаналізувати О.Струкевич. Він розглянув різні аспекти політико-адміністративних заходів уряду Катерини II, спрямованих на підпорядкування політичної системи Лівобережної України загальноімперським нормам. Акт ліквідації гетьманської форми правління

історик оцінив "як шлях розв'язання конфлікту між політичним розвитком України" та імперським урядовим курсом щодо неї. На його думку, повною асиміляцією Гетьманщини завершилося "майже 130-річне протистояння" двох суспільно-політичних систем⁹².

Оригінальним є авторський погляд на таку визначну пам'ятку української суспільно-політичної думки XVIII ст., як "Прошение малороссийского шляхетства", яке, за твердженням історика, "є не чим іншим, як текстом пропонування Катерині II нових договірних статей про міждержавні взаємини України і Росії"⁹³. Як основний аргумент на користь такого припущення використано не лише змістове наповнення документа, а і його зовнішня ідентичність з виробленою українською політичною практикою, формою юридичного закріплення міждержавних домовленостей українських гетьманів з російським царатом.

Проаналізувавши заходи політичного курсу російського уряду в українському питанні в 50-х - на початку 60-х рр. XVIII ст. та розглянувши основні форми його практичної реалізації, автор дійшов висновку, що в означений час "називав черговий конфлікт між напрямками політичного розвитку України-Гетьманщини" та планами стосовно неї імперського центру, який розглядав "Гетьманщину як ще недостатньо інкорпоровану до політичного тіла імперії провінцію, а в майбутньому - територію"⁹⁴.

Важливим джерелом для всебічного вивчення українсько-російських стосунків на зламі XVII-XVIII ст., на наш погляд, є публікація добірок документів, зокрема листування гетьмана І.Мазепи⁹⁵ переважно з питань зовнішньополітичної орієнтації Української держави в контексті політичних інтересів московського уряду, геополітики, соціальних, економічних, релігійних, побутових аспектів тощо. В ґрунтовній передмові до збірки, що, по суті, становить собою осібне монографічне дослідження, упорядник добірки В.Станіславський торкається багатьох сторін тогочасних українсько-російських політичних взаємовпливів, окреслює основні їх напрями, намагається простежити наслідки останніх для долі Української держави, розкриває механізм тактики українського гетьмана, застосовуваної ним у стосунках з російською урядовою адміністрацією щодо позитивного вирішення тих чи інших українських справ.

Ретроспективний підхід до з'ясування стану висвітлення в історіографії проблеми розвитку українсько-російських стосунків у другій половині XVII-XVIII ст. свідчить про те, що на різних історіографічних відрізках часу найбільшою популярністю у науковців користувалася проблематика, пов'язана з дослідженням їхнього політичного зрізу, хоча і тут спостерігається значна тематична диспропорційність, мають місце помітні хронологічні лакуни. З певністю можна говорити, що на сьогодні вироблено лише головну лінію у вивченні українсько-російських дипломатичних і політичних відносин, започатковано підходи до з'ясування ролі російського фактора в руйнації української державності та засад суспільного устрою, а також деформації національної соціальної системи, робляться лише перші кроки щодо визначення його місця в дезорганізації суспільно-політичного життя на ментально-свідомісному рівні, в першу чергу свідомості політичної. У зв'язку з цим актуалізується необхідність наукової розробки такого важливого аспекту українсько-російських відносин, як формування стереотипу сприйняття українця в свідомості росіянина і навпаки - оформлення образу росіянина в уявленні українського народу. На порядок денний виступають проблеми співставлення політичних культур двох сусідніх народів, притаманних їм особливостей національних характерів, суспільно-політичних цінностей. У той же час не варто забувати, що усвідомлення напрямів еволюції системи цінностей українського суспільства під час перебування України під про-

текцією Російської держави навряд чи можливе без урахування особливостей національного самоусвідомлення українців і росіян.

Разом з тим слід пам'ятати, що поряд з політичним існують економічний та духовно-культурний зрізи проблеми, які також потребують комплексного й систематичного дослідження. При структуралізації українсько-російських відносин не варто обмежуватися лише реконструкцією їх на міжнародному, державному та елітарному рівнях. Не менш важливо з'ясувати перебіг їхньої взаємодії на рівні обивательському, рівні повсякденного буття пересічного українця й росіянина.

Останнє зауваження. До сьогодні майже в усіх дослідженнях характер і спрямованість розвитку українсько-російських відносин розглядаються переважно в координатах їх впливу на суспільно-політичну еволюцію України. Але не менш важливим і цікавим було б подивитися на проблему через призму тих трансформацій, що відбувалися під їх впливом у внутрішньому житті та формуванні зовнішньополітичних проектів країни-протектора, в їхній екстраполяції на європейський цивілізаційний процес.

³Петровський М.Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654)//Нариси з історії України.- К.,1940. - Вип. IV; Його ж. Визвольна війна українського народу 1648-1654 рр. Приєднання України до Росії. - К., 1948.

⁴Подорожний А. Визвольна війна українського народу (1648-1654). - К., 1940. - С.76.

⁵Сергієнко Г.Я. Великий історичний акт. - К., 1978. - С.20-21, 22; Стецюк К. Визвольна війна українського народу і возз'єднання України з Росією. - К., 1953. - С.22; та ін.

⁶Пинчук Ю.А. Роль народных масс в освободительной войне 1648-1654 гг. и воссоединение Украины с Россией. - К., 1986. - С.151.

⁷Сергієнко Г.Я. Великий історичний акт. - С.21.

⁸Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. -К., 1959.

⁹Касименко О.К. Російсько-українські взаємовідносини 1648- початку 1651 р.- К., 1965.

¹⁰Щербицький В. Велика сила братерського єднання/Комуніст. - 1971. - № 1. - С.27.

¹¹Дружба и братство русского и украинского народов. - К., 1982. - Т.1.

¹²Навеки вместе. Материалы и документы о праздновании 325-летия воссоединения Украины с Россией. - К., 1979.

¹³Гудзий Н.К. Культурные связи украинского и русского народов до конца XVIII ве-ка//Ученые записки Саратовского университета им. Н.Г.Чернышевского. - 1957. - Т.56; Идейные связи прогрессивных мыслителей братских народов (XVII-XVIII вв.). - К., 1978; Російсько-українські мистецькі зв'язки. - К., 1955; та ін.

¹⁴Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання (Критичні замітки з приводу однієї концепції) // Україна. - 1991. - № 6.

¹⁵Дядиченко В., Стецюк Е. Борьба украинского народа за воссоединение Украины с Россией. - К., 1954; Шевченко Ф. Історичне значення віковичної дружби українського та російського народів. - К., 1954; Козаченко А.И. Борьба украинского народа за воссоединение с Россией. - М., 1954; та ін.

¹⁶Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. - К., 1957; Гуслистий К.Г. Коліївщина (історичний нарис). - К., 1947; Гуржій І.О. Повстання селян в Турбях (1789-1793). - К., 1950; Ло-ла О.П. Гайдамацький рух на Україні: 20-40 рр. XVIII ст. - К., 1965; Голобуцкий В.А. Черноморское казачество. - К., 1956; Мельникова И.Н. Борьба России с Турцией в 30-х гг. XVIII в. и Украина/Ученые записки Института славяноведения. - М., 1948 - Т.1; та ін.

¹⁷Дядиченко В.А. Антифеодальні повстання в Росії і на Україні в XVII-XVIII вв. - К., 1954; Лещенко М.Н., Олійник Л.В. Славна сторінка народної боротьби (До 200-річчя Селянської війни під проводом О.І.Пугачова). - К., 1974; Рознер И.Г. Казачество в Крестьянской войне 1773-1775 гг. - Львов, 1966; Стецюк К. Вплив повстання Степана Разіна на Україну (з історії спільної боротьби російського і українського народів проти феодально-кріпосницького гніту). - К., 1947; її ж. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70-х роках XVII ст. -К., 1960; та ін.

¹⁸Голобуцкий В.А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. - К., 1962; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. - К., 1954.

¹⁹Нічик В.М. Внесок діячів Києво-Могилянської академії в єднання духовних культур російського, українського і білоруського народів//Філософська думка. - 1974. - № 5; Шип Н.А. Роль вищих навчальних закладів Москви та Петербурга в розвитку російсько-українських зв'язків (друга половина XVIII ст.)/Укр. іст. журн. - 1976. - № 8; та ін.

²⁰Білодід І.К. Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних

мов. - К., 1979; Кудряшов Є.В. З історії російсько-українських архітектурних зв'язків XVII ст.//Українське мистецтвознавство. - 1974. - Вип. 6; Шип Н.А. З історії розвитку медичної освіти в Росії і на Україні в другій половині XVIII ст.//Укр. іст. журн. - 1975.- № 11; Шолом Ф.Я. Російсько-українські літературні зв'язки в XVI-XVIII ст. //Матеріали до вивчення української літератури. - К., 1959 -Т.1; та ін.

⁵⁷Див., наприклад: Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука: навчальний посібник з історії України для середніх шкіл / 36. статей. - К., 2000; Терно Г. Нові підходи у вивченні історії: прогрес в науці чи шлях в нікуди//Історія в школах України. - 2003. -№1, 2; та ін.

⁵⁸Яковенко Н. Між правдою та славою (не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького //Сучасність. - 1995.- № 12; її ж. Паралельний світ: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVIII ст. - К., 2002; та ін.

⁵⁹Гуржій О.І., Смолій В.А. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн. - 1990. - № 10; Смолій В.А. Українська козацька держава // Укр. іст. журн. - 1991. № 5; Смолій В.А., Степанков В.С. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: Проблема державотворення. - К., 1993; Степанков В.С. Українська держава у середині XVII ст.: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648-1657 роки). - Автореф. дис. ... д.і.н. - К., 1993; Його ж. Українська козацька республіка в середині XVII ст.: особливості політичного устрою та соціально-економічних відносин. -Хмельницький, 1990; Його ж. Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Укр. іст. журн. - 1991. - № 9, 11 ; Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. - К., 1996; Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали всеукраїнських історичних читань. - Вип. 1-8. - Київ-Чернігів, 1991-2002; та ін.

⁶⁰Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. - К., 1992.

⁶¹Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст. - К., 1999; їх же. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). - К., 1999.

⁶²Смолій В.А. Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до вивчення проблеми//Українсько-російський договір 1654 р... - С.3.

⁶³Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції//Український гуманітарний огляд. -К., 2000. - Вип.3. - С.58-78.

⁶⁴Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни... - С.3.

⁶⁵Там само. - С.11.

⁶⁶Там само. - С.34.

⁶⁷Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст. - С.83-84.

⁶⁸Там само. - С.87.

⁶⁹Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. - К., 1997. - С.314.

⁷⁰Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст. - С.5-6.

⁷¹Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII-XVIII ст.: тенденції, характер, етапи//Укр. іст. журн. - 1997. - № 1; Гуржій О.І. Про особливості українсько-російських взаємовідносин у середині XVII ст. // Укр. іст. журн. - 1992. -№ 10-11; та ін.

⁷²Смолій В.А. Українська козацька держава // Укр. іст. журн. - 1991. - № 4. - СЮ.

⁷³Степанков В.С. Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії//Українсько-російський договір 1654 р.... - С.6-13; Гуржій О.І. Переяславська угода і українсько-російські стосунки 1654-1657 рр. у сприйнятті народних мас України//Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку// Матеріали V Всеукр. іст. читань. - Київ-Черкаси, 1995. - С.196-198.

⁷⁴Смолій В.А. Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до вивчення проблеми// Українсько-російський договір 1654 р... - С.3, 5.

⁷⁵Див.: Чухліб Т. Переяслав 2004 року: хутір під назвою "Україна"// Слово Просвіти. -2003. - 4.2.

⁷⁶Чухліб Т. Міждержавні відносини у Європі на зламі середньовіччя і ранньомодерного часу: проблема сюзеренно-васальних стосунків // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). - Київ, 2002. - Вип. 2. - С.151-171.

⁷⁷Там само. - С.153-154.

⁷⁸Там само. - С.156-157, 168.

⁷⁹Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах. 1648-1714рр. - К.- Нью-Йорк, 2003.

⁸⁰Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII - першої чверті XVIII ст. - К., 1995. - С.3.

⁸¹Там само.- С.19.

⁸²Горобець В.М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654-1665. - К., 2001.

⁸³Горобець В.М. Українська політика Петра I (спроба структурно-функціонального аналізу)// Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали V Всеукр. іст. читань. - Київ-Черкаси, 1995. - С.196-198.

⁸⁴Там само. - С.142.

⁸⁵Горобець В.М. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. - К., 1998. - С.55-68, 308-315; Його ж. Реставрація гетьманської форми правління (1727 р.): причини та результати (До питання про інкорпорацію Гетьманщини) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали III Всеукр. іст. читань. - Київ-Черкаси, 1993. - С.104-108.

⁸⁶Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. - К., 1988.

⁸⁷Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. - К., 1996; Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. - К., 1999.

⁸⁸Козирев В.К. Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII-XX ст.). - Запоріжжя, 2002.

ЯУфедорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 - серпень 1649 рр.). - Львів, 1993; Його ж. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657 рр. - Львів, 1996. - 4.1.

⁸⁹Гой П. Дипломатичні стосунки України з Московщиною. 1648-1651. - Львів, 1996.

⁹⁰Фес/н О. Конституційна проблематика відносин Війська Запорозького з Російською державою в 1654-1709 роках // Держава і право: 36. наук. праць. - К., 2000. - Вип.6.

⁹¹Струкевич О.К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50-80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). - К., 1996. - С.4-5.

⁹²Там само. - С.9.

⁹³Там само. - С.80.

⁹⁴Листи Івана Мазепи. 1687-1691. - К., 2002. - Т. 1.

Резюме

Розглядається стан розробки у вітчизняній історичній науці другої половини XIX - початку XXI ст. проблеми українсько-російських відносин ранньомодерної доби в контексті їхнього значення для національного державотворення.

The condition of elaboration of the problem of the Ukrainian-Russian relations of the early modernistic age in the national historical science of the second half of the XIV - the beginning of the XXI centuries is being examined in the context of their importance for the national state building.

Д.П.Ващук (Київ)

**ОБЛАСНІ ПРИВІЛЕЇ КИЇВЩИНИ ТА ВОЛИНИ:
ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ, ДАТУВАННЯ ТА
ХАРАКТЕРУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XV -
ПОЧАТОК XVI ст.).**

Основні територіальні здобутки Великого князівства Литовського (далі - ВКЛ) в Україні припадають на другу половину XIV ст., коли внутрішньо-політичне життя контролювалося Золотою Ордою, хоча процес підкорення Литвою земель Руської держави розпочався ще у XIII ст. Не заглиблюючись у дане питання, зазначимо лише: в історіографії XIX - першої половини XX ст. вважалося, що процес підкорення Литовською державою західних і південно-західних руських земель був пов'язаний з відновленням територіальної цілісності Київської Русі¹ і мав "характер не завоювання, не чужо-земної напасти, а прилучення"². Однак у формулюванні даної концепції не було повною мірою враховано роль золотоординського фактора в цьому процесі. Щоправда, М.Грушевський натякав на компромісну угоду між великим князем литовським Ольгердом та кримським еміром Мамаєм, укладену на початку 1370 р., котра передбачала згоду останнього на перехід українських земель під Литовську зверхність, але із залишенням сплати данини Орді³. Разом із тим вчений вважав, що "українські землі переходили під литовську зверхність добровільно або, щонайменше, - при пасивності людності"⁴.

Останнім часом в історіографії набула поширення концепція, яка, на нашу думку, є більш вірогідною. Сутність її зводиться до того, що "інкорпорацію українських земель до складу Великого князівства Литовського було здійснено на договірних засадах, у формі кондомініуму, яким передбачалося збереження данницької залежності окупованих Литвою територій від Орди"⁵, і далі: "...саме визнання ординської зверхності дало можливість литовським князям поширити свій політичний контроль на землі Південної Русі"⁶. Таким чином, чи не вперше в історії України долю її територій було вирішено на дипломатичному, рівні двома великими державами - ВКЛ та Золотою Ордою.

Отже, через різні зовнішньополітичні чинники впродовж 40-70-х рр. XIV ст. Волинь, Київщина, Поділля, Переяславщина та Сіверщина опинились у складі ВКЛ. Галичиною після тривалої литовсько-польської війни заволоділа Польща. З приходом нової влади наріжним каменем постало питання про врегулювання стосунків між великокнязівським столом та адміністрацією окупованих земель. Для цього потрібні були відповідні правові документи. Ними стали привілеї, норми яких і визначали ступінь залежності окремих областей від сюзерена та регламентували їхнє внутрішнє життя. Надання привілеїв великими князями литовськими почалося з XIV ст. Спочатку це було поодиноке явище, а в XV ст. даний процес набув масового характеру. Об'єктом нашої уваги будуть обласні привілеї, або уставні земські грамоти, а головне проблеми, пов'язані із їхнім походженням, датуванням та характером.

До зламу XIX - XX століть було відомо 10 грамот, наданих землям: Жмудській (1492 р.), Бельському повіту (1501 р.), Волинській (1501 р. та 1509 р.), Вітебській (1503 р. та 1509 р.), Смоленській (1505 р.), Київській (1507 р. і 1529 р.), Полоцькій (1511 р.). їхні оригінали зберігаються в Ли-

товській метриці, а копії у збірниках: "Акты, относящиеся к истории Западной России" та "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России". Однак усі вони є підтвердженням більш ранніх грамот, які не збереглися до наших днів⁷. Крім цього, на сьогоднішній день відомі ще два привілеї, які були віднайдені в архівах та надруковані у 1933 р. литовським дослідником К.Яблонскісом, - Жомойтський 1442 р.⁸ та С.Жемайтисом у 1997 р. - привілей Новогрудській землі 1440 р.⁹

Спеціальних праць, присвячених вивченню та науковому аналізу уставних земських грамот, дуже мало. Відомі лише дві монографії, що безпосередньо торкаються даної проблеми: М.Ясінського "Уставные земские грамоты Литовско-русского государства" (вийшла у Києві 1889 р.) та І.Якубовського "Земские привилеи Великого княжества Литовского" - (опублікована в "Журнале Министерства Народного Просвещения", №№ 4 та 6 за 1903 р.). Незважаючи на їхню цінність (особливо слід відзначити доробок І.Якубовського, який зробив спробу виділити з підтверджень, що дійшли до нашого часу, протографи і таким чином відновити втрачені документи¹⁰), вони не відповідають сучасним вимогам, а окремі зроблені вченими висновки й узагальнення потребують перегляду¹¹. Останнє дослідження, що торкається в першу чергу шляхетських привілеїв, а разом з тим і обласних, було написане М.Крзаускайте аж у 1927 р.¹² Крім цього, існує також кілька праць російських литуаністів І.Старостіної та М.Крома, в яких розглянуто окремі положення та статті уставних земських грамот ВКЛ. Саме вони, зважаючи на недостатню розробленість даної проблеми, вказують на необхідність спеціального вивчення та наукової публікації цих пам'яток¹³. "Історичній науці потрібне дослідження, - пише І.Старостіна, - з якого історик міг би взяти відомості про списки, видання, дані історіографії. Воно повинно включати тексти цих надзвичайно цінних джерел, їх переклад на сучасну мову, коментар... Таким чином, підготовка публікацій і загальноземських привілеїв, і обласних - є необхідним завданням"¹⁴. Ми ж зупинимося на характеристиці згаданих монографій.

М. Ясінський зробив спробу встановити кількість та походження відомих на час опублікування своєї праці обласних привілеїв і вказати дату видачі документів, а також склав систематичне зведення восьми уставних грамот*, які поділені на рубрики. У ньому відсутні Вітебський привілей 1509 р., який повністю повторює попередній 1503 р., та Волинський привілей 1501р., в друкованому варіанті якого багато помилок та пропусків у тексті¹⁵. Крім цього, поза увагою вченого залишилися наступні уставні земські грамоти: Луцькій землі, яка була надана польським королем Ягайлом у 1427 р., Руській землі - її пожалував Казимир Ягеллончик у 1456 р., та Дорогичинській землі - отримана 1516 р. від Сигізмунда I Старого. Оскільки текст першої не зберігся, а існує тільки виписка з нього в публікації І. Даниловича¹⁶, друга видана провінції, що в часи Казимира входила до складу Польського королівства, на тій же підставі залишилась поза увагою третя грамота¹⁷.

Роботу по вивченню обласних привілеїв продовжив І.Якубовський, тільки в дещо іншому напрямку. Він так визначив мету свого дослідження: "Кожен із наявних у нас обласних привілеїв має на собі відбитки цілого ряду нашарувань, так що невелика первинна грамота розростається інколи до великих розмірів. Завдання історичної критики зводиться до того, щоб виділити ці нашарування, визначити їх хронологічну послідовність та з-під вирості кори видобути первинне ядро"¹⁸. Тепер спробуємо проаналізувати названі вище проблеми та узагальнення. Перш за все зупинимося на проблемі походження уставних земських грамот та причинах їх видачі. На думку

* Привілеї: Вітебський 1503 р.; Полоцький 1511 р.; Смоленський 1505 р.; Жмудський 1492 р.; Київський 1507 і 1529 р.; Волинський 1509 р.; Бельський 1501 р.

М.Ясінського, метою пожалування привілеїв було "...намагання визначити відношення області до держави та бажання регламентувати взаємні стосунки між населенням області та місцевими урядовими органами"¹⁹, а приводом до цього стало "знищення удільної системи", а разом з тим "централізація всіх функцій верховної влади в особі великого князя"²⁰. Якщо з першою частиною ми можемо погодитися, то друга потребує детальнішого розгляду.

За М.Ясінським, в історії кожної землі були періоди, коли великим князям литовським необхідно було закріпити свою владу в областях. Такі моменти наступали або в результаті завоювання (наприклад Смоленщина), або внаслідок придушення повстання (Жмудь), або для залучення на свій бік жителів краю під час міжусобиць (Полоцька земля), або при ліквідації окремих уділів (Київщина, Волинь, Вітебщина)²¹. Так, вчений, посилаючись на Київський привілей 1507р., припустив, що перший такий привілей Київська область отримала за часів Вітовта (роком видання такої грамоти історик називає 1396 р., коли зі смертю Скиргайла Вітовт направив у Київ свого намісника Івана Ольгимунтовича)²², а вперше була підтверджена Казимиром у 1471 р. після смерті князя Семена Одельковича під час призначення київським воєводою Мартина Гаштольда²³. М.Ясінського підтримав М.Довнар-Запольський, який доводив існування Вітовтового привілею: "Казимирів привілей вказує на те, що він ексцерпує* грамоти Вітовта; але, можливо, він вніс і повну його грамоту, яка стосувалася суду й повинностей... Інша справа, якої форми була ця грамота"²⁴. Однак у тексті вказаного Київського привілею ми не знаходимо прямих вказівок на те, що установча грамота була видана Вітовтом. У преамбулі документа читаємо: "Били нам (Сигізмунду.- Д.В.) чолом слуги наши, князи и бояре, и земяне, вся шляхта Киевская, и вказывали перед нами листы доброе памяти отца нашего, короля Казимира его милости, и брата нашего короля Александра"²⁵ (курсив наш.-ДД.). Тобто, жодного натяку на існування якого-небудь "листа", пожалуваного Вітовтом. Щоправда, у привілеї існує апеляція до його часів - "как будет было за великого князя Витовта и Жикгимонта"^{26**}. Але, серед виділених нами 38 статей епоха Вітовта згадується в шести статтях, а Сигізмунда - в одній (!). Тому малоймовірно, на нашу думку, що привілей Вітовта (якби він дійсно був) складався лише з шести статей. Найімовірніше, вважав М.Грушевський, що "дане формулювання було тільки нормою старої практики й нічого більше"²⁷.

Ще одним доказом того, що Київська земля не отримувала привілею від Вітовта, є уставна грамота жителям Київської області 1529 р. В ній йдеться про те, що вперше шляхта Київщини отримала привілей від Казимира, який потім був підтверджений Олександром: "...перво сего (курсив наш.-Д.В.) доброе памяти отец наш (Сигізмунда.- Д.В.) Казимир король Польскій и великий князь Литовскій, и потом брат наш Александр король, и мы сами дали им (шляхті Київщини.- Д.В.) право добровольное хрестіянское и привилієм нашим то им подтвердили, по тому как отец наш дал был им (курсив наш.- Д.В.)"²⁸. А приводом до нового підтвердження стала пожежа у великокнязівському замку в Бересті, під час якої "тые права, вси трои (курсив наш.- Д.В.)... в тот час огнем сгорели"²⁹. Тобто, у полум'ї зникли три документи, а повертаючись до преамбули привілею 1507 р., неважко встановити, які саме: оригінальна грамота Казимира, підтвердження Олександра та Сигізмунда. На неможливість існування Київського привілею, наданого Вітовтом, вказав також І.Якубовський³⁰. Отже, вважаємо доведеним, що Київського привілею як мінімум до червня 1440 р. (саме того року Казимира було обрано великим князем литовським) не було.

* Наслідок.

** М. Ясінський, аналізуючи еволюцію київського привілею, не припускає, що він міг бути підтвердженим великим князем литовським Сигізмундом Кейстutowичем, який також згадується у документі разом із Вітовтом.

Тепер розглянемо другу можливу дату видання уставної земської грамоти Київщині - 1471 р., яка припадає на час правління Казимира Ягеллона, про якого і йдеться у підтвердженнях 1507 та 1529 рр. В обґрунтуванні саме цієї дати дослідники вказували, що, по-перше, як зазначалося вище, того року помер київський князь Семен Олелькович, і Казимир, усупереч волі киян, котрі хотіли, щоб новим князем став брат померлого Михайло³¹, направив у Київ свого намісника Мартина Гаштольда, і тому для "заспокоєння" жителів Київщини він і видав відповідний привілей³²; по-друге, привілей 1507 р. містить статті, які схожі з попередніми документами Казимира: загальноземським привілеєм 1447 р. та Судебником 1468 р. (І. Якубовський помітив також близькість окремих його положень з реконструйованим ним самим Смоленським привілеєм 1442 р.)³³, а тому і Київський привілей міг бути пожалуваний тільки після 1468 р.³⁴. Дійсно, за нашими спостереженнями, 1-11, 13, 16, 21, 29, 32 статті уставної земської грамоти 1507 р. відповідають 2-9, 11, 13, 14, 16 статтям загальноземського привілею 1447 р. Для прикладу наведемо статті, в яких йдеться про право шляхти на виїзд за кордон:

Київський привілей 1507р.

Ст.16. "А которые княжата и панове всхотят ехать до чужих земель, и они возвестившиеся нам, а любо нашему наместнику чолом ударив, о во своем имени службу осадив, а без себе з своими людьми, до кого будет дело, кому право велет давать: тогда могут з докладом ехать, аж земской службы не будет; а без них имений не рушити: только в неприятельскую землю не ехать против нас и наше земли"³⁵

Загальноземський привілей 1447р.

Ст.10 "Також призволяем, абы княжата, рытери, шляхтичи, бояре добровольно имели бы мощь выехать з наших земель князства великого для лепшого исчастия набытья, а любо участников рытерских до каждых земель, сторон, только выменяючи стороны неприятельское; а куды выеждиваючи из своих имений, штобы службы наши не были замешканы, але нам и наместником нашим как бы сами очивисте были только крот, колько надобе служили бы"³⁶

Як бачимо, обидва документи дозволяли представникам шляхти виїжджати за межі ВКЛ. Відмінність полягає тільки в тому, що у першому привілеї даним правом користувалась обмежена кількість осіб ("княжата і панове") і на виїзд потрібен був дозвіл або великого князя, або його намісника.

Детальний порівняльний аналіз Судебника 1468 р. із Київським привілеєм 1507 р. зробила І.Старостіна, яка встановила, що 26 стаття привілею ("Про татьбу") повністю відповідає 1-й, 2-й, 4-й та 5-й статтям Судебника³⁷.

Крім цього, якщо погоджуватися з М.Ясінським, що обласні привілеї видавались у зв'язку з ліквідацією удільної системи у ВКЛ, то 1471 р. як рік видання Київського привілею повністю підходить.

Однак у такому формулюванні дана концепція не може бути повністю прийнятою через кілька обставин. У зв'язку з віднайденням С.Жемайтисом Новогрудського привілею 1440 р., який залишається найдавнішим привілеєм, що дійшов до наших днів, ми маємо можливість порівняти його положення з Київським 1507 р. та загальноземським 1447 р. В результаті проведеного зіставлення видно, що Київський привілей надзвичайно схожий на Новогрудський, а окремі статті повністю збігаються:

Київський привілей 1507р.

Ст.4 "А хто кого обадит, о любо обмовит, тайно ль, явно ль, ино того ни одною виною не казнити, ни нятством, ни шыєю: аниж поста-

Новогрудський привілей 1440 р.

Ст.1 "Хто кого обадит или обмолвит, явно ль тайно ль, ино нам его не казнити ни одною виною, ни именем, ни ництвом, ни серебром, ни шиєю, аниж по-

ти на явном суду хрестіянском того, который вадит, и того, на кого важенно, и, досмотрев межи ними, право вчинити;

Ст.7. А который будет какую вину заслужил, ино того самого казнити по его вине, а жоны и детей в именье не рушити: проступит отец, ино казнити отца; проступит сын, ино сына казнити, а отца сыннею виною не казнити, а сына отцовою виною не казнити; толко самого того казнити, хто будет виноват, а хто ко-го участен¹⁰.

ставити очи на очи на явном суду хрестіянском, и того, хто вадил, и того, на кого вадил, и, досмотрев межи ними право, оучинити, хто боудет, што заслужил, как право оукажет, так того казнити;

Ст.2 А також, которые виноу боудет заслужил, ино того самого казнити по его вине, а жоны, детей не займати, именья не рушити, ниж которые боудет оу томжо деле, то ведал, тых казнити: проступит ли отец, ино отца казнити; проступит ли сын, ино сына казнити, а отце за сынову виноу не казнити, а сына за отцеву виноу не казнити, толко того самого казнити, хто виноват будет³⁹.

Схожими є також 3, 5, 6, 7 та 9 статті Новгородського привілею із 10, 13, 16, 21, 24 статтями Київського. По-друге, перших вісім статей (усього 19) уставної грамоти Новгородської землі відповідають 3-6, 8-9, 11, 14, 16 статтям (загалом 16) загальноземського привілею 1447р. Наведемо приклад статті про децьких:

Новгородський привілей 1440 р.

Ст.7 "А також на князские люди и на панский децких нам (великому князю. - Д.В.) не давати, но кому боудет кривда, ино перво оу господаря его искати ему права: пак ли не усхочет осподарь под подобным роком права емоу оучинити, нам и нашим наместником децких давати; а виноу, которая боудет оужуона, осподарю своему запла-тити¹⁰.

Загальноземський привілей 1447 р.

Ст.14 "А також на подаванье предреченых княжат, рытерев, шляхтичов, бояр, местичов, децких не дамы: алиж бы первой от пана, которому ж тот подан, который кривду вчинил, правда пожадана была, его бы он на рок не хотел к праву поставити; тогды наш децкий, а любо наших заказников иматъ быти послан: а виноватый вину заслужил, пану своему, а не иному, будет обязан заплатить⁴.

Відмінність їх полягає тільки в кількості категорій людей, які мали судовий імунітет: судові виконавці ("децкие") брали участь у судовому процесі тільки після того, коли у встановлений термін ("рок") справу не було розглянуто "господарем" або "панами"¹².

Таким чином, беручи до уваги разючу схожість Новгородського привілею 1440 р. з Київським 1507 р., а разом з тим подібність їх обох із загальноземським 1447 р.*, ми можемо висловити міркування, що першу уставну земську грамоту Київська земля отримала з рук Казимира Ягеллона в період між червнем 1440 р. - травнем 1447 р. Тепер спробуємо встановити більш точну дату видання першого Київського привілею.

* У наведену нижче таблицю ми включили всі подібні статті трьох привілеїв:		
Новгородський привілей 1440р.	Загальноземський привілей 1447р.	Київський привілей 1507р.
Ст.1.	Ст.3.	Ст.4.
Ст.2.	Ст.4.	Ст.7.
Ст.3.	Ст.5.	Ст.16.
Ст.4.	Ст.6.	
Ст.5.	Ст.8-9.	Ст.Ю.
Ст.6.	Ст.П.	
Ст.7.	Ст.14.	Ст.13.
Ст.8.	Ст.16.	Ст.21.

20 березня 1440 р. в результаті замаху був убитий великий князь литовський Сигізмунд Кейстутівич⁴³. У червні 1440 р. литовська знать на чолі з Яном Гаштольдом проголосила новим володарем ВКЛ 13-річного сина Ягайла Казимира. В результаті "черговий верхівковий переворот дав поштовх сепаратистським тенденціям на місцях"⁴⁴. Зокрема, на півдні ВКЛ виникла реальна загроза переходу Волині та Київщини до Польщі через пропольську політику Свидригайла⁴⁵. Тому молодому князю, спираючись на своїх прихильників, слід було закріпити свою владу. Завдяки регенту Я.Гаштольду „волинське питання” вирішилося шляхом надання Свидригайлу даної території в довічне володіння, а коли останній визнав зверхність Казимира, тоді отримав від нього на додачу ще й Гомель і Турів⁴⁶; Київщину було повернуто старшому сину Володимира Ольгердовича Олельку (Олександру), котрий з 1435 р. перебував в ув'язненні разом із сім'єю за допомогу Свидригайлу під час війни 1430-1438 рр., але "вже з початку 1441 р. він виступає в ролі київського "государя-отчича"⁴⁷. Вітебськ і Полоцьк добровільно визнали владу Казимира, а повстання в Жмуді і Смоленську було придушене силою.

Разом з тим діяльність уряду нового князя, як свідчать джерела, характеризується також наданням окремим землям уставних земських грамот: Новгородській у 1440 р.⁴⁸, Жмудській в 1441 р.⁴⁹ та Смоленську в 1442 р.⁵⁰ Останні дві були пожалувані для "заспокоєння жителів", про що свідчить, наприклад, перша стаття Жмудського привілею: "Co przeciw nas kturzy od nas zamiank maia, to wszystko im odpuszczamy u wszystkie zlosci, chytrosi"*⁵¹. Тому, на нашу думку, роздаючи привілеї окремим областям та беручи до уваги подібність привілеїв Новгородського та Київського, Казимир, відновлюючи владу Олелька в Київщині, пожалував даній області першу уставну грамоту⁵². Отже, датою видання цієї грамоти слід вважати другу половину 1440 р., коли київський стіл посів Олелько, а не час ліквідації Київського уділу в 1471р., як про це писали М.Ясінський та І.Якубовський⁵³.

Яким же був цей перший привілей? І.Якубовський стверджував, що „перша частина Київського привілею (як видно і з самого тексту документа, він поділяється на дві частини.-ДБ.) може бути визнаною дослівною копією привілею Казимира 1471 р.”⁵⁴. Однак, проаналізувавши першу частину грамоти, яка закінчується положенням про взаємовідносини з Ордою і складається з 34 статей, ми встановили, що майже всі вони належать до першого привілею, за винятком трьох:

Ст.8. "А отчины и выслуги не отнимати: што которые бутут выслужили у великого князя Витовта и Жикгимонта, и в отца нашего короля его милости (Казимира.-Д.-В.) и в брата нашего (Олександра.-Д.В.), и што предали предки наши, то им подтверждаем"⁵⁵.

Ст.9. "А што придали князь Александр и князь Семен, а не отчины чюжьи, и с того их не рушали, и оглядевши листов, нашими пак листы то подтвердим з ласки наше, и то вже будет нашо данье"⁵⁶.

Ст.28. "А што придали люди князь Александр и князь Семен, тым людям также езов не езити, а сена не косити и дворов наших не селити"⁵⁷.

Отже, перші 34 статті Київського привілею 1507 р. (крім трьох вищеназваних) слід визнати, на нашу думку, уставною земською грамотою Казимира Київській землі. А перше підтвердження було здійснене великим князем литовським Олександром Казимировичем у період між 1492 р. (коли він успадкував великокнязівський стіл) до 1494р. (рік видання підтверджуючого привілею Київським міщанам⁵⁸). Воно повністю відповідало привілею Казимира, але з невеликими доповненнями до ст.8.: „...и в отца нашего короля его милости (Казимира.-Д.В.)”, та, можливо, було прибавлено ст.28. Що ж до

* Що проти нас которий від нас відійти мав, то все ми (Казимир.-Д.В.) їм (жмудинам.-Д.В.) відпускаєм і всю злість, хитрощі.

другої частини Київського привілею 1507 р., то можемо погодитися із І.Якубовським, який вважав, що вона була приписана Сигізмундом I Старим⁵⁹, оскільки в даній частині документа, де йдеться про скарги "князів, панів та земель" на дії воєвод та урядників і відповідні резолюції на них великого князя, немає жодних посилань на аналогічну діяльність Олександра Казимировича⁶⁰.

Тепер перейдемо до визначення характеру Київського привілею 1507 р. М.Ясінський стверджував, що він, хоч і був виданий на прохання всієї шляхти Київщини, за змістом "є актом земським, загальностановим", аргументуючи це також існуванням особливої уставної грамоти, пожалуваної київським міщанам⁶¹. Такої ж думки дотримувався і М.Володимирський-Буданов⁶². Іншу точку зору висловлював Ф.Леонтович, який назвав "Київський устав 1507 р. суто шляхетським привілеєм"⁶³. Ми вважаємо, що ближче до істини був останній. Здійснивши текстуальний аналіз даного привілею, ми не виявили жодного факту, який підтверджував би висновок М.Ясінського про загальноземський характер Київського привілею. По-перше, всі права, які надавались окремими статтями, побудовано на основі становища того, кому виданий привілей. Для прикладу розглянемо статтю, яка забороняла феодалам приймати залежних людей⁶⁴: "А им (шляхті Київщини. -Д.В.) наших (великокнязьських.-Д5.) людей, а ни литовских не пріймати, а нам церковных людей и князских и панских за себе не пріймати, отчинных людей непоходячих"⁶⁵. В іншому випадку вказується перелік осіб, котрі отримали пільги: "А церковным людем и князским и панским село от села подвод не давати"⁶⁶. Тобто, шляхта звільнялась від підводної повинності. По-друге, лише в одній статті привілею 1507 р. зустрічаються представники нешляхетського стану: "А коли будет человек или холоп, или роба, на государя своего сочити (свідчити.-Д.Л.), ино с человеком и с холопом и с робою суда нет, а человека и холопа и робу государю выдати"⁶⁷. Кидаються у вічі категорії осіб: "человек", "холоп", "роба". В усіх інших статтях вони більше не зустрічаються, натомість, як це видно з перших двох прикладів, користувалися правами, наданими привілеєм, "люди церковные, князские, панские". Отже, можна стверджувати, що категорія "люди" в Київському привілеї характеризує представників шляхетського стану, які, за згаданою статтею, отримали право недопущення до свідчень у суді осіб нешляхетського походження, а "человек", як встановив М.Володимирський-Буданов, - "кріпосний селянин"⁶⁸. Даний висновок підтверджується також положеннями Короткого списку "Руської правди". Так, "людям" обласних привілеїв відповідав "моуж" "Руської правди", а залежних селян у ній названо "холоп" або "смерд"⁶⁹. По-третє, існування уставної грамоти київським міщанам зовсім не є доказом загальноземського характеру Київського привілею 1507 р., а навпаки, враховуючи, що правами останнього могла користуватися тільки шляхта, то на прохання "мещан Кіевских, всего посольства"⁷⁰ Олександр видав особливий привілей київським міщанам*. Оскільки сам Київ не втратив ваги державного значення, тому, на нашу думку, його жителі апелювали до великого князя литовського про надання їм спеціальних прав. Таким чином, Київський привілей 1507 р., як і привілей Казимира 1440 р., відбивали виключно інтереси шляхти і мали характер станового, а не загальноземського привілею. Такої ж думки дотримувався М.Грушевський⁷¹.

Розглянемо тепер уставні земські грамоти Волинської землі. Як зазначалося вище, до нас дійшло два підтвердження: Олександра 1501 р.⁷² та Сигізмунда 1509 р.⁷³ Обидва привілеї вказують на те, що архетипом була грамота, видана Казимиром⁷⁴. Зупинимось на питанні, коли ж був пожалуваний перший Волинський привілей. Як відомо, Волинська земля остаточно перей-

* Найдавнішим привілеєм київським міщанам, що зберігся до нашого часу, і є привілей Олександра 1494 р. Він підтвердив, як видно з тексту, попередній привілей Казимира!

шла під владу Литви у 1452 р., після смерті її князя Свидригайла. З огляду на це М.Ясінський вважав, що саме того року Волинь отримала першу уставну грамоту, коли стала "управлятися великокнязівськими чиновниками"⁷⁵. Йому заперечив І.Якубовський, який, не називаючи точної дати, відносить момент видання привілею "до часу більш пізнішого" і аргументує це наступним чином: "Привілей цей (Казимирів.-Д.В.) містив невелику кількість статей, причому вони не мали принципового значення й стосувалися головним чином зловживань великокнязівських старост та намісників", а тому й привілей був виданий після 1452 р., "коли намісники Казимира встигли вже своєю діяльністю викликати невдоволення жителів"⁷⁶. Позицію І.Якубовського підтримав і М.Грушевський⁷⁷.

Ми схилиємося до погляду М.Ясінського, зважаючи на кілька обставин. По-перше, виділимо із підтверджень 1501 р. та 1509 р. Казимирів привілей. Як слушно зауважив І.Якубовський, укладач другого документа "мав перед собою дві грамоти: Казимира та Олександра, і, виписуючи з них окремі статті, як правило, зазначав, видані вони "отцом и братом" правлячого короля, чи тільки "братом". З цих поміток видно, що до часу правління Казимира повинна бути віднесена перша половина привілею, котра закінчується словами: "А если не заслужил шибеницы, ино кому шкода, тому заплатити, а вина тому, чий человек". З цих слів починаються статті, додані Олександром"⁷⁸. Отже, всі статті до вказаних слів можемо визначити як привілей Казимира.

Тепер порівняємо його із загальноземським привілеєм 1447 р. та Київським 1440 р. Виявляється, що стаття першого про право феодалів на суд та судові штрафи ("вины") своїх людей повністю відповідає другій частині ст.4 Волинського привілею⁷⁹: " ... Судити им (волинській шляхті.-Д5.) самым люди свои и вины братии каждому з своего человека"⁸⁰. Якщо припустити, що видання уставної грамоти Казимиром відбулося 1452 р., то маємо різницю із загальноземським привілеєм у п'ять років. Прочитаємо першу частину цієї статті: "такеж били нам чолом и жаловали, иж старосты и наместники наши вины и заруки их берут и на их людей; и люде их судят и радят: ино мы им и тое отпустили"⁸¹. Тобто, принаймні п'ять років дане положення загальноземського привілею не виконувалося на Волині, А воно і не могло виконуватись, оскільки мало ймовірно, щоб Свидригайло за життя допустив таке у своєму князівстві. Інша справа - після його смерті. Тоді шляхта і прохала у великого князя включити дане положення у привілей.

Схожими є СТ.1 Волинської грамоти із ст. 14-ю загальноземського привілею 1447 р. та 13-ю - Київського 1440 р.:

<i>Волинський привілей</i>	<i>Загальноземський привілей 1447</i>	<i>Київський привілей</i>
<i>1452 р.</i>	<i>р.</i>	<i>1440 р.</i>

Ст.1. "Иж старо ста и наместники наши не мают на них децких своих слати первым разом [;]* коли на кого жалоба прійдет, нижли перво листом идучим обослати; а коли на два листы (курсив наш.-ДІЗ.) не станет, тогда мают децкого послати" ⁸² .	Ст.14 "А також на пода- ванье предреченных княжат, рытерев, ковные люди и на бояр, местичов, князские и на боярские не дамы: алиж бы первой децких не давати, пер- от пана, которому ж тот подан, вый обослати листом, который кривду вчинил, правда шобы к праву стал, а кривда была, его бы он на рок любо человека поста- пожадана была, его бы он на рок любо человека поста- обослати; а коли на два не хотел к праву поставить; вил; а не станет, а лю- любо наших бо человека поставит, тогда наш децкий, а любо наших бо человека поставит, заказников имать быти послан: адо кого дело будет: виноватый вину заслужил, пану ино тогда децкого да- своему, а не иному, будет обязан ти, а вину государю заплатити" ⁸³ .	Ст. 13. "А на цер- ста на пер- люди и на боярские давати, пер- листом, поставит, дело будет: да- государю заплатити, чый будет человек" ⁸⁴ .
---	--	--

* у квадратних дужках вставки з Волинського привілею

I

Різниця полягає лише в тому, що судові виконавці до представників волинської шляхти посилалися після двох *письмових попереджень*, коли за іншими двома документами - достатньо було *одного листа*.

По-друге, коли у вересні 1451 р. стало відомо про хворобу Свидригайла, Польща скористалася цими сприятливими умовами, аби інкорпорувати Волинь до Корони. Тому Казимиру слід було рятувати ситуацію. Ще в кінці року сюди прибули війська князя Юрія Пінського, Радзивілла та Юрши, котрі поклялися Свидригайлу не віддавати нікому Волинь, крім великого князя литовського⁸³. Тому відразу після смерті волинського князя (10 лютого 1452 р.) дана територія опинилася в руках литовців⁸⁶. Чому ж саме початок 1452 р. був більш прийнятний для видання привілею? Це пояснюється двома обставинами: з одного боку, волинська шляхта була добре ознайомлена із загальноземським привілеєм 1447 р. і тому прагнула користуватись правами, які він надавав їй, можливо, отримати їх у ширшій редакції (що неможливо було здійснити за життя Свидригайла), з другого, - бажання Казимира повернути до себе провідну верству волинського суспільства з надією опертися на неї у можливому воєнному конфлікті з Польщею (ось чому саме шляхта Волині отримала такі поступки).

По-третє, 24 червня 1453 р. на з'їзді у Парчові Казимир, після погроз польських представників розпочати війну, погодився приєднати до Корони Волинь і Поділля⁸⁷. Важко повірити, що король погодився на такий крок, не забезпечивши собі тил. Однак видання привілею Волинській землі давало можливість у майбутньому покласти на волинську шляхту, а разом з тим і на її підданих. Чи не тому у політичних баталіях Казимира наступних років з польським урядом з одного боку, та фрондою Литви, - з іншого, головною проблемою стало питання володіння Поділлям, а про Волинь нібито забули? Так, на нашу думку, молодий польський король і великий князь литовський шляхом політичних компромісів, лавіруванням між Сциллою і Харібдою поступово йшов до своєї мети: "укріплювати й розвивати значення та реальну силу своєї влади, міцність створюваного політичного становища"⁸⁸.

Опосередкованим доказом нашого припущення стосовно дати видання Казимиром Волинського привілею є дві жалувані грамоти: перша, видана ним 4 січня 1452 р. пану Семашку Єпіфановичу на маєтки в Луцькому повіті; друга, пожалувана за добру службу князю Михайлу Костянтиновичу 8 січня 1452 р. на маєтності в повітах Луцькому, Володимирському та Перемишльському. Грамоті вказували на те, що їхні отримувачі ставали повними господарями у наданій помістях: "Ничего на себе не выменяючи, а может, то себе полевшивати и розширивати и на новом корени посадити; а то дали емо ему (Михайлу Костянтиновичу. - *Д.В.*) вечно и непорушно и его жоне и детям, и его ближним, и его щадкам". У них відсутні положення, котрі регулювали б стосунки між господарем та залежними від нього людьми. Ми вважаємо, по-перше, що це було можливим тільки при наявності відповідного загального обласного привілею, по-друге, Казимир відчував себе вже повноправним володарем на Волині, оскільки роздавав маєтки ще при живому, хоч і прикутому до смертельного ложа, Свидригайлу.

Таким чином, можемо констатувати, що Казимир Ягеллон видав уставну земську грамоту Волинській землі на початку 1452 р. Вона мала яскраво виражений шляхетський характер, оскільки, як вірно зауважив М.Ясінський, "у ній забезпечувалися права лише одного стану, права ж та інтереси інших класів населення немов би повністю ігнорувались, і загальноземські, всестанові права використовувались, таким чином, однією тільки шляхтою"⁹⁰.

Отже, у статті ми розглянули проблему датування й характеру обласних привілеїв Київщини та Волині на основі аналізу праць М.Ясінського та І.Якубовського. Ми встановили, що в другій половині 1440 р. в результаті відновлення влади Олелька на Київщині Казимир пожалував їй перший привілей, а

Волинській землі уставну грамоту було надано на початку 1452 р. в результаті тактичних і політичних міркувань польського короля та великого князя литовського. Обидва документи були становими, тобто відбивали інтереси тільки шляхетського стану.

¹ Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно.- М., 1910.- С.33.

² Крип'якевич І. Історія України.- Львів, 1990.-С.113.; Грушевський М. Історія України-Руси: в 11т., 12 кн.- К., 1993.-Т.IV.-С.98.; Дорошенко Д. Історія України.- К., 1993. - С.67.

³ Грушевський М. Історія України-Руси. - Т.IV.-С.83.

⁴ Там само.- С.94.

⁵ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського.-К.,1998.-С.81. її ж. Українські землі як об'єкт змагань держав Центрально-Східної Європи //Нариси з історії дипломатії України.-К., 2001.-С.79.

⁶ Русина О. Україна під татарами і Литвою.- К., 1998.- С.64; Історія України: нове бачення. - К 2000.- С.67.

⁷ Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства.- К., 1889.-С.45. Якубовский И. Земские привилегии Великого княжества Литовского //Журнал Министерства Народного Просвещения (далі - ЖМНП).-1903.-№.6.-С.246.

⁸ Jablonskis K. Archyves smulkmenos //Praeitis.- Kaunas, 1933.-Т.іі.- Р.423-427.

⁹ Жемайтис С. Привилегии Новогрудской земле 1440 г.//Рукописные памятники. Публикации и исследования.- СПб.,1997.-Вып.4.- С.215-225.

¹⁰ Якубовский И. Указ. соч.- С.246.

¹¹ Старостина И. Некоторые особенности развития права восточнославянских земель в Великом княжестве Литовском // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII вв. /Под ред. академика Б.А.Рыбакова.- М., 1979.- С.118.

¹² Krasauskaite M. Die Litauische Adelsprivilegien bis zum Ende des XV. Jahrhunderts.- Leipzig, 1927.

¹³ Кром М. "Старина" как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV - нач.XVII вв.)//Medievalia ucrainica: ментальність та історія ідей.- К.,1994. - Т.III.-С.68-85; Его же. Россия и Великое княжество Литовское: два пути в истории //Английская набережная, 4: Ежегодник Санкт-Петербургского научного общества историков и архивистов.- СПб.: "Лики России", 2000. - С.73-100; Старостина И. Некоторые особенности...- С.118 -134; Ее же. Судебник Казимира 1468 г. //Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1988 -1989 годы.-М., 1991.- С.170-344.; Ее же. Право Великого княжества Литовского XV в. в контексте культурно-исторических связей Польши, Литвы и Руси// Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В.Т.Пашута /Под ред. Т.Н.Джаксон и Е.А.Мельниковой.- М.: "Языки русской культуры", 1999.-С.237-244.

¹⁴ Старостина И. Право Великого княжества Литовского...- С.240-241.

¹⁵ Ясинский М. Указ. соч.- С.99.; Владимирский-Буданов М. Хрестоматия по истории Русского права.- СПб., 1901.- Вып.2.- Изд.4.- С.62.

¹⁶ Dan/fow/cz I. Skarbiec diplo'matow papiezkich, cesarskich, krylewskich, księzkich.-Wilno, 1862.- Т.іі.- № 1429. Як встановив І. Якубовський, такої грамоти взагалі не було. Це просто копія привілею 1432 р. (Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов.- К.,1869.-Ч.5.-1.1.-0.1-2), яку І.Данилович випадково назвав уставною земською грамотою Луцької землі і датував її 1427р. {Якубовский И. Указ. соч.-С.250). Щоправда, М.Ясинський дану грамоту не включив до реєстру обласних привілеїв тому, що він вважав неможливим надання такої грамоти Ягайлом у 1427 р., оскільки в той час великим князем литовським був Вітовт, і малоймовірно, щоб Ягайло намілювався пожалувати привілеєм області, яка була під контролем віленського великокнязівського столу (Ясинский М. Указ.соч.-С.43.)

¹⁷ Ясинский М. Указ. соч.-С.43-44.

¹⁸ Якубовский И. Указ.соч.-С.246.

¹⁹ Ясинский М. Указ. соч.-С.48.

²⁰ Там само.-С.47.

²¹ Там само.-С.53-54; С.56-57; С.60-61; С.62-63; С.68-69; С.71.

²² Там само.-С.66.

²³ Там само.-С.68.

²⁴ Довнар-Запольский М. Украинские староства в первой половине XVI в.- К., 1908.- Сб.

²⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией (далі - АЗР).- СПб.,1848.- Т.Н.- С.33.

²⁶ Там само.- С.36.

²⁷ Грушевський М. Історія України-Руси в 11т., 12кн.- К., 1998.- Т.V. -С.12.

28 АЗР.-Т.іі.- С.207.

само.

²⁹ Якубовский И. Указ.соч.- С.283-287. ³⁰ Русина О.

Україна під татарами і Литвою...- С.129.

³¹ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута.- М., 1892. - С.38. ³² Якубовский И. Указ.соч.- С.284.

³³ Ясинский М. Указ. соч.- С.68; Якубовский И. Указ.соч.- С.284-285; Любавский М. Очерк

истории... - С.74; *Старостина И.* Некоторые особенности ... - С.122-126; Ее же. Судебник Казимира 1468г... - С.242; С.308-309; *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т.V.-С.11.

³⁵ АЗР. - Т.П. - С.34.

³⁶ АЗР. - СПб., 1846.-Т.I. - С.75.

³⁷ *Старостина И.* Судебник Казимира 1468г... - С.308-309.

³⁸ АЗР.-Т.Н.-С.34.

³⁹ *Жемайтис С.* Указ. соч. - С.221.

⁴⁰ Там само. - С.222.

⁴¹ АЗР. -Т.I. - С.76.

⁴² *Поліщук В.* Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564-1566 рр. // Молода нація / Головний редактор О.Проценко.-К., 2000.-С. 135.

⁴³ *Русина О.* Від Кузьмиці-киянина до киянина Скобейка (модельовання смерті в "Хроніці Биховця")//Соціум. Альманах соціальної історії. - К.,2002. - Вип. I. - С.43.

⁴⁴ І ж. Україна під татарами і Литвою... - С.120.

⁴⁵ *Пресняков А.* Лекции по русской истории. Западная Русь и Литовско-Русское государство. - М.,1939.-Вып. 1. - Т.Н. - С.142.

⁴⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т.IV. - С.234.

⁴⁷ Там само. - С.235.; *Любавский М.* Областное деление... - С.37.

⁴⁸ *Жемайтис С.* Указ. соч. - С.215.

⁴⁹ *Jablonskis K.* Op. cit. - P.423.

⁵⁰ *Якубовский И.* Указсоч. - С.279.

⁵¹ *Jablonskis K.* Op. cit. - P.423.

⁵² Аналогічні проблеми і з Київським магдебурзьким привілеєм. До сьогодення дня достеменно не встановлено, в якому році його було видано. Більшість дослідників схиляється до думки, що це були останні роки XV ст., але, як свідчать джерела, „на початку Олександрового правління київське міщанське „поспольштво“, очолюване війтом, жило за власним звичаєвим правом, що його освячувала традиція Вітовтових часів, а деякі норми сягали „Руської правди“ (*Русина О.* До проблеми початків Київської магдебургії //Самоврядування в Києві: історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права.- К., 2000.-С.89).

⁵³у сучасній історіографії питання про ліквідацію Київського уділу в 1471 р. піддано критиці. Так, О.Русина встановила, що „навіть після утвердження на Київщині режиму воєводського правління скасування її удільності не розглядалось як остаточне... Навіть термін „Київське воєводство“ не відразу прижився на місцевому ґрунті, а вперше фіксується актами 1533 р. Київщини, як і раніше, вважали князівством“ (*Русина О.* Україна під татарами і Литвою...-С134-136).

⁵⁴*Якубовский И.* Указ.соч.-С283.

⁵⁵ АЗР.- Т.П.- С.34. Ми привели повний текст статті, але до Казимирового привілею належить її перша частина, до слів "...Витовта и Жикгимонта..."; друга ж, як це видно з тексту, приписувалась у майбутніх підтвердженнях, тому не може бути віднесена до часів Казимира Ягеллона.

⁵⁶ АЗР.-Т.П.-С34. Дана стаття приписана Сигізмундом, оскільки в ній ідеться, по-перше, про отчини, які надані були київськими князями Олександром та Семеном Олександровичами, по-друге, в заключній частині стверджується, що такі отчини слід тепер вважати "нашим дань-ем", тобто Сигізмундовим. Зрозуміло, що такого трактування не могло бути в привілеї Казимира.

⁵⁷ АЗР.-Т.П.-С35. Стаття повторює попередню - 27-у: "А церковным людям и князским и панским езов не езити, а сена не косити, а дворов наших не селити, толко им знати своих государев, хто кому служит, как будет было за великого князя Витовта, а наши двory нашими людьми селити", але акцентує увагу на тому, що "придали" князі Олександр та Семен. Можливо, це було приписано при підтвердженні Олександром.

⁵⁸ АЗР.-Т.П.- С.144-146. На нашу думку, малоімовірно, щоб посполиті й міщани Києва отримали уставну грамоту раніше, ніж шляхта Київщини.

⁵⁹ *Якубовский И.* Указ. соч.- С.286.

⁶⁰ АЗР.-Т.П.- С.35.

⁶¹ "...Били нам чолом слуги наши, князьи и панове, и бояре, и земляне, вся шляхта Киевская" (АЗР.-Т.П.- С.33.); *Ясинский М.* Указ.соч.-С87.

⁶² *Владимирский-Буданов М.* Хрестоматия...-С.53.

⁶³ *Леонтович Ф.* Очерки по истории Литовско-русского права. Образование Литовского государства.-СПб., 1894.-С.189.

⁶⁴ *Гурбик А.* Правові уявлення та народна правосвідомість// Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості.-К.: Ін-т історії України НАН України, 2001.-С.64.

⁶⁵ АЗР. -Т.Н. -С.35.

⁶⁶ Там само. - С.34.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ *Владимирский-Буданов М.* Хрестоматия... - С.56.

⁶⁹ Правда Русская / Под ред. академ. Б.Грекова. - М., 1940. - Т.1. - С.80.

⁷⁰ АЗР. -Т.П. - С. 144.

⁷¹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. - Т.V. - С.12.

⁷² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією (далі.- АЮЗР).- СПб.,1863. - Т.I. - С.27-28; М.Ясінський не включив

дану грамоту у свій системний звід, аргументуючи це тим, що опублікований текст містить "неправильну пунктуацію, масу очевидних помилок та великих пропусків" (М.Ясинський. Указ, соч.-С.91.). Однак при порівнянні її з привілеєм 1507 р. усі, без винятку, помилки можна виправити. Більше того, порівняльний аналіз дає можливість репродукувати попередній Казимировий привілей.

⁷³ АЗР.-Т.II.- С.64-66.

⁷⁴ "...Абыхмо держали подле права их (волинської шляхти. - Д.В.) земли, как были за отца нашего короля его милости (Казимира. - Д.В.)" (АЮЗР.-Т.I. - С.27.); "...абыхмо держали их подле права их земли, как было за отца нашего его милости короля Казимира и за брата нашего Александра короля" (АЗР. - Т.Н. - С.64.)

⁷⁵ Ясинский М. Указ. соч. - С.71; Любавский М. Очерк истории... - С.74.

⁷⁶ Якубовский И. Указ. соч. - С.287.

⁷⁷ Трушевський М. Історія України-Руси. - Т.V. - С.12.

⁷⁸ Якубовский И. Указ. соч. - С.288; АЮЗР. - Т.I. - С.28.

⁷⁹ Старостина И. Некоторые особенности... - С.128; Любавский М. Очерк истории... -С.72.

⁸⁰ АЮЗР. - Т.I. - С.27.

⁸¹ Там само.

⁸² Там само.

⁸³ АЗР. - Т.I. - С.76.

⁸⁴ ДЗР. - Т.Н. - С.34.

⁸⁵ Любавский М. Областное деление... - С.41 -42.

⁸⁶ Пресняков А. Указ. соч. - С.146.

⁸⁷ Трушевський М. Історія України-Руси. - Т.IV. - С.244.

⁸⁸ Пресняков А. Указ. соч.-С. 146.

⁸⁹ АЮЗР.- Т.I. - С.20; Аналогічний уривок містить і привілей Семашку Єпіфановичу (АЮЗР. - Т.I. -С.19.)

⁹⁰ Ясинский М. Указ. соч. - С.91.

Резюме

У статті здійснено порівняльний аналіз обласних привілеїв Київщини та Волині з іншими правовими пам'ятками Великого князівства Литовського другої половини XV ст. На його основі зроблено спробу встановити дату видання та характер документів, а також виділити їхні протографи.

The comparative analysis of the regional privileges of the Kyivschyna and Volyn' with legal memoranda of the Great Principality of Lithuania of the second part of the fifteenth century is made in the article.

В.М.Кривоніс(Київ)

**СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ ОРГАНІВ "ПРАВОПОРЯДКУ" В
ПЕРІОД ГОЛОДОМОРУ 1932 - 33 рр. В УКРАЇНІ**

Трагічні наслідки панування тоталітарного режиму диктаторського типу зазвичай перекладають на безпосередніх виконавців - органи НКВС та ДПУ, а причина та мотиви масового політичного терору пояснюють патологічним і кровожерливим бажанням самого Сталіна запровадити систему необмеженої особистої влади. Історико-політологічна література висвітлює виключно соціально-демографічні наслідки репресій, механізм та систему функціонування гулагівської економіки, терор як засіб управління суспільством і державою. В історіографії відсутні праці про соціальні функції державних органів влади, особливо карально-репресивних. Однак кримінальні злочини в суспільстві періоду "залізної руки" Сталіна співіснували з відвертим політичним терором силових структур самої держави проти мирного населення.

Порушуючи проблему соціальних функцій державних органів правопорядку, ми дотримувалися насамперед принципу історизму, не виокремлюючи суто позитивних чи негативних результатів їх діяльності. Намагання відшукати пояснення репресивної політики влади, яке спостерігалось в політологічній літературі, відволікає дослідників від важливої теми про на-

явність чи абсолютну відсутність системи захисту елементарних норм життєдіяльності суспільства. Важливо збагнути причини та мотиви підпорядкування державним органам влади соціальних інститутів. Коли йдеться про репресії, то руйнівні для всього суспільства наслідки стають зрозумілими, а відсутність чи потворне викривлення обов'язкових соціальних функцій держави, тобто забезпечення повноцінного життя суспільства, наша свідомість не сприймає. А питання значно вагомніше, воно торкається не лише ефективної діяльності державних органів влади, а й самої монопартійності системи радянського державотворення. Існували виконавча і законодавча гілки влади, органи юстиції, конституція, але не діяли проголошені права та свободи громадян. Отже, маємо з'ясувати функціональні обов'язки держави перед суспільством та мотиви їх ігнорування в роки голодомору.

В історичній літературі та засобах масової інформації суспільство 30-х рр. поділяють на засуджених і "тимчасового зобов'язаних", тобто потенціальних "ворогів народу". В таборах ГУЛАГу, за підрахунками російського дослідника В.М.Земскова, перебували як політв'язні, так і суто кримінальні елементи. Упродовж 1920-30-х рр. за політичними мотивами було засуджено понад 3 млн чол., з них 14,5% припадає на 1937-38 рр.¹ Вони знаходилися у таборах, на засланні та спецпоселеннях (примусова робоча сила промислових об'єктів). Статистичні дані засвідчують наслідки карально-репресивної роботи органів НКВС і ДПУ, які здійснювали волю і лінію політбюро ЦК ВКП(б) з соціально-політичної профілактики суспільства загалом і державних структур зокрема. За соціально-професійним походженням контингент політв'язнів включав різні групи: партійно-радянську номенклатуру, командно-військовий склад, чекістів, стару інтелігенцію, національну інтелектуальну еліту та селян. Країна "Гулагія" мала власну економіку та "конституцію".

Життєдіяльність населення, яке залишили "на свободі", регламентувалася не стільки законами "робітничо-селянської держави", скільки директивами та постановами ЦК ВКП(б). Функціонування системи НКВС в роки колективізації, хлібозаготівель та голоду було опосередковане "генеральною лінією" партії на соціалістичну реконструкцію соціально-економічних відносин. Генеруюча роль належала компартійним органам, а виконавчі функції зосереджувалися в державних структурах. Між ними існував чіткий розподіл завдань і функцій, зумовлених монопартійною системою функціонування політичної влади тоталітарного диктаторського типу. Ця проблема достатньо висвітлена в історико-політологічній науці². Карально-репресивні органи виконували безпосередній наказ Й.Сталіна про здійснення масових репресій проти селян, але з особливою жорстокістю та кровожерливістю, тому в масовій свідомості не одного покоління радянських людей НКВС-ДПУ залишалася уособленням сил зла та свавілля, хоча вони діяли за відповідними нормативно-правовими актами. Виокремлюючи виконавчі функції силових структур періоду сталінської модернізації суспільства, яка за руйнівними наслідками перевищує в декілька раз масштабність жовтневого перевороту 1917 р., ми не прагнули реабілітації НКВС чи ДПУ, які, мовляв, сліпо і фанатично здійснювали вказівки Сталіна. Важливо збагнути не лише наслідки терору, а й його походження, причини та механізми реалізації. Розкриваючи безпосередню участь органів влади, її центральних відомств в колективізації, хлібозаготівлях та в роки голодомору, ми, по-перше, з'ясуємо соціальну дієспроможність радянської системи влади у справі захисту власних громадян, по-друге, уникнемо чергової демонізації НКВС-ДПУ, а головне, спробуємо виявити персональну та корпоративну причетність їх до голоду.

Ідея та тема запровадження суцільної колективізації належать ЦК ВКП(б), до обґрунтування доцільності якої особливо долучилися Сталін і Молотов, не звертаючи уваги на альтернативу Бухаріна й інших прихильників неспівської концепції соціально-економічного розвитку суспільства. На

засіданнях політбюро ЦК КП(б)У, на яких обговорювали темпи та шляхи колективізації, були присутні представники НКВС і ДПУ. Вони мали конкретні завдання від партії, а тому брали справді активну участь в реалізації сталінського задуму створення "колективних фабрик зерна". Насильницька колективізація викликала масовий опір селян, тому проти них були спрямовані воєнізовані загони НКВС, ДПУ, а також підрозділи армії. Селянська війна проти влади, яку спричинила колективізація, продрозкладка по-сталінському, політика розкуркулення, не становила безпосередньої загрози для держави, тому що повстанський рух охопив в Україні понад тисячу населених пунктів⁴, особливо в прикордонних районах⁴, але не досяг з різних причин всеукраїнського масштабу та організованого спротиву всього народу. Розпорошені та озброєні сільгоспреманим, селянські загони не виявляли серйозного опору частинам НКВС чи ДПУ. В архівах збереглися доповідні записки голови ДПУ УСРР В.Балицького та інших посадових осіб цієї установи, які засвідчують її безпосередню причетність до фізичної ліквідації повстанців, подолання їхнього руху опору з використанням стрілецької зброї та кавалерії. В округах та районах весь штат місцевих відділів ДПУ займався протягом грудня 1929 р. та протягом зими 1930 р. виключно організацією боротьби з селянським рухом опору. Здійснювалася агентурно-слідча робота, діяли воєнізовані групи (10-15 чол.) з числа міліції на чолі з уповноваженими від ДПУ, які заарештовували селян, а на випадок масового організованого спротиву викликали регулярні частини внутрішніх військ. Для подолання спротиву повстанських загонів кавалерійські загони ДПУ застосовували зброю, внаслідок чого були вбиті і поранені. Результати "профілактичної акції" ДПУ в українських селах періоду колективізації з 1 лютого до 15 березня видно в доповідній інформації заступника голови ДПУ Карлсона від 19 березня 1930 р.: 25 тис. заарештованих "куркульських активістів", 36 ліквідованих "контрреволюційних організацій", 256 "розгромлених терористичних груп", 656 розстріляних, 3673 ув'язнених до канцтаборів, 5580 депортованих⁵. Застосування карально-репресивних заходів органами ДПУ відбувалося під гаслами боротьби з контрреволюційними елементами на селі, відтак для комуністичного режиму революція в Україні продовжувалася і насильницькі дії держави проти суспільства не вважалися аморальними і злочинними. Сталінська "революція згори", політико-економічні принципи і завдання якої зафіксовані в десятках постанов ЦК ВКП(б) та РНК СРСР стосовно колективізації, розкуркулення, хлібозаготівель, масових репресій, виправдовували насильницькі заходи силових структур. Позбавлення землі, реманенту, худоби і взагалі майна, яке відбувалося за активної участі апарату органів НКВС і ДПУ, призвело до поголовного зубожіння селян та загострення продовольчої кризи, яка переросла в голодомор.

Республіканські комісаріати внутрішніх справ ліквідували в грудні 1930 р. В роки колективізації вони відігравали карально-репресивну роль, виконуючи накази ДПУ. Обидві репресивні системи очолював тоді В.Балицький, котрий після реорганізації НКВС залишився до кінця липня 1931 р. головою ДПУ УСРР, а до його повернення в Україну в лютому 1933 р. керівництво цією грізною установою здійснював С.Ф.Реденс⁶. Балицький хоч і виїхав до Москви, але протягом листопада 1932 - лютого 1933 р. залишався на посаді "особливого уповноваженого ОДПУ СРСР" в Україні, тобто під час голодомору. Він брав персональну участь у хлібозаготівлях по лінії політбюро ЦК КП(б)У та безпосередньо керував роботою ДПУ, яка забезпечувала хлібозаготівельну кампанію репресивними заходами. Персональна та корпоративна причетність посадових осіб до творення репресивного механізму вилучення хліба в населення та покарання за так званий саботаж селян, населення сіл і цілих районів є історичним фактом, а з'ясування їхньої

відповідальності - не справа історичного дослідження. Наприкінці 20-х - на початку 30-х рр. ВУЦВК прийняв декілька постанов, якими виписав функції органів ДПУ, прокурорського нагляду та реорганізував діяльність місцевих органів юстиції. Запровадження інституту нагляду міжрайонної прокуратури за "секторами ДПУ" ніби стримувало всесильне ДПУ, але лише формально, тому що в роки сталінської реформації суспільства силові органи мали необмежені повноваження⁷. Органи ДПУ, порушуючи справу про збільшення терміну ув'язнення підсудного, мали одержати на це дозвіл генерального прокурора, але цього ніхто не дотримувався.

Органи юстиції, замість того, щоб здійснювати через прокуратуру нагляд за дотриманням законності і правопорядку, фактично стали на шлях абсолютного ігнорування конституційних прав і свобод, перетворившись в засіб досягнення конкретних політико-економічних завдань. Функції захисту громадян, які мали здійснювати судові органи та прокуратура, втратили соціальну цінність, хоча населення, судячи з листів-скарг до урядових установ, сподівалося на допомогу. Районні прокурори розглядали їхні справи, якщо того вимагали ВУЦВК та інші органи влади, не виявляючи власної ініціативи. Наприклад, 15 вересня 1932 р. Пирятинський дільничний прокурор Харківської області, враховуючи соціальне походження селянина-середняка, визнав незаконними опис і продаж його майна за несплату податків⁸. 13 грудня 1932 р. касаційна колегія Верховного суду УСРР виправдала дії вчителя А.П.Гончаренка з Великоолександрівського району на Одещині, якому районний суд присудив рік примусової праці за те, що він "опечатав контори колгоспівські, де був посів матеріал та заборонив голові сільради вивозити в хлібозаготівлю яру пшеницю на посів"⁹. Таких випадків, на жаль, траплялось обмаль, а місцевих донкіхотів одразу заарештовували, про що свідчать справи голів Оріхівського і Драбівського райвиконкомів, репресованих в 1932 р. За невиконання хлібозаготівель політбюро ЦК КП(б)У 15 червня 1932 р. запропонувало органам ДПУ "завершити суд по драбівській справі протягом не довше 7-8 днів", а також ініціювало оріхівську справу¹⁰.

До 7 серпня 1932 р., тобто до "закону про п'ять колосків", органи юстиції та прокуратури більш-менш реагували на скарги громадян, а в наступні місяці стали цілком на захист політичної лінії ВКП(б). 22 вересня 1932 р. Верховний суд та ОДПУ СРСР розіслали по республіках "Інструкцію про застосування постанови ЦБК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності"¹¹. Держава, яка своєю політикою призвела до загострення криміногенної ситуації в суспільстві на ґрунті тривалого голодування населення, охороняла лише майно колективних господарств та кооперації, але водночас сприяла застосуванню репресій задля позбавлення майна власних громадян.

Одержавши інструкцію від центральних органів державної влади, Наркомюст УСРР розіслав 9 листопада 1932 р. обіжника про необхідність активізації роботи органів юстиції "в боротьбі за хліб", зобов'язавши їх зосередитися виключно на справах "саботажників" хлібозаготівельних завдань. "Судові органи повинні вживати сувору та реальну репресію до тих, - зазначалося в циркулярі Наркомюсту, - що злісно ухиляються виконувати зобов'язання з хліба, в першу чергу до твердоздатчиків. Вживання твердої репресії повинно йти поруч з розгорненням широкої масової роботи з мобілізації громадськості навколо цих процесів для підсилення боротьби за хліб"¹². До сільських районів, які "відстають у виконанні планів хлібозаготівель", надсилали судово-слідчі бригади, а від прокуратури і судових органів вимагали розгляду справ по хлібозаготівлях за 3-5 днів. Практикували також виїзні сесії нарсуду (5-10 сесій) в районах з "м'якими хлібозаготівлями". В листопаді 1932 р., щоб активізувати застосування карально-репресив-

них заходів, Наркомюст та Генпрокуратура за підписом заступника наркома юстиції та генерального прокурора А.Приходька, опублікували наказ, яким узаконили беззаконня. Тепресія, - зазначалося там, - що є одна з могутніх знарядь подолання класового опору в хлібозаготівлях, повинна стати справжнім чинником боротьби за хліб. Своєчасно та правильно вжита суворя репресія обумовлює успіх та ефективність боротьби з зривачами хлібозаготівель. Треба застосовувати нещадну кару до куркулів і всіх класових ворогів, що зривають або гальмують успішну боротьбу за хліб"¹³. При Наркомюсті була утворена спеціальна група на чолі з головою Верховного суду Л.Ахматовим, а також подібні групи при облпрокуратурі та облсудах, щоб "забезпечити максимальні темпи, правильну політику репресій і ефективність роботи". На всіх рівнях були встановлені щоденні чергування членів визначених груп, а в районах організували оперативні групи, які підтримували зв'язок та керівництво судово-слідчими бригадами та виїзними сесіями нарсуду. Отже, відбулася дивна зміна вектору функціональних обов'язків судових органів: з установ захисту прав громадян вони перетворилися в карально-репресивну систему. Прокуратура та Наркомюст втратили характерні для них функції нагляду за дотриманням конституції та законності, бо в законотворчому процесі сталися істотні зрушення: силу юридичного закону набули рішення політичної організації - ВКП(б).

Застосування репресій судовими та позасудовими органами (ДПУ) після 7 серпня 1932 р. набуло ознак соціальної катастрофи та правового нігілізму. 14 вересня 1932 р. Наркомюст видав спеціальне розпорядження про соціально-класову спрямованість репресій згідно з урядовою постановою від 7 серпня. "Закон від 7 серпня треба застосовувати обов'язково залежно від соціального стану звинуваченого, характеру заподіяної шкоди, політичного змісту справи. До ворогів народу, - йшлося в цьому документі, - механічне застосування цього закону є неприпустимим і шкідливим"¹⁴. Антизаконність так званого закону від 7 серпня полягала в тому, що він, сама постанова ЦВК та РНК перебрали на себе функції та ознаки Кримінального кодексу, визначивши міру покарання - розстріл та ув'язнення до 10 років з конфіскацією майна. Боротьба з "розкраданням" та "охороною власності" стосувалася голодних селян, яких свідомо позбавили засобів існування, а за спробу вижити шляхом крадіжок колгоспного та власного хліба засуджували до "вищої міри соціального захисту - розстрілу". Оригінальна форма захисту соціальних прав хліборобів! На час появи розпорядження в Україні було виголошено вироки про розстріл по 250 справах, а облсуди планували подекадний розгляд судових справ¹⁵. Розстрілювали всі категорії селян (бідняків, середняків, куркулів), які не виконували "твердих завдань" хлібозаготівель. Дивує сам механізм застосування цього закону: органи юстиції не проводили слідства, не брали до уваги економічні спроможності селянських господарств, поклалися на списки сільських рад про "твердоздатчиків". Абсолютно об'єктивна неспроможність селян виконати дворазово- чи декількаразових заготівель вважалася злочином, хоча належної його класифікації ніхто не здійснював. Вироки про розстріл виносили навіть нарсуди. Органи юстиції обслуговували політико-економічну кампанію хлібозаготівель, яка, по суті, була антизаконною. Наприклад, Наркомюст зобов'язав 25 листопада 1932 р. судові органи всіляко сприяти виконанню постанови РНК УСРР "Про заходи до посилення хлібозаготівель" від 20 листопада 1932 р. й відтак безпосередньо долучився до акції позбавлення селян хліба. "Незаконно розданим" визнали виплату хліба на трудовні, так суди та прокуратура забезпечували "правове" обґрунтування масової реквізиції хліба в колгоспах, колгоспників та в селянських господарствах. 29 січня 1933 р. Наркомюст звітував перед ЦК КП(б)У про виконання щодо застосування репресій. Так за 20 днів в 182 районах УСРР було репресовано по хлібозаготівельних справах 1306 осіб (крім даних по

Вінницькій області), з них за нездачу хліба твердоздатчиками - 30%, контрактниками - 70)¹⁶. Абсолютна більшість (98%) була засуджена до 3-х і більше років, а решта - до примусової праці¹⁷. Органи юстиції судили людей за спекуляцію хлібом, за "контрреволюційний саботаж", за утаємнення мірчука, тобто відсотку хліба за його помол на держмлинах¹⁸. Восени 1932 р. виїзні сесії Таращанського нарсуду розглянули 80 справ про "злісне невиконання умов контрактації та крадіжки хліба", на яких засудили селян до позбавлення волі терміном від 3 до 5 років¹⁹.

Темпи масових репресій проти "саботажників" призвели до переповнення в'язниць та слідчих ізоляторів, в яких склалася загрозлива санітарно-епідеміологічна ситуація. На перше жовтня 1932 р. у виправно-трудовах таборах, за матеріалами обстежень НК РСІ, знаходилося 54210 в'язнів, з них лише 30% мали одяг, а решта була одягнута в жебрацьке ганчір'я. В Київському бупрі за вісім місяців виявили 6305 захворювань, внаслідок яких померли 541 чол., у тому числі 75% - від фізичного виснаження та недоїдання, в Харківському померли 392 в'язні також від голоду, в Дніпропетровському - 273, тобто помирало 40-50 чол. щомісяця²⁰. Догляд санітарного стану проводили один раз на чотири місяці, а так зване харчування виявилось умовним. Основним контингентом в'язнів, крім так званих політичних, були селяни, яких засудили "по закону про п'ять колосків". Наприклад, нарсуди Донбасу розглянули в 1933 р. 10563 справи за "колоски", засудивши 15166 чол., пересічно по 806 осіб на район²¹. Справи розглядали без свідків на підставі акта сільради про крадіжку.

Судові справи за постановою від 7 серпня 1932 р. називали ще й "куркульськими", тому що за соціальною спрямованістю судове переслідування мало стосуватися виключно куркулів. Наприклад, з 7536 засуджених селян Вінничини весною 1933 р. так званий "куркульсько-заможний елемент" становив 13,6%, середняки - 15,6%, бідняки - 10,6%, колгоспники - 43%, службовці МТС та радгоспів - 7,2%. Судили головним чином за утаємнення хліба, крадіжки, спекуляцію. За період жнив на Вінничині засудили 1344 селянина, з них 26,3% становили "куркулі" та "заможники", середняки - 35,7%, бідняки - 16,2%, колгоспники - 19,2%, службовці радгоспів та МТС - 24,2%. Серед засуджених у хлібозаготівельних справах, тобто за невиконання планових завдань до двору, "куркульсько-заможні елементи" сягали 40,4%, хоча п'яту частину становили бідняцько-середняцькі групи сільського населення²². В основному функцію караючої гільйотини виконували органи ДПУ. 8 грудня 1932 р. С.Косіор повідомляв Сталіну про масове застосування репресій проти колгоспників, підкреслюючи, що за листопад - початок грудня "арештовано по лінії ДПУ 1230 чоловік - голів, членів правління, рахівників", крім того, 140 бригадирів, 265 вагарів та 195 інших працівників колгоспів. "До листопадних операцій ДПУ через суди пройшло близько 500 справ, - зазначав далі Косіор, - які мають відношення до хлібозаготівель і крадіжок колгоспного хліба. Однак більшість цих справ належного результату не дала завдяки часто незначності справ, а також незадовільній постановці організаційно-партійної масової роботи в колгоспах. Тільки останні, починаючи з половини листопада, операції ДПУ дали серйозні результати. Розкрито і передано в суд 206 групових справ куркульських і антирадянських елементів, які організували саботаж хлібозаготівель, розкрадання хліба"²³. Соціальний статус селянських господарств визначали сільські ради за принципом: не виконав план до двору - "куркуль". Суд за "колоски" досяг повного абсурду: нарсуди засуджували на різні терміни ув'язнення селян, які зрізали колосся злакових культур на власному чи на полі родича. Наприклад, 25 грудня 1932 р. Верховний суд УСРР відхилив касаційну справу селянки Н.М.Клименко з Дніпропетровщини, яку засудили на 10 років, за те, "що вона займалася крадіжками з колгоспних ланів зрізанням колосків, де її було затримано на місці

крадіжки з одним лантухом колосків"²¹. Траплялося, що у сільських районах практикували встановлення заслонних загонів з числа місцевих органів влади та райвідділів ДПУ, міліції, які затримували рух міщочників, тобто селян в пошуках ними порятунку. РНК УСРР скасувала дію заслонних загонів 1 квітня 1932 р.²¹⁾, але органи ДПУ сприйняли постанову за жарт, посиливши ізоляцію сіл, особливо після 7 серпня, використовуючи сільські громадські організації (КНС, польову "червону кінноту", піонерів) для жорсткого контролю за пересуванням селян. Зокрема, виконання урядових постанов про так звані "чорні дошки" для сіл та районів також покладалося на карально-репресивні та судові органи, які забороняли селянам залишати села. Паспортизація населення, яка розпочалася наприкінці 1932 р., також відбувалася під наглядом силових структур. ЦК КП(б)У дав таємні вказівки органам ДПУ докласти всіх зусиль, щоб унеможливити проникнення у світ інформації про голод. Причетність органів ДПУ до замовчування факту голоду засвідчують кримінальні справи, порушені їх районними та міськими відділами проти колгоспників, які вже тоді підкреслювали рукотворність голодомору. Так у травні 1933 р. Зінов'євський міськвідділ ДПУ заарештував Б.Бугрія, який у відчай заявив: "Це не влада, а якась банда. Примушують людей з голоду помирати і весь хліб забирають... Ми голодні працюємо, їсти нам не дають, а на роботу гонять"²⁶. За правду про голод ув'язнювали протягом другої половини 30-х рр., навіть в рік "великого терору" 1937-го. В архівно-слідчих справах репресованих вчених, особливо в протоколах допитів зустрічалися "зізнання" про голод в українських селах.

На органи ДПУ покладалися функції статистиків та інформаторів соціальної катастрофи в українському селі. Партійні органи, судячи з таємного листування, вимагали від них вичерпної інформації про стан на селі, а співробітники ДПУ надсилали об'єктивні факти великої руйни. В доповідних листах обласних відділів до республіканського апарату ДПУ статистику смертності і жахливі явища голодомору відтворено з вичерпною достовірністю, але винятково по конкретному факту обстеження тих чи інших сіл і районів. Вони намагалися подати повні дані, тому що виконували доручення і наказ начальства. В архівах збереглися доповідні записки заступника голови ДПУ УСРР І.М.Леплевського, начальника Київського облвідділу ДПУ О.Б.Розанова, заступника начальника Донецького облвідділу ДПУ М.Г.Соколова, начальника Дніпропетровського облвідділу ДПУ Я.К.Краукліса, а також С.Ф.Реденса і В.Б.Балицького. Зокрема, 5 березня 1933 р. Краукліс інформував про перевірку райапаратами ДПУ населених пунктів 35 районів області, засвідчивши факт масового голоду з усіма ознаками опухання в 336 сіларадах²⁷. Висновок чекіста виявився категоричним, але й об'єктивним: "смерть від голоду підтверджується". Порайонна статистика засвідчувала кількість голодного населення, пухлих, померлих. Дані райвідділів ДПУ є на сьогодні, крім книг ЗАГСів про реєстрацію смерті, найвичерпнішим джерелом безпосередніх втрат населення від голоду. Документи фіксують високу смертність селян від епідемії тифу, тропічної малярії, кишково-шлункових отруєнь. Донецький облвідділ ДПУ інформував 9 березня 1933 р. обком КП(б)У про виявлення масового голоду в 22 районах області, тобто в кожному районі, виокремлюючи категорії жертв голодомору: пухлих, дистрофіків, померлих. За матеріалами ДПУ, а вони мали гриф "таємно", можна скласти справжню, а не умоглядну смертоносну карту голодомору в Україні. Так, у звіті Київського облвідділу ДПУ від 12 березня 1933 р. голові ДПУ УСРР йшлося про 28 уражених голодом районів, про кількість померлих в конкретних селах, про голодування десятків тисяч селян²⁸. Жодний з переписів населення (1937 та 1939 р.) не зафіксував такої жахливої статистики, яка вражає насамперед масовою смертністю населення цілих сіл, ганебними для людської моралі випадками канібалізму, а також

безсумнівною адекватністю конкретних даних. Вони не є абсолютно вичерпними, не тому що загальні цифри смертності губилися в доповіді центрального апарату ДПУ до ЦК КП(б)У, а також в доповідних записках Косіора на ім'я Сталіна. Райвідділи не встигали фіксувати випадки смертності з усією вичерпністю, тому що не мали змоги охопити всі села одночасно, відтак дані, які надходили від облвідділів, вже виявлялися застарілими. Завдяки обстеженням органами ДПУ та їхнім донесенням в архівах збереглися факти, які засвідчують голодну смертність міського населення. Довірливо ставлячись до таємного листування ДПУ з партійними органами, зазначимо конкретні факти виявлення голодування населення 139 районів України, які підтверджують масштаби соціальної катастрофи. В деяких документах зустрічаються дані про сотні тисяч голодуючих селян. Отже, матеріали ДПУ та ЗАГСів, які були вилучені з підпорядкування районних рад та передані міліції, залишаються найвичерпнішими джерелами про безпосередні втрати населення від голоду.

Майже в усіх офіційних документах ЦК КП(б)У, у яких йшлося про масштаби соціально-демографічних втрат від голоду, маємо таке посилення - "за даними ДПУ". Вони були не повними, якщо служби ДПУ обстежили незначну кількість районів, але траплялися факти політико-ідеологічної кореляції даних про смерть. Дані райвиконкомів, що також відстежували динаміку голодомору, у деяких випадках були вищими за підрахунки райвідділів ДПУ. Існують також доповідні матеріали інших державних установ - Наркомзему, Наркомату охорони здоров'я, у яких містяться вичерпні статистичні дані про ураження голодом великих груп населення. Зокрема, наркомзем УСРР О.В.Одинцов в записці до ЦК КП(б)У від 14 березня 1933 р. називає близько 15 тис. пухлих від голодування селян Київщини²⁹. Система охорони здоров'я, яка займалася разом з ДПУ виявленням та медичним обстеженням голодуючих, також фіксувала кількість голодуючих. 4 червня 1933 р. нарком охорони здоров'я, спираючись на дані оздоровчої комісії та облздороввідділу Київщини, інформував ЦК КП(б)У про жахливе зростання кількості голодуючих в 66 районах за кожну десятиденку: 25 березня - 398201, 5 квітня - 474540, 15 квітня - 493644 чол.³⁰. Отже, протягом 20 днів лише в одній області голодувало майже півмільйона чоловік. Історична наука не сприймає припущень, відтак застосовується метод кореляції та екстраполяції названих даних на попередні чи наступні місяці голодомору в Україні, що не є предметом її прогнозування, але, допускаючи таку ймовірність, стає моторошно від масштабів трагедії українського селянства. Облздороввідділ визнав той факт заниження цифр смертності в окремих районах. Наприклад, у Сквирському районі, за звітними даними райвідділів охорони здоров'я, померло 802 чол. протягом двох місяців, а за результатами перевірки на місцях виявили 1773 смертних випадки, у Володарському районі відповідно - 742 звітних і понад 3 тис. перевірених фактів голодної смерті³¹. Якщо пояснити таке розходження загальним явищем утаємнення, то цифру 493644 голодуючих 15 квітня селян необхідно подвоїти. У звітах обласної оздоровчої комісії Вінницької області станом на 17 травня 1933 р. йшлося про кількість голодуючих понад 102 тис. чол.³². За опублікованими архівними документами, значну частину яких становлять доповідні записки партійно-радянських та силових органів влади, можна відтворити більш-менш вичерпну кількість жертв голоду (пухлих, хворих на дистрофію, померлих). Вони засвідчують цифри, які є далеко не повними, про сотні тисяч голодуючих. В архівних фондах Наркомату охорони здоров'я, крім матеріалів центральної лікувальної комісії, яка обслуговувала партійно-державну номенклатуру, зосереджена деяка інформація про епідемію тифу в Україні у 1932-1933 рр. Дані надходили не лише від районних та обласних відділів, а також від ДПУ, оскільки йшлося про медичне обслуговування населення, про подолання зарази, яка набула ознак соціально-

го лиха. Політвідділи МТС Одеської області просили подання невідкладної допомоги селам районів, у яких тиф забирив сотні людей³³. Для приборкання епідемії була створена центральна санітарна надзвичайна комісія, яка намагалася подолати катастрофічну ситуацію в селах Тальнівського, Горлівського та інших районів республіки. Зокрема, в Горлівському гірничо-промисловому районі Донбасу в 1932 р. було зафіксовано 134 випадки, а в 1933 р. - 2 тис. захворювань тифом³⁴. Лише за даними 200 районів, у колгоспах спішно розгорнули 18 тис. польових медпунктів швидкої допомоги та 3,5 тис. стаціонарних, щоб локалізувати поширення тифу і ліквідувати наслідки голоду³⁵.

На органи ДПУ та відділи охорони здоров'я були покладені функції боротьби з безпритульністю дітей. Так Харківську обласну комісію для подолання безпритульності очолював заступник начальника Харківського облвідділу ДПУ О.Й.Броневої. Він був одночасно і шефом комуни ім. Держинського в Куражі, педагогічною частиною якої керував А.С.Макаренко. Вона була підпорядкована ДПУ, випускала фотоапарати "ФЕД", дрелі. Комуна приймала Голодних дітей, але обмежене число. Крім влаштування безпритульних дітей в колонії, в стаціонари при колгоспах, лікарнях, органи ДПУ займалися також створенням спеціалізованих інтернатів для дітей репресованих "ворогів народу".

Оперативні групи та різні уповноважені від ДПУ в українських селах мали й інші завдання: запобігти масовому соціальному вибуху населення внаслідок небувалого голоду та свавілля влади. В історичній літературі питання спротиву селян в 1932-1933 рр. залишається малодослідженим. В оперативних зведеннях органів ДПУ про політичну ситуацію в селах періоду голодомору фактично відсутні свідчення активного опору людей. У зв'язку з цим є загадковим візит на Вінниччину маршала С.М.Будьонного, котрий здійснював, очевидно, рекогносцировку на випадок збройного повстанського руху. У своїх розмовах з селянами Любарського району в червні 1932 р. маршал сказав: "Про ваше лихо, що ви сидите без хліба, влада не знає. Винні у цьому ваші українські та місцеві керівники. Вони висували зустрічні плани хлібозаготівель і забирали у вас весь хліб"³⁶. Він загалом виконав функцію громовідвода, перекинувши провину на українську провінційну владу, запевнивши селян, що обов'язково попросить для них хліба у самого Сталіна. В одному із сіл Будьонний заявив: "Як дадуть вам цього року плани хлібозаготівель, і ви їх виконаєте, а потім будуть прохати зустрічний то беріть коси і женіть всіх представників із колгоспу"³⁷. Поїздка відбувалася напередодні партконференції, яка мала вирішити організаційно-політичні проблеми, що гальмували хлібозаготівлі. Сталін мав серйозний намір щодо кадрового погрому українського уряду, тому зондування антиурядових намірів, яким займався на бунтівному Правобережжі Будьонний, влаштовувало вождя.

Діяльність ДПУ в роки голодомору стосувалася різних соціально-політичних питань. Воно перебрало на себе функції судових органів. Районні та обласні відділи займалися слідством та оформленням кримінальних справ проти людоїдів. В селах перебували уповноважені райвідділів ДПУ, а також діяли їхні агенти, хоча факти канібалізму вони виявляли разом з місцевими органами влади. Слідчі проводили обшук, допит, а долю канібалів вирішували судові трійки ДПУ УСРР. Інформація про випадки людоїдства надходила до секретно-політичного відділу ДПУ, відтак в села виїздили слідчі групи, заарештовували підозрюваних і з'ясовували обставини вбивства і людоїдства. Слідчі кримінальні справи, якими займалися органи ДПУ, стосувалися ст. 174 КК УСРР. Завершивши слідство та підготувавши звинувачувальний висновок, місцеві органи ДПУ направляли справу на розгляд судових трійок при колегії ДПУ, які вирішували міру покарання: розстріл чи ув'язнення. Аналіз кримінальних справ канібалів, які зберігаються в державному архіві МВС

України, свідчать про те, що переважну більшість людоїдів ув'язнювали на термін до 10 років³⁸. Інколи їхні справи розглядав Верховний суд. Так 16 жовтня 1932 р. касаційна колегія, з'ясувавши обставини справи селянки з Вінниччини, яка "з корисливою метою зарізала свого трирічного сина Кузьму та м'ясо міняла сусідам на крашанки", взяла до уваги той факт, що "вона зарізала свого сина за порадою попа", скасувала вирок облсуду і вимагала подальшого розслідування³⁹.

Оцінюючи діяльність органів юстиції та правопорядку в Україні періоду колективізації та голоду, слід виокремити насамперед їхні карально-репресивні функції. Вони стали частиною тоталітарної системи влади, втративши функції захисту соціальних і конституційних прав громадян.

¹ Земсков В. Н. Заключение в 30-е годы (демографический аспект)//Социологические исследования. - 1966. - № 7. - С. 4-6.

² Див. наприклад : Хлевнюк О. В. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы. - М., 1996. - 304 с.

³ Ивницкий Н. А. Коллективизация и раскуркуливание (начало 30-х годов). - М., 1994. - С. 143-144.

⁴ Васильев В. Крестьянские восстания на Украине. 1929-1930 годы//Свободная мысль. - 1922. - № 9. - С. 70-78.

⁵ Graziosi A. Collectivisation, rйvoltes paysannes et politiques gouvernementales a travers les rapports du GPU d'ukraine de fйvrier-mars 1930//Cahiers du monde russe/ Vol / XXXV (3), 1994 / - P. 579-580 /

⁶ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. - К., 1997. - С. 435-436; Чисников Володимир. Керівники органів державної безпеки Радянської України (1918-1953 рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 2000. - С. 362-365.

⁷ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. Назв. праця. - С. 290-291.

⁸ Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. 36. док. і матер. - К., 1993. - С. 559.

⁹ Там само. - С. 565.

¹⁰ ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 16, спр. 18, арк. 264, спр. 9, арк. 76.

¹¹ Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. - С. 523.

¹² Там само. - С. 538-539.

¹³ Вісті ЦБК УСРР. - 1932. - 14 листопада.

¹⁴ Колективізація і голод ... - С. 519.

¹⁵ Там само. - С. 519-520.

¹⁶ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів,- К.,1990.- С. 345.

¹⁷ Там само. - С. 346.

¹⁸ Там само. - С. 347-348.

¹⁹ ЦДАВО України. - Ф. 388, оп. 1, спр. 551, арк. 84.

²⁰ Там само. - Ф. 539, оп. 14, спр. 614, арк. 1-7.

²¹ Там само. - Спр. 618, арк. 14-16.

²² Там само. - Спр. 618, арк. 18.

²³ Голод 1932-1933 років на Україні: очима... - С. 410.

²⁴ Колективізація і голод на Україні... - С. 629.

²⁵ Там само. - С. 446.

²⁶ Шепель Ф. Чи всі українці мовчали про голод?//День. - 2003. - 8 лютого.

²⁷ Голод 1932-1933 років на Україні.

²⁸ Там само. - С. 433-434.

²⁹ Голод 1932-1933 років на Україні: очима... - С. 438-439.

³⁰ Там само - С. 525.

³¹ Там само - С. 526.

³² Там само - С. 510.

³³ ЦДАВО України. - Ф. 342. оп. 14, спр. 94, арк. 101.

³⁴ Там само. - Арк. 2.

³⁵ Там само. - Ф. 539, оп. 10, спр. 464, арк. 285.

³⁶ Подкур Р. Вінницький обласний відділ ДПУ повідомляє... (суспільно-політичне життя Поділля на початку 30-х рр. за матеріалами ДПУ)//3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1997. - № 1-2. - С. 102.

³⁷ Там само.

³⁸ ДА МВС України. - Ф. 32, оп. 1, спр. 15152, 15155, 15158.

³⁹ ЦДАВО України. - Ф. 24, оп. 8, спр. 3534, арк. 254.

Резюме

У повідомленні йдеться про те, що державні органи правопорядку виконували переважно карально-репресивні функції, а не функції соціального захисту.

The report points out that the state bodies of the law and order were carrying out mainly the punitive and repressive functions, rather than the functions of social protection.

О.І.Журба (Дніпропетровськ)

Ф. Й. ТУМАНСЬКИЙ*

Найбільш концептуально і відверто історіографічні погляди Ф.Й.Туманського висловлені в його зверненні "К читающим", що відкривало "Полное описание деяний...". Цей об'ємний текст мав досить струнку, логічну й цілісну композицію і складався з 10 різних за обсягом параграфів.

В першому з них автор стисло обґрунтовував причини саме такого вибору теми свого твору. За перо його примусили взятися як масштабність фігури Петра I, так і недостатність і недостовірність літератури про нього. Не останнім з мотивів було прагнення задовольнити цікавість публіки, для якої петровська проблематика почала набувати важливого суспільного значення, а також прагнення реалізуватися як історик-патріот задля слави своєї Вітчизни.

В другому параграфі був проаналізований стан тогочасної розробки петровської проблематики. Ф.Й.Туманський розглянув венеціанське видання Д.Феодозі (1772 р.), його російський переклад, випущений С.Колпаковим та І.Байбородіним з примітками і коментарями М.М.Щербатова, "Історію Петра Великого" Вольтера, праці і публікації А.Ф.Бюшинга, анонімне празьке видання 1784 р. і зробив такий жорсткий висновок відносно цих книжок: "...Ни одна из них не удовлетворяет предмету и не может называться прямою историею. Венецианская коротка, несвязна, во многих местах неверна и для чтения скучна: да и сия так стала редка, что ныне ниже двадесяти пяти рублей купить нельзя. Волтерова история: смесь лжи с малою частицею истины, имена собственные перековерканы, летоисчисление смешано. Изданная в Праге, сколько не хвастает сочинитель оную, преизполнена непростительных погрешностей. По всем сим обстоятельствам нужно было приняться за сочинение нового жизнеописания. Я пустился в сей путь и соделался историком"⁹¹.

Звернемо увагу на ті вимоги, які висував Ф.Й.Туманський до фундаментальних історичних праць, нестача яких змусила його взятися за перо. Це - відсутність фактичних помилок, точність передачі написання назв та імен, знайомство з історичною хронологією, вміння відрізнити брехню від правди, нарешті цікавість і зв'язність тексту оповідання. Остання задача, на якій не один раз, до речі, наполягав Ф.Й.Туманський, свідчила про те, що, усвідомлюючи цілком наукові завдання історичного твору, які повинен ставити перед собою дослідник, він, ідучи в ногу з історіописанням свого часу, все ще сприймав його як особливий вид літературної праці.

Про те, що таке історія, які завдання повинен ставити перед собою історик, в чому сенс його праці, - такі фундаментальні проблеми методологічного характеру були визначені Ф.Й.Туманським у третьому параграфі свого звернення до читачів.

Пріоритетним у визначенні історії Ф.Й.Туманський вважав пізнавальні моменти: "История есть повествование истины, или сказание о деяниях, действительно бывших и существование которых доказать можно". Водночас, віддаючи данину просвітницькій дидактиці, він не забував і про те, що історія "имеет перед прочими [науками. - О.Ж.] то преимущество, что предписывает правила жизни и устройства народам и необинуясь дает уроки царям..."⁹². Такі науково-педагогічні завдання вимагали засвоєння нового критичного

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 2003. - № 3, 6.

ставлення до історичних джерел: "Следовательно, в число исторических сказаний не должно вносить ничего того, что не основано на письменных современных или критикою очищенных доказательствах". Якщо ж таких доказів у розпорядженні історика немає, то він, на думку Ф.Й.Туманського, має право звернутися до джерел, так би мовити, другого рівня, тобто свідчень очевидців подій і процесів, які його цікавлять. Причому, розуміючи властивість усної інформації втрачати при передачі свій потенціал, він наголошував на тому, що особливо критично ставитися треба до переказів свідчень очевидців іншими особами: "Внук слышанное от деда расскажет уже с великим примесом, а правнук сплетет совершенную баснь"⁹³. Саме цим, тобто неадекватною передачею інформації, пояснював автор походження численних міфів, історичних легенд, переказів, вірувань у різних народів, вважаючи їх, цілком у просвітницькому дусі, шкідливими забобонами, які гальмують розповсюдження позитивних знань і остаточну перемогу розуму над невіглаством.

Озброєний саме такими методологічними настановами, історик може розпочинати свою працю. Проте наукові завдання, що стоять перед ним, не означають, що він повинен забувати про інтереси потенційного читача, якого треба не лише вести до пізнання і розуміння істини та морально-етичних доброчесностей, але й дбати про задоволення естетичного почуття публіки: "Слог его должен быть прост и внятен. Рассыпать много цветов нужно стихотворцу или красноречивому, желающему пленить слушателей и склонить сердца их к поставленной цели. Но историку сие не нужно: он обязан писать истину; истина и нагая пребудет всегда истинна, честному человеку приятная и хотящему черпать пользу поучительная: однако же история не должна быть суха и всяких приятностей лишена"⁹⁴.

Водночас сучасний історик, на думку Ф.Й.Туманського, не може задовольнятися лише цікавістю своєї оповіді, він повинен "... ни одного не упустить случая, где только можно обратить внимание читателя на связь содеянного..., представит ему все обстоятельства, которые были причиною такого или другого действия". Саме тому, підкреслював Ф.Й.Туманський, такі нові завдання і вимоги, які ставляться часом, докорінно змінюють завдання історії та призначення історика, його образ в очах публіки, **"историком быть"** * должность не так легка, как многие думают,... но таковым каждый приемлющий писать историю быть должен"⁹⁵.

В четвертому і п'ятому параграфах Ф.Й.Туманський представляв читачеві два протилежних підходи в оцінках Петра I та його реформ, що зіштовхнулися того часу в літературі, відображаючи суспільні настрої і роздуми. Перший з них - апологетичний (§ 4), сенс якого, якщо коротко, зводився до того, що "во времена Петра все было отличное"⁹⁶. Думки опонентів Ф.Й.Туманський представив власним перекладом великого уривку твору відомого французького просвітителя абата Г. Маблі (1709 - 1785) "Про вивчення історії" (§ 5, найбільший у вступі⁹⁷), який, віддаючи належне особі Петра I, наголошував на тому, що, "исполняя великие дела, сделал он только погрешности", які докладно розбиралися з позицій "республиканско-демократического способа решения важнейших государственных вопросов, сохраняющего значение при любой форме правления"⁹⁸.

Безсторонньо виклавши антагоністичні погляди, Ф.Й.Туманський визначив у зв'язку з цим свою позицію в наступному § 6. Вона полягала в тому, що, віддаючи належне різним поглядам, він вбачав своє завдання в тому, щоб критично порівняти їх і, як наслідок, сформулювати власний підхід, що оминав би крайнощі диспутантів і дозволив "извлечь из них одно [мнение], которое казалось быть больше свойственно истине и отдавало бы описываемому герою должную справедливость, не вознося его выше пределов и не приписывая ему погрешностей таковых, которые проистекали не от его невнимания, нерадения или тщеславия, но от соединения обстоятельств..."⁹⁹.

В цьому ж параграфі Ф.Й.Туманський порушив і зробив спробу осмислити вельми актуальну для історіописання кінця XVIII ст. проблему об'єкта біографічного дослідження. Він засуджував тих, хто видавав численні відомості (анекдоти) про приватне життя видатних осіб, "ибо они пишут, не быв ни чему очевидным свидетелем, а слышанное содержит обыкновенно хотя половину лжи". Така позиція була визначена не лише властивим йому скепсисом щодо усних джерел, а швидше розумінням предмету і завдань історії взагалі, яку, насамперед, повинні цікавити значні суспільні справи і процеси, а не особи як такі, навіть великі: "Государь есть токмо государь в собраниях народных, в связи общественной... Но в своей комнате, закрыт от публики, государь есть частный человек: деяния его, до его частной жизни относящиеся, не суть деяния государя и потому к истории общей его царствования не принадлежат..."¹⁰⁰

В § 7 Ф.Й.Туманський обґрунтовував необхідність короткого огляду допетровського періоду у власному творі тим, що це допоможе краще зрозуміти як позитивні, так і негативні моменти петровських перетворень, а також дати відсіч іноземним авторам, які, зачіпаючи давні періоди російської історії, нерідко суперечать один одному або перекидують події. Доказом добросовісності автора, гарантом істинності і можливості перевірки його історичних писань повинна була стати багатотомна публікація історичних джерел "Собрание разных записок и сочинений, служащих к доставлению полного сведения о жизни и деяниях государя императора Петра Великого", на основі яких і складалося "Полное описание деяний...". Причому Ф.Й.Туманський спеціально обумовив тут деякі власні археографічні прийоми. Він обґрунтовував необхідність наявності в публікаціях джерел вказівок на місце їх збереження, наукових приміток, бібліографії: "Но как есть многие охотники судить и обвинять человека, не слушав его, то при конце приобшчу я список книг, каковыя употребляю, дабы показать, которыми я пользуюсь изданиями, и что указанныя мною страницы находят должно в оных, а не в других"¹⁰¹.

На завершення звернення до читачів Ф.Й.Туманський у § 9, із хвилюванням очікуючи відгуків на адресу свого твору ("Знаю, что не оставят меня без суждения"), звертався до майбутніх критиків. Як автор, що відчував слабкі місця своєї праці, але не бажав втягуватись у полеміку, будучи впевненим в обраній методології, він заявляв: "Бича справедливой критики уклоняться не стану..., но суждению злобных никогда отвечать не буду"¹⁰².

В останньому параграфі автор висловлював вдячність своїм покровителям, помічникам і натхненникам, про яких згадувалося вище, без допомоги яких його проект не був би реалізований. Серед них не названа ще одна персона, без благовоління і згоди якої Ф.Й.Туманському навряд чи вдалося б здійснити своє видання. Але саме їй, імператриці Катерині II, автор уже присвятив "Полное собрание деяний его величества государя императора Петра Великого". Вірогідно, що вона через О.А.Безбородька та І.Г.Чернишова не лише знала, але й сприяла справі підготовки цього проекту, даючи дозвіл використовувати історичні джерела, зокрема Колегії іноземних справ та архіву Адміралтейства.

Глибоке теоретизування Ф.Й.Туманського з найважливіших проблем історичного пізнання, джерелознавства, історіографії, ролі і місця історика в цьому процесі - річ унікальна в малоросійській культурі та історіописанні аж до середини XIX ст. Зрозуміло, що воно стосується не лише доби Петра I, а набуває генералізуючих форм. У цьому сенсі, цілком погоджуючись з І.І.Колесником, що "теоретизація процесу історіописання була пов'язана з удосконаленням критичного аналізу історичних джерел, а наукова історія - це така історія, яка спирається на критично "вчищений" текст"¹⁰³, не можу підтримати залучення нею Ф.Й.Туманського до "антикварного" напряму української історіографії лише на тій підставі, що він не витворив цілісного

тексту історії України*, без урахування теоретико-методологічного рівня творчості дослідника. Виходячи з цього, визначення змісту "антикварного" напрямку в українській історіографії лише як "збирання, опис, коментування, вивчення матеріалів з минулого... Гетьманщини"¹⁰⁴, виглядає, на наш погляд, цілковитим непорозумінням. До речі, впевнений, що однією з найвагоміших причин невиконання Ф.Й.Туманським його плану створення повної наукової історії Малоросії стало його уявлення про наукову джерелознавчу й археографічну невідповідність цього проекту.

Малоросійські проекти немовби окраюють творчість Ф.Й.Туманського. Розпочавши свої історичні справи, які, напевно, виникли як відгомін настроїв малоросійського суспільства, з плану написання повної історії Гетьманщини, соціалізуючись в інтелектуальному середовищі російської столиці, чутливо реагуючи на його духовні потреби, він наприкінці своєї творчої кар'єри повернувся з набутим "петербурзьким" ідейно-науковим багажем до історії рідної землі.

Центральне місце історії Малоросії відведено в його останньому журнальному проекті - часописі "Российский магазин" (далі-"РМ"), в якому була розпочата широка публікація джерел і досліджень з історії Гетьманщини. І хоча цей журнал вважається одним з перших російських історичних журналів¹⁰⁵, водночас він повною мірою репрезентував і малоросійський духовно-культурний простір¹⁰⁶.

В "РМ" вміщено багато важливих джерел з історії України XVII - XVIII ст., більшість яких друкувалася вперше. Це був результат великої пошукової роботи, яку автор розгорнув як у Малоросії, так і поза її межами. Серед цих матеріалів центральне місце займали джерела, які безпосередньо відносилися до періоду Визвольної війни середини XVII ст.: 1). Універсал (у Ф.Й.Туманського - "Манифест или объявление...") Б.Хмельницького до українського народу із закликом до боротьби проти польської шляхти, випущений у травні 1648 р. під Білою Церквою¹⁰⁷; 2) "Літописець Малої Росії" (Літопис Г.Габ'янки), а також: 3). Лист канцлера Л.Сапеги до полоцького греко-католицького архієпископа І.Кунцевича від 12.03.1622 р.; 4). Виписка із записки аноніма 1749 р. про вибори на Січі кошового отамана і старшини. 5). Щоденник генерала П. Гордона 1684 - 1685 рр., писаний під час його служби на Україні; 6). Лист Феофана Прокоповича до професора Петербурзької Академії наук Гросса від 1730 р., з яким він відправляв на навчання до столиці 10 своїх кращих учнів, у тому числі відомого в майбутньому сенатора Г. Теплова; 7). Лист гетьмана І.Мазепи до Петра I від 1700 р. з вдячністю за присудження ордена Андрія Первозванного.

Окрім джерел з історії Визвольної війни, Гетьманщини, Запоріжжя, Ф.Й.Туманський надрукував своєрідні власні дослідження з історії Малоросії, які мають характер наукових коментарів до надрукованих джерел: "Предупреждение о следующих до истории малороссийской известиях и что ко всеобщей российской истории нужно" та пояснення до незнайомих російському читачеві слів під назвою "Изъяснения малороссийских речений".

Усього, за нашими підрахунками, із загального обсягу "Российского магазина" джерела і матеріали з історії українських земель займають 36 %, причому у другому томі вони охоплюють 57 %, а в третьому - 54 %. Ці дані дають підстави стверджувати, що "РМ" та його історично-археографічне начиння заслуговує на увагу як яскравий репрезентант малоросійської історіографії, журналістики, духовно-культурної ситуації взагалі.

Історії запорозького козацтва присвячений уривок з анонімних записок 1749 р. про вибори на Запоріжжі. Істориками висловлювалося припущення,

* Звернемо увагу на анахронізм цього терміна відносно того часу. Всі "українські" історії другої половини XVIII - першої половини XIX ст. є історіями українського регіону - Гетьманщини-Малоросії.

що його складено за працею О.І.Рігельмана^{III}. Але більш переконливою здається думка, що Ф.Й.Туманський запозичив цей уривок із статті Г.Ф.Міллера "История о казаках запорожских", опублікованої 1760 р. у часописі "Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие". Ознайомитися з твором О.І.Рігельмана у нього було значно менше шансів, бо той побутував тоді лише в рукописних списках і так само, як і праця Г.Ф.Міллера, був побудований на тексті, створеному князем С.Мишецьким. Н.Д.Полонська-Василенко, порівнюючи методу опрацювання цього першоджерела істориками Запоріжжя XVIII ст., підкреслювала, що коли Г.Ф.Міллер "до того, що написав Мишецький,... додав тільки вчені міркування історика", то О.І.Рігельман "механічно зшивав окремі матеріали, якими користувався"¹⁰⁹. Якщо ж припустити, що в розпорядженні Ф.Й.Туманського були обидва твори, то, напевне, він віддав би перевагу статті Г.Ф.Міллера. До речі, зауваження Н.Д.Полонської-Василенко, як і її попередників та сучасних авторів, про несамостійний, компілятивний, майже літописний характер творчості О.І.Рігельмана¹¹⁰, ставить під сумнів намагання приписати йому "першу спробу наукової історії України"¹¹¹.

Цінність записки аноніма 1749 р. про вибори на Січі полягає в тому, що вона складена самовидцем і докладно знайомить з традиціями, побутом, устроєм запорожців. Зазначимо, що автор записки, вірно підмічаючи соціальні суперечності, неприхильно ставився до козацьких низів. З його оцінками цілком погоджувався Ф.Й.Туманський, який вважав січовий лад прикладом згубної відсутності у суспільстві сильної верховної влади.

Важливою й оригінальною частиною науково-археографічного оформлення публікації були численні підрядкові примітки (11 одиниць), які стали однією з перших спроб словника малоросійських історичних термінів. У наступних томах вони переросли в "Изъяснения малороссийских речений", що охоплювали більше 300 позицій. Тут для російського читача Ф.Й.Туманський розтлумачував значення слів: старшина, посполиті, Запорозька Січ, гетьман, котляр, коваль, рушниця, гармата, полк, універсал, скарб, булава, довбиш, курінь, прапор, кушнір, шинок тощо, вміщував етнографічні, фольклористичні, історико-правові екскурси. Серед цих приміток знаходимо пояснення імені Б. Хмельницького: "При крещении именован он Зиновием, потом от казаков наречен Богданом и оба употреблял имена"¹¹².

Розкриваючи причини наростання національно-релігійних суперечностей у середині XVII ст., Ф.Й.Туманський вперше переклав з польської і надрукував повний текст листа канцлера Л.Сапеги до І.Кунцевича 1622 р., в якому автор, сам будучи прихильником унії, відверто й рішуче засуджував насильницькі дії архієпископа проти православної церкви і застерігав його, що прямолінійна і непродумана політика може спровокувати у майбутньому рішучі контрзаходи православних Речі Посполитої.

На переконання Ф.Й.Туманського, "письмо преважное и по своему содержанию и подкреплению гисторическия истины. Все сие опровергает неприязненные суждения чуждых о происшествии, бывшем в Малороссии, и доказывает, во-первых: что Малая Россия, яко истинное России чадо, должна была присовокупиться к матери своей России; во вторых: что от известных веков она никому, кроме России, не принадлежала, и Литвою и Поляками похищена незаконно; в третьих, что поступки вельмож польских и литовских и духовенства римскаго были несносные"¹¹³. Саме тому "искра, несколько лет раздуваемая, во дни Богдана Михайловича произвела пламень", внаслідок чого сталося "присоединение Малой России к Великой России волею царя мудрого Алексея Михайловича и подвигами знаменитого военачальника гетмана Богдана Михайловича Хмельницкого"¹¹⁴.

Справі публікації джерел Ф.Й.Туманський, як бачимо, надавав важливу не лише пізнавальну, а й суспільну функцію, впевнений, що історична істина,

добута шляхом порівняння різних іноземних джерел, здатна відвернути чужинські наклепи на адресу вітчизни, з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки української історії першої половини XVII ст.

Висловлені публікатором у поясненнях до цього документа погляди на причини еволюції статусу козацької України в середині XVII ст. дають можливість простежити деякі зміни у поглядах малоросійської еліти кінця XVIII - початку XIX ст. щодо характеру об'єднання Малої і Великої Росії, які суттєво трансформувалися з часів відстоювання їх рівного статусу, насамперед у творах Г.Полетики та С.Дівовича¹¹⁵.

В другому томі був надрукований "Маніфест..." Б.Хмельницького від травня 1648 р. У вступі до видання Ф.Й.Туманський розкривав свою археографічну методу щодо підготовки публікації: "Сей (маніфест. -О.Ж.) находитися у многих в руках, почему и нетрудно было мне оный достать, токмо снеся разные рукописи, по возможности и правилам правдоподобия очистить от ошибок, переписчиками внесенных"¹¹⁶. В рамках цього порівняно невеликого документа Ф.Й.Туманський подав 119 приміток, пояснюючи значення тих чи інших термінів і невідомих висловів.

Презентуючи публікацію "Летописца Малыя России" (літопис Г.Грабянки), Ф.Й.Туманський повідомляв про багаторічні пошуки "по монастырям, полковым и сотенным архивам ... священной летописи" та згадував руйнівну пожежу 29 лютого 1780 р., внаслідок якої не встиг оглянути "драгоценное собрание книг Киевской академии". Він зазначав, що обрав для публікації саме цей список після порівняння з іншими як найкращий. Особлива увага до мови джерел виявилася у Ф.Й.Туманського в його спостереженнях за динамікою мовних процесів у Малоросії у XVIII ст.: "Писана она [летопись]... в царствование Петра Великого, почему и язык малороссийский в оной уже ближе подходит к российскому"¹¹⁷. У формі приміток до тексту він продовжував друкувати тлумачний лексикон малоросійських слів. В одній з приміток, до якої, немовби вибачаючись перед вимогливим читачем, Ф.Й.Туманський привертав особливу увагу, зазначалося: "NB. Я не критику сей летописи пишу, но издаю оную подлинником, да избавлю от гибели: почему и прошу не ожидать противуречий! Предоставьте времени"¹¹⁸. Слід зазначити у зв'язку з цим чітке усвідомлення автором однієї з найважливіших функцій археографічної публікації - збереження писемних пам'яток. Вірогідно, що Ф.Й.Туманський, розуміючи необхідність критичного видання даного літопису, поспішав з його оприлюдненням, а тому й не зміг надати його тексту належного, в тому числі й археографічного, оформлення.

Відсутність глибокого критичного підходу до видання тексту джерела усвідомлювалася публікатором як провина, неприпустима для наукового видання тексту, яке він не зміг здійснити з тих чи інших причин, але це завдання, на його думку, було справою часу. Однак Ф.Й.Туманському не судилося його виконати. Лише через шістьдесят років Київська археографічна комісія на належному для того часу рівні відтворила текст літопису Г.Грабянки, навіть не знаючи про існування публікації в "РМ"¹¹⁹. Що ж до сучасної публікації цієї пам'ятки¹²⁰, то вона не лише не претендує на звання наукової, але значно поступається публікації кінця XVIII ст. Справді наукове археографічне видання твору Г.Грабянки, як і сподівався Ф.Й.Туманський, ще попереду.

"РМ" належить пріоритет у виданні значного уривку з фундаментальної пам'ятки мемуарного жанру - "Щоденника" Патрика Гордона. Дослідження останнього та публікацію уривків з нього розпочав ще Г.Ф.Міллер, який мав усі шість уцілілих томів рукопису відомого шотландця, одного з учителів Петра I, генерала російської служби, який довгі роки прослужив в Україні. Саме Г.Ф.Міллер написав перший науковий нарис про це джерело, який був надрукований в "Опыте трудов Вольного российского собрания при Импера-

торском Московском университете" у 1778 р. Ще раз ця замітка була повторена в "Санкт-Петербургском журнале" за квітень того ж року разом із статтею "О начале Преображенского и Семеновского полков гвардии", в якій Г.Ф.Міллер використовував матеріали "Щоденника". Наприкінці 1780-х рр. цей твір та його автор привертати до себе значну увагу. Тоді відомості про П.Гордона та уривки з його "Щоденника" були надруковані в "Академическом, историческом и географическом месяцеслове" за 1782 та 1783 рр., а в 1790 р. ці статті були перевидані в "Собрании сочинений, выбранных из месяцесловов за разные годы". В "Новых ежемесячных сочинениях на 1778 и 1779 гг." були вміщені уривки про Чигиринські походи 1677 - 1678 рр.¹²¹ Усі ці, в тому числі й рукописні, матеріали, як довів Є.Ф.Шмурло, були добре відомі Ф.Й.Туманському, а сам рукопис "Щоденника" П.Гордона, ймовірно, готувався, але не увійшов до публікації в "Собрании разных записок и сочинений...о жизни и деяниях... Петра Великого".

У розпорядженні Ф.Й.Туманського був "Щоденник" П.Гордона від 1684 р. до його смерті у 1699 р. Для публікації був обраний уривок за 1684 - 1685 рр., коли генерал служив у Києві, хоча в планах було й повне його видання. Публікації передувє своєрідна передмова - "Известие о поденных записках Петра Иоановича Гордона", в якій видавець розмірковував про джерелознавчу вартість наративів та проблеми перекладу та публікації іномовних текстів.

"Записки мужей знаменитых, - писал він, - ими самими потомству оставленные, если сочинены оные с благоразумием их деяниями управлявшим, если оне свидетельствуют их искренность и безпристрастие, если возвещают предметы важные, таковые записки суть сокровища для любопытного в каждом состоянии человека. Се чистые источники для истории, обогащающие оную сведениями о бытиях и обстоятельствах, которые бы без сей помощи остались неизвестными. Слава имени генерала Гордона не позволяет нам сомневаться о его проницательности, верности в повествовании, точности и чистости"¹²².

Ф.Й.Туманським виконана велика робота по перекладу "Щоденника" з англійської, якою написаний основний текст, французької та латинської мов, що зустрічаються в тексті фрагментарно, на російську. Причому перекладач, зіткнувшись з проблемою адекватної передачі змісту, розкривав свою творчу лабораторію, пояснюючи прийоми публікації і складнощі, що зустрічалися на цьому шляху: "...Колико же труда мне стоило привести все в порядок, согласить и написать сей дневник по-русски: о красоте слога некогда было стараться, да и подлинник не красоту слога предметом имел. Трудность больше состояла в правописании имен упоминаемых людей и селений; где возможно было, занимал я сии по соображению времен и обстоятельств из русских, малороссийских и польских летописцев, из чертежей и проч. Но еще нечто осталось неисправленного до времени"¹²³.

Про характер такого роду проблем публікації пам'ятки яскраво свідчать численні підрядкові примітки, більшість яких якраз і присвячена проблемам перекладу тексту. Так, коли Ф.Й.Туманський не міг розібрати текст рукопису чи перекласти його, він обирає різні варіанти виходу з такої ситуації: 1) залишав незрозумілий уривок, зазначаючи свою неспроможність перекласти його: "Что не знаю, в рукописи гордоновой ezigins"¹²⁴, "Сокращений теперь не отгадываю"¹²⁵; 2) пропонував свої варіанти перекладу: текст "король польский, пришедши в Ясловец" - він супроводив приміткою: "Не знаю так ли, думаю Ярославца"¹²⁶; 3) виправляв автора там, де той, безсумнівно, помилявся, "ибо все названия перековерканы": "Всюду впоследствии названия селений, где токмо, вероятно догадываться было можно, исправил я по российскому выговору и точному оных названию"¹²⁷. Все це свідчить про те, наскільки вдумливо Ф.Й.Туманський підходив до справи видання історичних джерел, зокрема до проблеми їх адекватного перекладу з інших мов.

Амбітний, але далекий від самозакоханості Ф.Й.Туманський із запалом звертався до своїх співвітчизників (як до великоросів, так і малоросів) не лише з неодноразовими гарячими закликами збирати писемні пам'ятки минулого, але й фіксувати швидкоминаючі події сучасності, забезпечуючи джерелами майбутніх істориків. З приводу цього у своєму історико-статистичному і топографічному нарисі "Описание Санкт-Петербурга" він зазначав: "Собрав здесь все и пополнив, что обрести мог, сообщаю, дабы недостающее дополнили лучше знающие; и новое соделается для потомков древним, а со умножением лет многое забудется и без записок тщетно искать будет истины в преданиях словесных (курсив мій. - О.Ж.)"¹²⁸.

Дослідницька праця Ф.Й.Туманського на полі історіописання та археографії, його внесок у вивчення минулого Російської держави і її складової, рідної йому Малоросії, а головне міцно засвоєні й реалізовані з більшим або меншим успіхом методи і прийоми історичної критики дозволяють з упевненістю віднести його до нечисленної когорти вітчизняних письменників, які в другій половині XVIII ст. здійснили той поворот в історичній науці, зміст якого блискуче визначений В.Й.Ключевським: "Писание истории должно было смениться изучением её; украшенное повествование о прошлом или откровение свету славных дел предков сменилось потребностью уяснить себе самым ход своего прошлого; патристическое самопрославление уступило место национальному самосознанию"¹²⁹. Серед малоросів Ф.Й.Туманський виявився найбільш підготовленим для реалізації цього завдання. І не його провина, що він майже не був почутий малоросійською публікою, яка ще в перші десятиліття XIX ст. цілком задовольняла свій історичний інтерес козацьким літописанням або його варіаціями.

Для дослідження творчості Ф.Й.Туманського як представника малоросійського духовно-культурного простору необхідно вирішити також багато суто екстенсивних, але від того зовсім не простих, завдань, серед яких, насамперед, - найповніша реконструкція його опублікованої й рукописної спадщини. До речі, відомо, що Федір Йосипович, окрім історичних, виступав також з публіцистичними, економічними творами.

Невиявленою і невивченою залишається його філософська і літературна спадщина. Але осмислення ролі і місця Ф.Й.Туманського в інтелектуальній історії та історіографічній ситуації останньої чверті XVIII ст., розгляд його теоретико-методологічних підходів до вивчення історії, його джерелознавчих поглядів та археографічних уявлень підтверджує перспективність персоніфікованого й регіонального методів дослідження історії вітчизняної історичної науки та соціокультурних процесів другої половини XVIII - першої половини XIX ст. в цілому.

Уважна реконструкція творчості інтелектуалів того часу надає нові можливості у вивченні регіональних варіантів українського духовно-культурного середовища та історіографії другої половини XVIII - першої половини XIX ст., відкриває погляд на той час не лише як на підготовчу добу, переддень українського національного відродження, провідники якого через багато десятиліть, шукаючи історичної легітимізації, будуть залучати далеких (і в часовому і в ментальному розумінні) попередників до своєї ідейної традиції. Коротше кажучи, сучасній українській історіографії цієї доби вже пора, відклавши вбік ретроспективні і телеологічні підходи, спробувати застосовувати до вивчення історії другої половини XVIII - першої половини XIX ст. метод історизму. В цьому й полягало одне із завдань даної статті.

⁹¹Туманский Ф.О. К читающим. - С. XVI - XVII.

⁹²Там же. - С. XVII. ⁹³Там же. - С. XVIII. ⁹⁴Гзм же. - С. XIX - XX. * Виділено Ф.Й.Туманським.

- ⁹⁵ Там же. - С XVII - XXI.
- ⁹⁶ Там же. - С. XXV.
- ⁹⁷ Там же. - С. XXVI - XLIII.
- ⁹⁸ Французское Просвещение и революция / М.А.Киссель, Э.Ю.Соловьев, Т.И.Ойзерман и др. - М., 1989. - С.66.
- ⁹⁹ Туманский Ф.О. К читающим. - С. XLIII - XLIV.
- ¹⁰⁰ Там же. - С. XLIV-XLV.
- ¹⁰¹ Там же. - С. LII.
- ¹⁰² Там же. - С. LIII - LIV.
- ¹⁰³ Колесник 1.1. Українська історіографія... - С. 157.
- ¹⁰⁴ Там же. - С. 187.
- ¹⁰⁵ Белозерская Н. Исторический журнал XVIII века... - С.61 - 84; Мохначева М.П. В поисках "первого исторического журнала" в России: некоторые наблюдения и итоги // Отечественная культура и историческая наука XVIII-XX веков: Сб. статей. - Брянск, 1996. - С. 3 - 28. ¹⁰⁶ Журба О.І. Публікації з історії козацтва... - С. 186 - 189; Див. рецензію на цю статтю: Муравьев В.А. Новый украинский историко-археологический сборник // АЕ за 1998. - М., 1999. - С.327.
- ¹⁰⁷ Ця публікація, до речі, не врахована у виданні: Універсали Богдана Хмельницького: 1648 - 1657 / Упор. І.Крип'якевич, І.Бутич. - К., 1998. - С. 298 - 300. ¹⁰⁸ Белозерская Н. Исторический журнал XVIII века. - С. 82.
- ¹⁰⁹ Полонська-Василенко Н.Д. Историки Запоріжжя XVIII ст. // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. - Мюнхен, 1965. - С. 19 - 25.
- ¹¹⁰ Бодянский О.М. Предисловие // [Мышецкий С] История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. - М. - 1847. - С. III - IV; Ершов А. "Летописное повествование о Малой России" О.І.Рігельмана і "Краткая летопись Малыя России", видана В.Рубаном//Записки Ніжинського інституту народної освіти. - 1927. - Кн. 7. - С. 178 - 192; Кравченко В.В. Нариси з української історіографії ... - С. 69; Сас П.М., Щербак В.О. Історія України у висвітленні О.І.Рігельмана//Р/гельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. - К., 1994. - С. 8 - 9.
- ¹¹¹ Колесник І.І. Українська історіографія... - С.176.
- ¹¹² Туманский Ф.О. Изъяснение малороссийских речений//Российский магазин.- 1792.-Т.2.- С. 97.
- ¹¹³ Туманский Ф.О. Предупреждение о следующих до истории малороссийской известиях и что ко всеобщей российской истории нужно/Там же. - С. III.
- ¹¹⁴ Графа Леона Сапеги канцлера Великого княжества Литовского ответное письмо к преосвященному Иоасафу Кунцевичу архиепископу полоцкому/Перевод и предисловие Ф.О.Туманского // Там же. - С. 473, 474.
- ¹¹⁵ Литвинова Т.Ф. До питання про історичні погляди та соціальні ідеали Григорія та Василя Полетик // Історія суспільної думки Росії та України XVII - початку XX ст. - Дніпропетровськ, 1992. - С. 53-64; її ж. Про невідомий список "Разговора Великороссии с Малороссией" Семена Дівовича // КС. - 2000. - №1. - С.155-159; Пам'ятки суспільної думки України (XVIII - перша половина XIX ст.): Хрестоматія / Укладачі А.Г.Болебрух, Т.Ф.Литвинова, Є.А.Чернов. -Дніпропетровськ, 1995. - 488 с
- ¹¹⁶ Туманский Ф.О. Предупреждение... - С. II, III.
- ¹¹⁷ Там же. - С. III.
- ¹¹⁸ Летописец Малыя России//Российский магазин. - СПб., 1793. - 4.2. - С. 103.
- ¹¹⁹ Летопись гадяцкого полковника Г. Грабянки/Под ред. И.О. Самчевского. - К., 1853. -XXIX, 420 с.
- ¹²⁰ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки/Переклад з староукраїнської Р.Іванченко. - К., 1992. - 185 с.
- ¹²¹ Федоров Д.Г. Летопись русского шотландца//Гордон П. Дневник. 1635-1659.- М., 2000. - С. 235.
- ¹²² Туманский Ф.О. Известие о дневных записках Петра Иоановича Гордона//Российский магазин. - 1793. - 4.2. - С.390 - 391.
- ¹²³ Там же. -С.389- 390.
- ¹²⁴ Продолжение дневных записок Гордоновых//Российский магазин.- 1793. - Ч.3. - С. 318.
- ¹²⁵ Там же.- С. 347.
- ¹²⁶ Дневниковые записки Петра Иоановича Гордона, сообщающая достопамятныя приключения его жизни, времени и бытности в России, с английской рукописи переведены старанием и под смотрением Ф.Туманского// Российский магазин. - 1793. - 4.2. - С. 451. ¹²⁷ Там же. - С. 411.
- ¹²⁸ Туманский Ф.О. Описание Санкт-Петербурга/уРоссийский магазин.-1792. - 4.1. - С. 12.
- ¹²⁹ Ключевский В.О. Лекции по русской историографии/Сочинения. В 9 т. - Т.7: Специальные курсы. - С. 198.

Резюме

З'ясовується внесок Ф.І.Туманського у формування малоросійського напрямку у становленні російської історіографії останньої чверті XVIII ст.

The input of Fedir Tumanskyi into the establishment of the Small Russia trend in formation of Russian historiography in the last quarter of the XVIII century is being elucidated.

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

Н.О.Герасименко (Київ)

ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА

М. В. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКОГО*

8 червня 1921 р. Народний комісаріат освіти БСРР призначив В.І.Пічету, учня М.В.Довнар-Запольського, ректором Білоруського державного університету. До викладання в ньому ректор запросив відомих учених, серед них був і Митрофан Вікторович. У 1925 р. він переїхав до Мінська і почав читати в університеті лекції з історії Білорусії та історії білоруського народного господарства. Довнар-Запольський, крім того, працював у Держплані БСРР та був одним із співзасновників, а згодом головою Археографічної комісії Історико-археологічної секції Інституту білоруської культури⁵⁵.

У Білорусії він продовжив дослідження економічних проблем, насамперед історії народного господарства. У 1926 р. вийшла його праця з історії народного господарства Білорусії передвоєнної доби. У 1927 р. його учень Б.Курц опублікував на неї рецензію⁵⁶. Вказавши на деякі недоліки, рецензент відзначив актуальність дослідження, яке допомагало правильно підійти до розв'язання тогочасних господарських проблем, не втрачаючи історичної перспективи⁵⁷.

М.В.Довнар-Запольський планував видати також підготовлену ще на початку 20-х років "Историю Белоруссии". Проте цей його задум залишився нереалізованим, бо політичні погляди вченого, його оцінки історичних подій не збігалися з офіційними. Гостра, далека від наукової, критика основних положень праці, часто з політичними звинуваченнями, змусила М.В.Довнар-Запольського восени 1926 р. переїхати до Москви. Він працював у Мосгубплані, викладав у Московському інституті народного господарства та Тимірязевській сільськогосподарській академії. У 1929 р. йому призначили персональну пенсію. Проте вчений не збирався залишати наукову роботу, продовжував здійснювати свої великі творчі плани⁵⁸.

Посилення ідеологізації науки в Радянському Союзі призвело до фабрикації низки справ проти відомих учених. У деяких з них - "академічній справі" 1930 р. та в справі білоруських націонал-демократів - пролунало прізвисько М.В.Довнар-Запольського. Роботи вченого піддавалися жорсткій критиці: його звинувачували у неонародництві та націонал-демократизмі⁵⁹. Лише відірваність від Києва та Мінська, де його найбільше критикували, уберегла Довнар-Запольського від репресій.

В останні роки життя Митрофан Вікторович працював у НДІ хутрового господарства Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР. Наближалися вибори дійсних членів Академії наук СРСР, і група вчених Москви та Києва висунула М.В.Довнар-Запольського кандидатом на обрання академіком. У той же час активізувалися і його недруги, з середовища яких вийшла розгромна стаття, опублікована в 1934 р. Написав її київський учений О.П.Оглоблін⁶⁰. Автор статті охарактеризував "буржуазного вченого" Довнар-Запольського як "основоположника нацдемієвства" в білоруській історіографії та одного із

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 2003. - № 6.

лідерів білоруської контрреволюції, "речника махрового великодержавництва" в російській історіографії та вірного учня українського буржуазного історика В. Антоновича.

Політично заангажовані оцінки були дані О.Оглоблиним і науковій школі М.В.Довнар-Запольського. Він визначив її велику політичну небезпеку як "школи фашистського напрямку" і як "буржуазно-націоналістичну історичну школу", яка простувала "від нацдеміства до націонал-фашизму... з певним досвідом контрреволюційної діяльності". Автор статті вказав на необхідність рішучої боротьби з нею, визначивши це як "одне з чергових завдань радянської історичної науки"⁶¹.

Статтю О.П.Оглоблина М.В.Довнар-Запольський, за даними І.Верби, сприйняв відверто болісно, що й прискорило його смерть. Помер Митрофан Вікторович 30 вересня 1934 р. від нападу "грудної жаби". 2 жовтня того ж року в газеті "Известия" з'явився короткий некролог на його смерть. У кінці 30-х рр. були репресовані майже всі його учні з Київського університету, хто до того часу ще залишався в живих⁶².

На довгі роки в радянській історіографії ім'я М.В.Довнар-Запольського та його наукова спадщина були забуті. Залишаючись і до цього часу малодослідженими, його наукові праці становлять значний інтерес для сучасної історичної науки.

Хронологічні рамки досліджень ученого охоплюють історичні події, які відбувалися з давніх часів до першої чверті XX ст., а саме проблеми Київської Русі, Литовсько-Руської держави, Московської Русі та Російської імперії. Значна частина його праць присвячена вивченню білоруського фольклору та етнографії. Фольклорно-етнографічні праці, а також узагальнюючі дослідження з історії Білорусії потребують окремого висвітлення, їх неможливо проаналізувати в одній статті.

Одним із головних напрямів досліджень М.В.Довнар-Запольського були соціально-економічні проблеми. Значний вплив на вченого у зверненні до згаданої проблематики мало формування в Західній Європі у XIX ст. нового наукового напрямку, який започаткували представники "староісторичної школи" В.Рошер та Б.Гільдебрандт. В основі їх світосприйняття лежало переконання у тому, що закони політичної економії повинні формуватися на підставі всебічного вивчення економічних явищ господарського життя, його історії й психологічного підґрунтя⁶³.

Наприкінці XIX ст. провідну роль у розробці проблем історії економіки стали відігравати фундатори "новоісторичної" (історико-економічної) школи: Г.Шмоллер, В.Зомбарт та К.Бюхер. Новоісторична школа заклала підвалини так званого "соціального напрямку" і мала значний вплив на російських учених⁶⁴. Очевидно, під час перебування в Москві у 1894-1901 рр. М.В.Довнар-Запольський ознайомився з працями фундаторів "новоісторичної" школи і став послідовником їх вчення. Тому для своєї магістерської дисертації він обрав тему історії фінансового господарства Литовсько-Руської держави.

Пізніше тема дисертаційного дослідження Довнар-Запольського була значно розширена. В опублікованій у 1901 р. монографії "Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах", рукопис якої зберігається в особистому фонді історика, він розглянув найважливіші проблеми економічного життя українських та білоруських земель у складі князівства: прибутки великого литовського князя, різні види податків та повинностей у державі, державне майно, монетарну систему тощо. Значний науковий інтерес становлять і додатки до праці⁶⁵. Необхідність звернення до цих проблем Довнар-Запольський пояснив у вступі до монографії, зазначивши, що розробка "экономических и финансовых вопросов всегда составляла одну из самых важных сторон в изучении истории", яким російська історич-

на наука в особі юридичної школи російської історіографії приділяла недостатню увагу⁶⁶. Аналіз соціально-економічних проблем українських та білоруських земель у складі Великого князівства Литовського автор здійснив у порівнянні з такими ж процесами в Київській Русі та показав поступальність їх розвитку.

Наукова громадськість схвально зустріла появу дослідження Довнар-Запольського. Відомі вчені опублікували на нього свої рецензії. Так, В.Антонович та П.Голубовський відзначали, що його монографія - "цінний внесок у науку". Вони вказували на значну джерельну базу дослідження "з прийомами точної критики" та на зв'язок, встановлений вченим між системами оподаткування Київської Русі та Великого князівства Литовського⁶⁷.

Як цінний внесок у науку з історії Великого князівства Литовського відзначив працю М.В.Довнар-Запольського М.С.Грушевський. Він звернув також увагу читачів на цінну серію документів з історії митної справи в додатку до монографії. Висловивши ряд критичних зауважень, рецензент зазначив, що праця буде корисною для дослідників⁶⁸.

Позитивну рецензію поряд з деякими критичними зауваженнями опублікував також відомий російський дослідник історії Великого князівства Литовського М.КЛюбавський. Він висловився за присудження М.В.Довнар-Запольському премії П.Н.Батюшкова⁶⁹.

У наступних працях "Западно-русская сельская община в XVI в.", "Крестьянская реформа в Литовско-Русском государстве в половине XVI в." та у підготовленій на їх основі монографії "Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке"⁷⁰ вчений продовжив розгляд соціально-економічних проблем Великого князівства Литовського. Він дослідив склад і компетенцію волосних та сільських громад переважно на українських та білоруських землях, які входили до складу князівства, показав соціальне становище їх членів та поземельні відносини останніх. Учений проаналізував проведення на території Великого князівства Литовського селянської реформи середини XVI ст., так званої "волочної поміри", вказав на її причини та попередні реформи, які здійснювалися при Сигізмунді-Августі.

Нові дослідження М.В.Довнар-Запольського також привернули до себе увагу наукової громадськості. Так, М.С.Грушевський, відзначаючи внесок автора у дослідження зазначеної проблеми, в той же час висловив ряд зауважень. На думку рецензента, у праці мало уваги приділено дослідженню впливу реформи на селянські відносини та громадські організації українського і білоруського селянства, не простежено їх зв'язок із періодом Київської Русі та вплив польського права на реформу. М.Грушевський також відзначив відсутність у списку використаної літератури українських праць⁷¹.

З ґрунтовною рецензією на монографію М.В.Довнар-Запольського з історії селянства Великого князівства Литовського виступив російський історик М.КЛюбавський⁷².

Публікація наукових праць ученого з історії селянства викликала нову дискусію про права селянських общин та селян на землю у Великому князівстві Литовському. Ці питання залишаються дискусійними донині⁷³.

На необхідності дослідження соціально-економічних проблем учений наголошував і у вступній лекції "Исторический процесс развития русского народа в русской историографии", прочитаній у Київському університеті 20 вересня 1901 р.⁷⁴ У ній Митрофан Вікторович визначив насамперед періоди, школи й напрями в російській історіографії XVII-XIX ст. та показав їх відмітні риси. Так, російські історики XVIII - початку XIX ст. В.Татіщев, М.Карамзін та інші, на його думку, вважали, що історія - це матеріал для пошуків, розвитку національної гідності та любові до Батьківщини. Новою течією в російській історичній науці була юридична школа, започаткована

С.М.Соловйовим, К.Д.Кавелінім та Б.М.Чичерінім⁷⁵. Її появу вчений пов'язував із розвитком у 20-30-ті рр. ХІХ ст. філософії на Заході, коли на зміну просвітництву з його космополітизмом у політичному житті, природним правом, пануванням людського розуму, прийшла філософська система Гегеля. Вона об'єднала європейську думку, визначила необхідність дослідження ідейного змісту суспільного розвитку, особливо права, та узаконила роль особи у суспільстві⁷⁶.

Під безпосереднім впливом гегельянства серед передової частини російського суспільства сформувалися різні погляди на роль народних мас в історії, які визначили відмітні риси істориків юридичної школи та слов'янофілів. Нові погляди вплинули на наступні покоління істориків, у тому числі на М.Костомарова, напрямок досліджень якого, як вважав Довнар-Запольський, мав продовження у школі професора В.Антоновича та його численних учнів⁷⁷.

Учений показав наступний етап у розвитку російської історіографії, який вбачав у вивченні історії матеріальних відносин. "Никто не отрицает, - писал він, - взаимодействия материалистических и идеалистических факторов, но отправляясь от первых, надо искать именно взаимодействия, а не априорно устанавливать исключительное господство последних". Довнар-Запольський підкреслював також, що вплив "производственных форм на исторический процесс, составляет важный поворот в направлении исторической мысли", що ставив у заслугу Карлу Марксу⁷⁸.

Незважаючи на високу оцінку внеску К.Маркса в розвиток історичної думки, Довнар-Запольський наголошував на тому, що "формула исторического процесса, как она вылилась в учении Маркса, Энгельса и их последователей", не зовсім обґрунтована і вона "еще ждет своего разрешения" на основі вивчення матеріальних факторів у взаємозв'язку з факторами ідеологічними⁷⁹.

Отже, в лекції "Исторический процесс развития русского народа в русской историографии" вчений розглянув етапи розвитку російської та української історіографії та вплив на них західної філософської думки, в тому числі й марксизму.

Проблеми української історіографії розглянуті вченим також у розвідці, присвяченій його учителеві, професору Київського університету В.Б.Антоновичу⁸⁰. В ній Довнар-Запольський проаналізував відображення історичного процесу в працях Антоновича. Він показав, що основною проблематикою праць учителя були малодосліджені питання давньоруської та західноруської історії. Їх відрізняла широта поставленої теми, новизна розробки та значна джерельна база, насамперед архівний матеріал, який, крім того, публікувався в додатках⁸¹.

Незважаючи на відсутність узагальнюючих праць, дослідження Антоновича, на думку Довнар-Запольського, у комплексі дають відповідь на кардинальні проблеми історичної науки та визначають загальний напрям західноруської історії через світосприйняття вченого. Історичний процес розвитку руського народу Антонович вбачав у народній стихії суспільного життя, яке складалося з матеріальних та духовних сил народу, та його змінах під впливом різних факторів. Так, в основі історичного життя Давньої Русі, за його теорією, були три сили: громада, дружина й влада князя. Причому в громаді вчений вбачав основу народного життя⁸².

Антонович, за визначенням М.Довнар-Запольського, показав у своїх працях "генезис происхождения шляхетского и городского сословия Западного края", становище українського селянства у ХVІІІ ст. Він дав визначення історії як науки про суспільство, яке поділяється на групи за інтересами. У цьому суспільстві завжди присутня народна основа, якою в українців була

громада. Розклавшись на окремі елементи, вона збереглася в деяких станах населення, наприклад, у козацтві¹⁰.

Довнар-Запольський охарактеризував історичні погляди Антоновича. Він зазначив, що його вчитель не приєднався до жодної ідейної течії 60-х років XIX ст. Він був скептиком, схильним "до слов'янофільської догми", котрий, проте, йшов власним шляхом. Історичні погляди Антоновича, як вважав його учень, сформувалися під впливом юридичної школи та слов'янофілів. Однак він не захопився ідеєю особи в історії, яку підносили представники юридичної школи, а вірно визначив значення народу в історичному процесі, у чому відчувався вплив слов'янофільських ідей. На відміну від своїх попередників, які підносили значення народу в історії, Антонович показав також ідейну боротьбу різних груп населення, що було, як вважав Довнар-Запольський, кроком уперед і одним із поворотних моментів у розвитку російської історичної науки⁸¹.

Проте значення Антоновича, на думку Довнар-Запольського не тільки у наукових працях, а й його викладацькій діяльності. Він зумів зацікавити аудиторію, привернути багатьох студентів до наукової роботи, ставлячи за мету розробку руської історії за регіональним поділом. У наукових працях студентів простежується зв'язок поглядів його учнів з ідеями вчителя та з його лекціями з історії Давньої Русі. Ця ідейна єдність склала те загальне, яке Довнар-Запольський визначив як наукову школу. Дослідження історії давньоруських земель, на його думку, відрізнялося особливими методичними прийомами, однаковим розташуванням матеріалу, спільністю ідейного змісту, в якому основним в історичному процесі був соціальний аспект. Однак головними ознаками наукової школи, як вважав Митрофан Вікторович, було спрямування, мета роботи, яку для школи В.Б.Антоновича можна було визначити як монографічну розробку "обласної" історії: давньоруської та західноруської. Тому київську історичну школу В.Б.Антоновича можна, на його думку, визначити як обласну⁸⁵.

Отже, Довнар-Запольський показав вплив різних ідей на світогляд Антоновича, охарактеризував його історичні погляди та його наукову школу.

Ще одну історіографічну розвідку Митрофан Вікторович присвятив відомому російському історику Т.М.Грановському⁸⁶. Він показав його внесок у становлення російської історичної науки, у викладі якого вона, на думку вченого, вперше отримала "характер закономірної науки про суспільство". За світосприйняттям послідовник Гегеля г Савіньї, Грановський з часом прийшов до дуалістичного розуміння історичного процесу, тобто вважав важливими і матеріальні фактори, і в цьому, як переконаний Довнар-Запольський, здійснив "значний крок уперед у розвитку поняття про історичний процес". Служіння історії стало його подвигом, який ще мають оцінити наступні покоління. Через його аудиторію пройшли тисячі слухачів, на його публічних лекціях була вся мисляча Москва. Тому вчений вважав, що Т.М.Грановський підготував кадри освічених діячів Росії⁸⁷.

Отже, М.В.Довнар-Запольський показав у своїх працях історіографічний процес у Російській державі, у тому числі й в Україні, вплив на нього ідей юридичної школи та слов'янофільства.

Постійна увага до соціально-економічних проблем привела Довнар-Запольського до вивчення історії економіки Московської Русі й насамперед російського міста XVI-XVIII ст. Написані на значному джерельному матеріалі, його статті із зазначеної проблеми⁸⁸ продовжили дискусію про цеховий устрій російського середньовічного ремесла, розпочату ще в середині XIX ст., яка, проте, згасла через відсутність нових джерел. Виявлені вченим архівні матеріали дали йому можливість зробити висновок про існування у

Москві корпорації срібляників, яка нагадувала західноєвропейські цехи. Дискусія з цього питання тривала до 50-х років ХХ ст.⁸⁹

До дослідження проблем історії Московської держави М.В.Довнар-Запольський залучав і своїх учнів, які згодом стали відомими вченими. Вони вивчали писцеві книги Російської держави ХVI-ХVII ст. і внесли в історичну науку, як зазначав відомий учений В.О.Романовський, "большой и свежий научный материал". Довнар-Запольський та його учні проаналізували проблеми заселення, землеволодіння, землекористування та інші питання розвитку сільського господарства. На праці Н.Ф.Яницького, А.М.Гневушева, Б.Г.Курца, П.П.Смирнова та інших посилалися у солідних наукових виданнях радянських часів. Тому, як зазначав В.О.Романовський, "школа Довнар-Запольського оставила большой и плодотворный след в исторической науке"⁹⁰.

Дослідження різних проблем економічного розвитку Великого князівства Литовського та Московської Русі привели вченого до узагальнення процесу розвитку народного господарства Росії. Показовою в цьому є його праця "История русского народного хозяйства"⁹¹, в основі якої матеріали вузівського лекційного курсу. У вступі автор наголошував на тому, що закони розвитку ще не відкриті економічною наукою, або з їх формулюванням не всі можуть погодитися. Він вважав, що тогочасні економічні теорії мали головну ваду - вони розкривали економічні закони розвитку господарства лише Західної Європи і не були універсальними для всіх країн⁹².

Проаналізувавши праці з економічної теорії Ф.Ліста, Б.Пльдебрандта, К.Маркса та Ф.Енгельса, російських економістів П.Маслова, Н.Рожкова, М.Туган-Барановського та інших, Довнар-Запольський зупинився на теорії К.Бюхера, викладеній у праці "Возникновение народного хозяйства", яку Митрофан Вікторович, детально проаналізував. Значну увагу він приділив огляду умов економічного розвитку Росії, сформулювавши його загальну концепцію. Вчений показав вплив географічного фактора на клімат та економіку країни.

Довнар-Запольський охарактеризував перший період історії Русі. Він визначив, що переважаючими галузями тодішнього господарства були бортництво й полювання на хутрового звіра. Перший період історії Русі, як вважав учений, закінчився приблизно у ХII ст. з виснаженням природних багатств на півдні, втратою східного ринку та зменшенням потреб західного ринку в продуктах харчування⁹³. Наступив "ойкосний", тобто замкнений період в історії країни, коли життя перемістилося на північний схід. Відсутність у "верхів" засобів до існування призвела до прикріплення селян до землі. З розвитком землеробства відбулося перетворення Русі з торгової країни на землеробську. "Ойкосний" період тривав до другої половини ХVI ст., коли господарська криза спричинила порушення замкненості, зменшення оброблюваної площі ріллі. Розвиток торгівлі продуктами сільськогосподарського виробництва призвів до повторного закріпачення. Ці тенденції простежувалися до кінця ХVIII ст., коли хліб зайняв домінуюче становище в експорті й відбувся перехід до капіталізму⁹⁴.

Концепція історії Росії Довнар-Запольського зводилася, таким чином, до зміни періодів торгівлі та натурального ("ойкосного") господарства, в якому економічний устрій підпорядковував відносини політичні та соціальні. Отже, політична історія в його концепції відігравала другорядну роль.

Значну увагу у працях ученого приділено історії Росії ХIX ст. У 1899-1901 рр. і пізніше, коли Довнар-Запольський читав спецкурс про добу Олександра І, у своїх лекціях, які згодом було опубліковано, він висвітлив політичну та соціально-економічну історію Російської імперії ХIX ст., суспільно-політичні рухи, проблеми релігії та освіти⁹⁵.

Високо оцінив учений малодосліджені в той час реформи М.М.Сперанського, його політичні ідеали. Довнар-Запольський показав, що державний діяч прагнув створити в Російській імперії в умовах "истинной" монархії такі форми правління, які зробили б громадянина вільним, а закони забезпечили б громадянські та політичні права особи та її участь в управлінні державою⁹⁶.

Своєрідним підсумком досліджень вченим історії Російської імперії XIX ст. став перший том праці "Обзор новейшей русской истории". Другий том, який історик присвятив добі Миколи II, пропав у роки громадянської війни⁹⁷.

Велику увагу вчений присвятив суспільно-політичним рухам XIX ст. Однією з перших його розвідок була рецензія на книгу декабриста С.Г.Волконського⁹⁸.

В 1907 р. вийшли у світ ще дві праці Довнар-Запольського про декабристів. Реакція, яка почалася після революції 1905-1907 рр., не дозволила вченому завершити публікацію циклу творів з декабристознавства. Її заключну частину було видано лише у 1917 р." В працях відчувається деяка поспішність, яка, проте, компенсується значною джерельною базою, насамперед архівними матеріалами, які вперше вводилися в науковий обіг. Оригінальними були і висновки вченого. Так, він, чи не вперше, заявив про поєднання чинників, які справили вирішальний вплив на декабристів, - російської кріпосницької дійсності та західної політичної думки і революційних подій. Крім того, Довнар-Запольський показав, що Товариство об'єднаних слов'ян ще до злиття з Південним товариством у вересні 1825 р. мало самостійно розроблені документи. Він звернув увагу на цілісність ідеології першого й дійшов висновку, що головною метою організації була зміна політичного ладу в Російській імперії, а ідея створення федерації слов'янських республік відігравала другорядну роль. Ці висновки поділяють і сучасні дослідники¹⁰⁰.

Погляди на переважаюче значення економіки в суспільстві вчений розвинув у працях, присвячених зовнішньоекономічній політиці Російської імперії на початку XX ст.¹⁰¹ Так, у розвідці "Русский вывоз и мировой рынок", підготовленій на основі матеріалів всеукраїнської виставки, проведеної влітку 1913 р. в Києві за участю Південно-Західного відділення Російської експортної палати, головою якої був Довнар-Запольський, подано аналіз структури російського експорту. Автор показав його зростання з 1827 по 1911 р. утричі. Він визначив стратегію розвитку зовнішньої торгівлі Росії й вказав її головний напрям на схід, оскільки в Європі вона мала сильних конкурентів по вивозу хліба: США, Аргентину і Австралію¹⁰².

За даними наукового аналізу Довнар-Запольського, експорт хліба з Росії зріс на 46,9%. Інші статті експорту - льон, коноплі, ліс та лісоматеріали, корисні копалини - становили незначний відсоток. Учений висловив ряд цінних порад щодо поліпшення структури російського експорту, який сприяв би відродженню економіки Російської імперії¹⁰³.

В іншій своїй праці "Задачи экономического возрождения России"¹⁰⁴ вчений закликав дивитися на торгівлю не тільки як на засіб прибутку, але і як на велику державну справу. Він показав, як німецька торгівля захопила російські ринки й поставила Російську імперію у залежність від постачання німецьких товарів. Так, у 1911 р. з Німеччини Росія отримала 58,2% матеріалів і продуктів хімічного виробництва на 32,2 млн.руб. Таким чином, учений показав значення зовнішньої торгівлі для стабільного становища держави та її вплив на політику Російської імперії.

Значною проблемою для дослідників-істориків у XIX - на початку XX ст. була розпорошеність джерел по різних архівах України, Росії, Польщі та інших країн, доступ до архівосховищ яких був дуже обмежений. Тому видан-

ня виявлених дослідниками документів, а отже, введення їх до наукового обігу, було дуже важливою справою. До її вирішення значних зусиль доклав М.В.Довнар-Запольський. Працюючи у Московському архіві Міністерства юстиції над упорядкуванням Литовської метрики, він видав дві збірки документів. Перша з них - "Документы Московского архива Министерства юстиции", яка побачила світ у Москві у 1897 р. Друга збірка - "Акты Литовско-Русского государства", що була опублікована в четвертій книзі "Чтений в Обществе истории и древностей российских" за 1899 р. До складу обох збірок увійшли документи Литовської метрики¹⁰⁵.

У 1906 р. Довнар-Запольський опублікував збірник документів з історії декабристського руху¹⁰⁶. У передмові до видання він зазначив, що слідчі справи декабристів довгий час були недоступні для дослідників. Отже, Митрофан Вікторович став одним із перших, хто не тільки ознайомився із слідчими справами декабристів, а й, видавши їх, зробив доступними широкому колу читачів. У передмові він подав детальний опис документів, зазначивши, що вони мали характер мемуарів з викладом історії таємних товариств та аналізом їх діяльності¹⁰⁷.

Вчений вказав також на основні принципи передачі тексту документів у збірнику. Він здійснював їх публікацію "с соблюдением орфографии подлинника и стиля", виправляючи в тексті лише суттєві помилки та розділові знаки. Місця, підкреслені у свідченнях декабристів, у збірнику набрано курсивом. Автор відмовився від коментарів до тексту, оскільки виходила у світ його праця "Идеалы декабристов"¹⁰⁸.

У збірнику "Мемуары декабристов" М.В.Довнар-Запольський опублікував записку М.Орлова про таємне товариство, свідчення полковника Н.Комарова про діяльність на півдні Союзу благоденствія, конституцію Миколи Муравйова та його аналіз діяльності товариства, записки князя С.Трубецького тощо.

Вчений опублікував також ряд інших джерел: Баркулабівський літопис, веревні й розрубні книги російських вотчин Миколо-Корельського монастиря, до яких написав передмови¹⁰⁹.

У 1905 р. Довнар-Запольський підготував, а в 1907 р. Комісія для розгляду давніх актів видала восьму частину 5 тому "Архива Юго-Западной России"¹¹⁰. У ній зібрано актові матеріали з історії української адміністрації XVI-XVII ст. Кожному документу збірки передувала короткий зміст, дата написання документа, вказувався адресат, діловодний номер у легенді, місцезнаходження документа.

Довнар-Запольський написав передмову до даного видання. У ній він проаналізував функції воєвод, старост, в'їтів та інших посадових осіб української адміністрації XVI-XVII ст., реформу 1565 р. і наступні зміни в адміністративному устрої українських земель у складі Великого князівства Литовського та Королівства Польського. Передмова "Украинские староства в первой половине XVI в." вийшла у 1908 р. окремим виданням¹¹¹.

У 1913 р. вчений підготував до друку ще два томи документальних матеріалів: до історії населення Волинського воєводства в XVI-XVIII ст. та до історії кріпацької вотчини¹¹². За даними О.П.Оглоблина, ці матеріали були надруковані, але в світ не вийшли. За публікаційними планами Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів, Довнар-Запольський підготував три збірники документів з історії Волині XVI-XVIII ст., які мали скласти 9-й том VIII частини "Архива Юго-Западной России". Перші два випуски в останній редакції дістали назву "Акты по статистике и экономическому положению населения Волины в XVI-XVII вв." За даними на 1917 р., перший випуск був практично видрукований, а за станом на 1922 р. обидва випуски ще

знаходилися в друкарні, яка вимагала грошей від Академії наук. Подальша доля підготовлених ученим видань по Волині невідома¹¹³.

Поряд із науковими дослідженнями Довнар-Запольський як редактор і автор брав участь у підготовці й виданні фундаментальних праць, які мали компілятивний характер і були призначені для навчальних потреб. Важливе місце серед них займало 3-томне видання "Русская история в очерках и статьях"¹⁴. До участі у виданні М.В.Довнар-Запольський запросив відомих учених, професорів та викладачів вузів. Статті у збірник було підготовлено В.Б.Антоновичем, П.В.Голубовським, І.І.Смирновим, Н.Д.Полонською та іншими. Значну кількість статей написано Довнар-Запольським. Кожна стаття збірника завершувалася списком літератури. Незважаючи на науково-популярний характер статей, вони відповідали рівню тогочасної історичної науки й заслужили визнання. 21 травня 1913 р. Міністерство освіти повідомило Довнар-Запольського про те, що "Русская история в очерках и статьях" внесена до списку книг, якими поповнюються бібліотеки навчальних закладів¹¹⁵.

Отже, під впливом творів новітніх філософів, соціологів, економістів та істориків, висновків та спостережень представників "староісторичної" та "новоісторичної" (історико-економічної) наукових шкіл М.В.Довнар-Запольський обрав головною проблематикою всіх досліджень соціально-економічні проблеми. Він порушив і успішно вирішив проблеми становлення та розвитку економічних та соціальних відносин у Литовсько-Руській державі, виявив зв'язок і поступальність розвитку за часів Давньоруської і Литовсько-Руської держав, Московської Русі та Російської імперії. Оцінюючи власні наукові здобутки, Довнар-Запольський зазначав: "Не мне судить о значении моих трудов, но как специалист я знаю, что мною поставлены многие новые вопросы, добыты новые материалы и указаны новые методы их исследования..."¹¹⁶.

Велику увагу вчений приділяв аналізу історіографічного процесу в Російській імперії, визначенню наукових шкіл та напрямів. Він показав значення наукової та педагогічної спадщини В.Б.Антоновича для історичної науки України та дав їй високу оцінку.

Значним був внесок Довнар-Запольського у розвиток джерелознавства й археографії. Він виявив велику кількість матеріалів з різних проблем історії України, Росії та Білорусії, видав збірки документів, які й сьогодні не втратили наукового значення.

Довнар-Запольський був талановитим лектором і педагогом. Він створив київську наукову школу істориків-економістів, з якої вийшла плеяда відомих учених, що продовжила дослідження соціально-економічних проблем різних періодів історії України, Росії та Білорусії.

У київський період наукової та педагогічної діяльності сформувалися методологічні погляди М.В.Довнар-Запольського. Він пройшов складний шлях від позитивістської концепції школи В.Б.Антоновича з притаманними їй документалізмом, проблемою факту та його критичним осмисленням до економічної доктрини марксизму, прийнявши ідеї "легальних марксистів". У той же час марксистську концепцію історичного процесу він вважав недостатньо обґрунтованою.

Більшість праць вченого не втратила своєї актуальності та наукового значення і сьогодні. На них спирається сучасна наука. Позначені новизною, твори науковця дали поштовх науці та внесли в неї багато нових документів, що на довгий час увійшли до історичних джерел.

Видатний учений та організатор науки, талановитий педагог М.В.Довнар-Запольський гідно прожив нелегке життя й зробив значний внесок у розвиток історіографії.

- ⁵⁵Владимир Иванович Пичета (1878-1947)//Портреты историков. Время и судьбы. Т.1.: Отечественная история. - М., Иерусалим, 2000. - С.178; *Михальченко СИ.* Указ. соч. - С.168.
- ⁵⁶Довнар-Запольский М.В. Народное хозяйство Белоруссии (1861-1914). - Минск, 1926. - 240 с; Курц Б. (рец.) *Довнар-Запольский М.В.* Народное хозяйство Белоруссии (1861-1914). Минск, 1926 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. - К., 1927. - Кн.10. -С.376-380.
- ⁵⁷Курц Б. Назв. праця. - С.380.
- ⁵⁸Михальченко СИ. Указ.соч. - С.167-168.
- ⁵⁹Там само. - С. 168.
- ⁶⁰Оглоблин О.П. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії) // Записки історично-археографічного інституту. - К., 1934. - № 1. - С.157-225.
- ⁶¹Там само. -С.161, 163, 168, 174, 178-182, 184-185, 195-200, 225.
- ⁶²Верба І. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні. - К., 1999. - С.330; *Михальченко СИ.* М.В.Довнар-Запольский: историк и общественный деятель. - С. 168.
- ⁶³Сінкевич Є.Г. Історія народного господарства: методологічні та методичні особливості її наукової розробки // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. - Харків, 1995. - С.83.
- ⁶⁴Там само. - С.83-84.
- ⁶⁵Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. - К., 1901. - Т.1. - 807 с. + СХИ; ЦДІАУК, ф.262, оп.1, спр.60.
- ⁶⁶ЦДІАУК, ф.262, оп.1, спр.60, арк.5.
- ⁶⁷Антонович В., Голубовский П. Отзыв о сочинении М.В.Довнар-Запольского "Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах" (Т.1. - К., 1901), представленном в историко-филологический факультет для приобретения степени магистра русской истории // Университетские известия. - 1902. - № 1. - 4.1. - С.19-20.
- ⁶⁸Грушевский М. (рец.) М.Довнар-Запольский. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. - К., 1901. - Т.1. С.IV + 807 с. // ЗНТШ. - Львів, 1904. - Т.61. - С.18-19.
- ⁶⁹Любавский М.К. Разбор сочинения М.Довнар-Запольского "Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах". - К., 1910. - Т.1. // Отчет о присуждении премии П.Н.Батюшкова. - СПб., 1904. - С.31-89.
- ⁷⁰Довнар-Запольский М.В. Западно-русская сельская община в XVI в. //ЖМНП. - 1897. -№ 7; Его же. Крестьянская реформа в Литовско-Русском государстве в половине XVI в. // ЖМНП. - 1905. - №3/4; Его же. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. - К., 1905. - 307 с. + 167 с.
- ⁷¹Грушевский М. (рец.) М.Довнар-Запольский. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. - К., 1905. - VI + 307 + 168 с. // ЗНТШ. - Львів, 1906. - Т.70. - С.200-201.
- ⁷²Любавский М.К. Отзыв на труд Довнар-Запольского: Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. - К., 1905. // Отчет о 3-м присуждении премии П.М.Батюшкова. - СПб., 1907. - С.554.
- ⁷³Похилевич Д.Л. Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI-XVII вв. // Материалы по истории земледелия СССР. - М., 1952. - С.322-410; Гурбик А. Аграрна реформа в Україні XVI ст. - К., 1997. - 62 с; Ворончук І. Правовий статус українського пізньосередньовічного селянства // ЗНТШ. - Львів, 1999. - Т.238. - С. 149-184.
- ⁷⁴Довнар-Запольский М.В. Исторический процесс русского народа в русской историографии // Из истории общественных течений в России. - К., 1910. - С.245-267.
- ⁷⁵Там само. - С.246-247.
- ⁷⁶Там само. - С.247, 249, 250.
- ⁷⁷Там само. - С.263.
- ⁷⁸Там само. - С.263-266.
- ⁷⁹Там само. - С.266-267.
- ⁸⁰Довнар-Запольский М.В. Исторические взгляды В.Б.Антоновича (речь) // Из истории общественных течений в России. - К., 1910. - С.268-280.
- ⁸¹Там само. - С.268-269.
- ⁸²Там само. - С.270-273.
- ⁸³Там само. - С.273-276.
- ⁸⁴Там само. - С.278.
- ⁸⁵Там само. - С.278-280.
- ⁸⁶Довнар-Запольский М.В. Тимофей Николаевич Грановский (1813-1855) // Из истории общественных течений в России. - С.281-287.
- ⁸⁷Там само. - С.283, 285-286.
- ⁸⁸Довнар-Запольский М.В. Организация московских ремесленников в XVII в. // ЖМНП. - 1910. - №9. - Отд. 2. - С. 131-164; Его же. Торговля и промышленность Москвы XVI-XVII вв. - М., 1910; Его же. Торговля и промышленность // Русская история в очерках и статьях. - К., 1912.-Т.3.-С.312-341.
- ⁸⁹Михальченко СИ. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель. - С. 165.

- ⁹⁰ Романовский В.А. К истории подготовки профессорских кадров в дореволюционное время // *Aima mater*. - С.289.
- ⁹¹ Довнар-Запольский М.В. История русского народного хозяйства. - К., 1911. - 363 с.
- ⁹² Там само. - CVII, 1, 2.
- ⁹³ Там само. - С.228-244.
- ⁹⁴ Там само; Михальченко СИ. Указ.соч. - С. 166.
- ⁹⁵ Довнар-Запольский М.В. Политические идеалы М.М.Сперанского // Из истории общественных течений в России. - К., 1910. - С.117-171; Его же. Эпоха Александра I // Из истории общественных течений в России. - С.5-54; Его же. Обзор новейшей русской истории. - К., 1914. - 428 с.
- ⁹⁶ Довнар-Запольский М.В. Политические идеалы М.М.Сперанского. - С.117, 170-171.
- ⁹⁷ Михальченко СИ. Киевская школа в российской историографии. - С.95.
- ⁹⁸ Довнар-Запольский М.В. Новые записки декабриста. (По поводу книги: Записки Сергея Григорьевича Волконского (декабриста) / Изд. князя М.С.Волконского. - СПб., 1901. // Из истории общественных течений в России. - К., 1910. - С.127-190.
- ⁹⁹ Довнар-Запольский М.В. Идеалы декабристов. - М., 1907. - 423 с; Его же. Тайное общество декабристов. - М., 1907; Его же. Декабрьская революция 1825 г. // Голос минувшего. - 1917. - № 7-8. - С.5-75.
- ¹⁰⁰ Казьмирчук Г.Д., Сілкін А.В. М.В.Довнар-Запольський як декабристознавець // УІЖ. - 1995.-№ 1.-С.82-84.
- ¹⁰¹ Довнар-Запольский М.В. Русский вывоз и мировой рынок. - К., 1914. - 46 с; Его же. Задачи экономического возрождения России (Русско-германский товарообмен и бельгийская промышленность). - К., 1915. - 71 с.
- ¹⁰² Довнар-Запольский М.В. Русский вывоз и мировой рынок. - С.5-6.
- ¹⁰³ Там само. - С.6, 9, 10, 20-24.
- ¹⁰⁴ Довнар-Запольский М.В. Задачи экономического возрождения России (Русско-германский товарообмен и бельгийская промышленность). - С.35-37.
- ¹⁰⁵ Документы Московского архива Министерства юстиции / Сост. М.В.Довнар-Запольским. - М., 1897. - Т.1. - 569 с; Акты Литовско-Русского государства / С предисл. М.В.Довнар-Запольского // ЧОИДР. - Кн.4. - М., 1899. - С.1-258.
- ¹⁰⁶ Довнар-Запольский М.В. Мемуары декабристов (Записки, письма, показания, проекты конституций, извлеченные из следственного дела с вводной статьей). - К., 1906. - 346 с.
- ¹⁰⁷ Там само. - С.III-IV.
- ¹⁰⁸ Там само. - CVII.
- ¹⁰⁹ Баркулабовская летопись / Изд. М.В.Довнар-Запольским. - К., 1908. - 38 с. + 12 с; Довнар-Запольский М.В. Веревные и разрубные книги Северного края. - СПб., 1905. - 166 с.
- ¹¹⁰ ЦДІАУК, ф.262, оп.1, спр.3, арк.1; Архив ЮЗР. - 4.8. - Т.5. - К., 1907. - 118 с. + 504 с.
- ¹¹¹ Архив ЮЗР. - 4.8. - Т.5. - С.1-118; Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. - К., 1908. - 118 с.
- ¹¹² ЦДІАУК, ф.262, оп.1, спр.3, арк.1 зв.; спр.20, арк.17, 17 зв.
- ¹¹³ Оглоблин О.П. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського. - С.168; Майборода Р., Матяш І. Довнар-Запольський Митрофан Вікторович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. - К., 1999. - Вип.1. (XIX ст. - 1930-ті рр.). - С. 115.
- ¹¹⁴ Русская история в очерках и статьях / Под ред. М.В.Довнар-Запольского. ^ М., 1909. - Т.1; М., 1910. - Т.2; К., 1912. - Т.3; Москва в ее прошлом и настоящем. - М., 1909; Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. - М., 1911.
- ¹¹⁵ ЦДІАУК, ф.262, оп.1, спр. 176, арк.1.
- ¹¹⁶ Там само, спр.31, арк.7 зв. - 8.

Резюме

У розвідці на значній джерельній базі проаналізовано наукову спадщину відомого вченого, дослідника проблем історії України, Росії та Білорусії М.В.Довнар-Запольського.

The author analyzes the scientific inheritance of the famous scientist and researcher of the problems of Ukrainian, Russian and Byelorussian history Mytrofan Dovnar-Zapol'skyi by prospecting the substantial source base.

Б.В.Черкас (Київ)

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА: ВИТОКИ ТА ШЛЯХИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

Збірка праць та спогадів. Випуск 7

Інститут історії України НАН України, Науково-дослідний інститут козацтва. - К., 2000. - 360 с

Вивчення минулого України та історії козацтва зокрема з кожним роком набуває все більшої актуальності як у нашій державі, так і за її межами. Розширюється коло професійних дослідників з цієї тематики. Відповідно, виходить усе більше серйозних наукових праць та часописів, присвячених історії козацтва. До таких видань належить і рецензована збірка, що є вже сьомим випуском читань "Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку".

Працю видано під загальною редакцією академіка В.А.Смолія. Збірку присвячено 350-річчю початку Української національної революції XVII століття. Відповідно, у центрі досліджень стоїть Українська держава часів Богдана Хмельницького та його наступників. Структурно рецензована збірка складається з трьох рубрик ("Історія", "Історіографія", "Спеціальні історичні дисципліни та джерелознавство"). У першій частині переважають матеріали, що висвітлюють політичну історію України досліджуваного періоду, взаємини Української козацької держави зі своїми сусідами, внутрішню політику українських правителів і їх соратників. Не обійдено увагою соціально-економічну та правову історію.

У другій рубриці розглядаються історіографічні та джерелознавчі проблеми, присвячені Українській національній революції й висвітлені крізь призму вражень її сучасників і досліджень більш пізніх авторів.

Спеціальні історичні дисципліни знайшли своє відображення в третьому розділі.

Рецензований збірник є міжнародним. У ньому представлено дослідження не тільки українських учених з різних регіонів нашої держави, а й російських та шведських науковців.

Книгу розпочинає вступне слово академіка В.А.Смолія. У ньому робиться екскурс в історію досліджень українського козацтва за останні десять років. Показуючи специфіку уваги до козацького минулого, В.А.Смолій робить наголос на те, що на сьогоднішній момент характерним є відсіювання аматорів і неспеціалістів, а, натомість, зміцнення позицій учених, для яких історія є професією. Як наслідок, підхід до вивчення цієї складної наукової проблеми став "...більш вдумливим і аналітичним." (С.3-4). Водночас у вступному слові зроблено стислий огляд основних робіт Інституту історії України та науково-дослідного інституту козацтва від 1996 р. На закінчення висловлено сподівання, що збірник "...стане тим друкованим органом, який, акумулювавши на своїх сторінках традиції й новітні здобутки козакознавства, при-

служиться справі консолідації інтелектуального загалу, задіяного в дослідженні національного державотворення крізь призму історії козацтва" (С.4).

Зовнішні та внутрішні політичні відносини Української держави, її політичний устрій стали предметом аналізу в роботах Степанкова В., Горобця В., Щербака В., Гурбика А., Леп'явка С., Яковлевої Т., Борисенка В., Бульвінського А., Мельника А., Панашенко В., Вірського Д., Газіна В., Чухліба Т., Гуржія О., Саса П., Струкевича О. Регіональні дослідження, аналіз історії окремих частин України знайшли своє місце в роботах Галушко О., Мазурика В., Цибульського В., Попельницької О. Цікавими є статті, присвячені персоналіям, історії війська й торгівлі в Україні. У рецензованій збірці це роботи Сокирко О., Коваленко О., Рездорського А.

Друга частина рецензованого збірника представлена роботами двох напрямів дослідження наративних джерел та історіографії XIX - XX ст. Перший напрям висвітлюють статті Головка О., Кравця М., Буянкіна О., Дзири І. Проблем історіографії XIX-XX ст. торкнулися Мицик Ю., Давилюк А., Педич В., Острянка А., Гром В.

У розділі "Спеціальні історичні дисципліни та джерелознавство" вміщено праці Савчука Ю. і Турек Є., Іщенко Я., Приліпко Т., Бондаренко І. та Пірко В., Станіславського В. Предметом дослідження цих учених стали історичні матеріальні цінності України.

Рецензована збірка заслуговує на високу позитивну оцінку. Вона демонструє сучасний рівень досліджень у галузі історії, історіографії, джерелознавства й широкого комплексу спеціальних історичних дисциплін, є своєрідним каталізатором їх подальшої розробки та популяризації.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

М.В.Дмитриев, Л.В.Заборовский, А.А.Турилов, Б.Н.Флоря

~ **БРЕСТСКАЯ УНИЯ 1596 г. И ОБЩЕСТВЕННО-
ПОЛИТИЧЕСКАЯ БОРЬБА НА УКРАИНЕ И
В БЕЛОРУССИИ В КОНЦЕ XVI - НАЧАЛЕ XVII в.**

Часть II.

"-.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ СОБЫТИЯ

(Ответ, ред. Б.Н.Флоря).

-

М.: "Индрик". - 1999. - 198 с.

На відміну від першої частини дослідження, що вийшла 1996 р.¹, друга має простішу структуру і складається лише з шести розділів. У першому (автори *А.Турилов і Б.Флоря*) розглядається альтернатива Берестейській унії, в другому (*Б.Флоря*) - осмислення православним суспільством берестейських конфліктів, у третьому (*М.Дмитрієв*) - осмислення тих же конфліктів уніатами, в четвертому (*Б.Флоря*) - питання про "нову унію" в 20-40-х рр. XVII ст., у п'ятому (*Б.Флоря*) - відображення релігійних конфліктів у масовій свідомості населення, в шостому (*Л.Заборовський, Б.Флоря*) - релігійні конфлікти в період Хмельниччини. Як і в першій частині, кожний розділ є самостійним нарисом, зі своєю внутрішньою хронологічною й логічною послідовністю, тож книгу цілком можна вважати збіркою статей із зазначеної теми.

Враховуючи ту обставину, що проблема відображення релігійних конфліктів у масовій свідомості населення України та Білорусі викладалася Б.Флорею на Берестейських читаннях і дискутувалась², аналіз даного розділу не робитимемо. Вважаємо також передчасним і рецензування останнього розділу, оскільки нещодавно Л.Заборовський опублікував цілий том документів з даної проблеми³, який вимагає окремого спеціального розгляду.

Як і перша, друга книга має чимало новаторських здобутків, свіжих і неупереджених поглядів, базованих, передусім, на новому прочитанні джерел. Зокрема, вперше в історіографії в книзі порушено питання про історичну альтернативу Берестейській унії, вперше досліджується також і масова конфесійна свідомість населення України та Білорусі. Автори окремих розділів, зокрема Б.Флоря і М.Дмитрієв, продемонстрували також добре знання полемічної літератури обох таборів, чого деколи так бракує історикам церкви, які звичайно надають перевагу дипломатичним та актовим джерелам. Причому, якщо їх попередники здебільшого наголошували на релігійно-богословських аспектах полеміки, то тут ми бачимо аналіз творів полемічної літератури як пам'яток історичної думки кінця XVI-XVII ст. У центрі поберестейської полеміки, як слушно підкреслив Б.Флоря, перебували питання про місце "руського народу" в Речі Посполитій, про його права, а також про його відносини з поляками і литвинами (с.73). Оскільки запровадження унії, безумовно, обмежувало права руського народу, то логічним, на думку того ж автора, є висновок про переростання релігійного конфлікту в міжнаціональний. У

цьому плані з Б.Флорею перегукується М. Дмитрієв, який переконливо, на прикладі творів і листів І.Потія, показав боротьбу уніатів за зміцнення "національної" церкви (сі00). Чи не вперше в історіографії простежено еволюцію поглядів І.Потія, рубежами котрої були Берестейський собор 1596 р. і перебрання ним у 1599 р. митрополичого престолу. Дуже цікавим є розвиток М.Дмитрієвим версії про участь І.Потія в написанні уніатського полемічного твору "Антиризис", що вже розглядалося в історіографії.

Розділ про "нову унію" 20-40-х рр. не вносить, на наш погляд, чогось нового у вивчення проблеми, яка збирала чималу історіографію. Думки дослідників, як правило, розходилися при визначенні причин невдачі переговорів між уніатами й православними. Якщо більшість авторів схилилася все-таки до версії про непоступливість римської курії, що не давала згоди на скликання нового собору, то тепер, на думку Б.Флорі, є очевидним, що головною перешкодою було різко негативне ставлення широких кіл православно-го населення до самої ідеї такої угоди (с.193).

Повернемося, проте, до початкового розділу книги, присвяченого проблемі альтернативи Берестейській унії. На відміну від добре відомого в літературі методу розгляду альтернатив, а саме, визначення тих шляхів, які чомусь не були реалізованими, автори розділу значно спростили собі завдання, зосередившись на перевірці ступеня реалізації програми руського єпископату кінця XVI ст. у реформах Петра Могили, майже через півстоліття після Берестейського собору. На їхню думку, заходи Петра Могили щодо зміцнення православної церкви, зокрема, підкорення владі митрополита єпископату і церковних братств, відновлення практики церковних соборів, установлення контролю за виданням церковних книг, а також реформи в галузі культури та освіти — все це нібито засвідчує реалізацію митрополитом програми кінця XVI ст., навіть її перевиконання. Але, як підкреслено в розділі, це було вже здійснення реформ власними силами, без розриву з Константинополем і підпорядкування Римові. Мимохіть автори підводять до думки про те, що Берестейська унія не була єдиною правильним шляхом подолання кризових явищ православної церкви кінця XVI ст.

На нашу думку, запропонований у книзі метод перевірки альтернативи унії має суттєві недоліки, навіть методологічні прорахунки. Передусім виникає запитання: чому Могилянська реформа зв'язється лише з планом церковної реформи 1591 р. і "серією висловлювань" Іпатія Потія, а не з іншими програмами реформування церкви, до того ж значно ширшими, як, наприклад, 33 артикули унії? До речі, між соборними рішеннями 1591 р. і остаточними умовами унії існує безпосередній зв'язок, з чим погоджується (щоправда, в іншій своїй праці) один з авторів розділу Б.Флоря⁴. Як переконливо показав Б.Гудзяк, Берестейська унія була нічим іншим, як продовженням реформ початку 90-х рр. XVI ст.⁵ З цього погляду є очевидним, що єпископат руської церкви пішов на унію з Римом, лише переконавшись у неможливості реформування церкви в рамках існуючої системи. Щодо суті та спрямованості Могилянської реформи, то ми вважаємо, що цілком виразна окциденталізація церкви відбулася під впливом як католицької реформи, так і протестантської реформації.

При зіставленні двох програм церковних реформ (Берестейської і Могилянської) важливо з'ясувати, яким було ставлення П.Могили до першої з них. Зрозуміло, що без установлення такого безпосереднього зв'язку між ними їх порівняння є досить абстрактним. Ми переконані в тому, що православна ієрархія в XVII ст. мала досить загальне уявлення про берестейську програму, ототожнюючи її зі зміною віросповідання й полонізацією.

В останній третині XVI ст. було, як відомо, чимало проєктів реформування церкви та суспільства, які можна вважати альтернативними Берестейській унії. Частина з них не передбачала перехід під юрисдикцію Риму, більшість

же, як, наприклад, унійний проект князя К.Острозького, визнано утопічними. З огляду на це, вочевидь, відпадає потреба в розгляді їх як реальних альтернатив Берестейській унії. Проте цього не скажеш, напевно, про програму церковних братств. Чому б не зіставити саме її з Могилянською реформою? Крім того, цілком реальною була й протестантська реформа, яка спричинила на українських та білоруських землях чимало релігійно-культурних перетворень. До речі, М.Грушевський пов'язував перспективи національно-культурного та релігійного розвитку України саме з нею. Отже, вирішення проблеми альтернатив Берестейській унії повинно бути поліваріантним, з урахуванням усіх можливих шляхів розвитку церкви та суспільства. Важливо при цьому брати до уваги конкретно-історичні обставини кінця XVI ст., в яких і було здійснено Берестейську унію.

Перевірка тих чи інших альтернативних проектів унії тісно пов'язана (і це закономірно) з її наслідками в XVII ст. Немає сумніву, що найбільш резонансним був розкол церкви та суспільства за конфесійною ознакою. Саме на цьому боці медалі наголошено в обох частинах дослідження російських істориків. Прикметно, що автори розглядають розкол як суто негативний факт історії України та Білорусі. Так само однобічно, на нашу думку, показані й окремі моменти ранньої історії уніатської церкви, наприклад, перші спроби її латинізації. Проте дуже дивним виглядає, скажімо, та обставина, що релігійні розколи в Європі, які були викликані протестантською реформацією й призвели до утворення нових національних церков, представлено в обох книгах, як ознаку релігійної модернізації Старого Світу, а подібні явища на Сході Європи (хоч і з іншою природою та в інакших історичних обставинах) мали, за версією авторів, суто негативні наслідки. І це при тому, що релігійні розколи в Європі супроводжувалися тривалими кровопролитними релігійними війнами, які закінчилися лише 1648 р., а в Україні та Білорусі до цього так і не дійшло. Не вповні виправданою виглядає й спроба обмежити хронологію перевірки альтернатив і наслідків унії серединою XVII ст., оскільки добре відомо, що після 1686 р. Могилянська реформа була насильно припинена в результаті приєднання київської митрополії до московського патріархату, а уніатська церква зазнала у XVIII ст. нового відродження, поширившись майже на всю Правобережну Україну та Галичину. До речі, М.Грушевський досить неоднозначно оцінював Берестя. Так, він неодноразово підкреслював негативні наслідки розколу, водночас зазначаючи, що унія, з національного погляду, "відграничувала українську стихію на обох фронтах - і супроти Польщі, і супроти Московщини"⁶.

Наголошуємо, що, на нашу думку, результати Берестейської унії слід розглядати на ширшому історичному тлі, ніж це зроблено в рецензованій книзі. Автори (і це зафіксовано вже в назві дослідження) обмежилися контекстом суспільно-політичних подій, але ж це значно звузило розуміння проблеми. Очевидно, що сказане стосується й масової свідомості простого люду, котрий не тільки не бажав сприймати жодних нових унійних проектів, а й спричинив у середині XVII ст. майже цілковиту ліквідацію унії в Україні. При аналізі масової конфесійної свідомості, слід враховувати й ставлення верхівки суспільства до унії та релігійної боротьби. Зокрема, не можна забувати, що фактично відмовилися від вимоги ліквідації унії І.Сулима (початок 30-х рр.), П.Тетеря (1663 р.) та М.Ханенко (1670 р.) Не все з'ясовано також і в питанні про ставлення окремих гетьманів до унії, зокрема П.Сагайдачного, Б.Хмельницького та І.Мазепи⁷.

Розглядаючи наслідки Берестя, М.Дмитрієв не ставить під сумнів латинізацію унії та полонізацію "уніатської" частини українсько-білоруських земель (С.95). Зауважимо, що дане твердження правильне лише з формального погляду, бо, незважаючи на те, що латинізація вороже сприймалася православ'ям і ототожнювалася з денационалізацією, вона так і не змогла зміни-

ти національної природи уніатської церкви, а саме - візантійської літургичної традиції, яка завжди залишалася класичною. Отже, згадане положення є явно застарілим. Натомість фактологічно неточним є категоризм Б.Флорі, який стверджує, що уніатське дворянство, розчарувавшись в унії, стало переходити безпосередньо в католицизм (с.193). Як відомо, у джерелах факти такого переходу, який мав би відчутний характер, відсутні. Крім того, конгрегація пропаганди віри в Римі не тільки не заохочувала згадані явища, але й забороняла їх, полегшуючи тим самим прямі переходи з православ'я в латинство, які тривали й у XVII ст.

Не можемо оминути ще однієї риси рецензованого дослідження: досить часто автори у своїх висновках послуговуються "окремими спостереженнями", а також констатацією слабкого чи фрагментарного відображення тих чи інших проблем в історіографії. Деякі зі згаданих проблем автори книги значною мірою наповнюють новим матеріалом та змістом. Шкода тільки, що зроблено це переважно на старій джерельній базі, майже без залучення нових архівних матеріалів (виняток становить розділ про конфесійну свідомість, базований майже цілком на новому актовому матеріалі з російських архівів). Зрозуміло, що досягти відчутного прогресу в історії Берестейської унії, обмежуючись переважно новим прочитанням джерел, досить важко. Тому дуже актуально залишається проблема поповнення корпусу джерел до історії церкви XVI-XVII ст. Наголошуємо також, що вирішення такої складної контроверсійної проблеми, як наслідки Берестейської унії, без врахування так званої внутрішньої церковної історії - досить складне завдання. Потрібні спеціальні порівняльні дослідження уніатської і православної церков у XVII ст., тобто розвитку літургії, богослужіння, богословської думки, чернецтва і т.д.

Колом питань, яких ми торкнулися в даній рецензії, ніяк не обмежується розмаїття історичного тла Берестейської унії та викликаних нею наслідків, які розглянули російські історики у своїй книзі. Їх дослідження, безсумнівно, заслуговує всілякого схвалення і є етапним у російському унієзнавстві XX ст.

¹Див.: Тимошенко Л.В. М.В.Дмитриев, Б.Н.Флоря, С.Г.Яковенко. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI - начале XVII в. - Часть 1. Исторические причины // Укр. істор. журн. - 1998. - № 4. - С.145-149.

²Флоря Б. Національно-конфесійна свідомість населення Східної України в першій половині XVII ст. // Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII ст. Матеріали Четвертих "Берестейських читань". - Львів, 1997. - С.125-147.

³Заборовский Л.В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х - 80-х гг. XVII в. Документы. Исследования. Часть 1. Источники времени гетманства Б.М.Хмельницкого. - М., 1998. - 374 с.

⁴Флоря Б.Н. Брестские синоды и Брестская уния //Славяне и их соседи. - Вып. 3. - М., 1991. - С.63.

⁵Гудзяк Б. Київська ієрархія. Берестейські собори і укладення унії // Історичний контекст укладення унії і перше поунійне покоління. Матеріали Перших "Берестейських читань". -Львів, 1995. - С.101-116.

⁶Observer (Грушевський М.) Листи з-над Полтави. Лист другий//Літературно-Науковий Вістник. - 1899. - Т.VI. - С.102.

⁷Соловій М. Як дивились українські гетьмани на унію//Записки Чину Св.Василія Великого. - 1992. -Т.XIV. -0.309-313.

Л.В.Тимошенко
(Дрогобич)

**О.В.КРЕСІН.
ПОЛІТИКО-ПРАВОВА СПАДЩИНА
УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТОЛІТТЯ**

**Монографія. - К., Інститут держави і права ім. В.М.Корецького
НАН України, 2001. - 468 с**

Поява рецензованої монографії обумовлена насамперед відсутністю в історико-правовій науці узагальнюючих праць з даної проблематики. Поряд з тим недостатньо дослідженими на сьогодні є також правові та ідейно-політичні аспекти відомих документів української політеміграції першої половини ХVІІІ ст. Зокрема маються на увазі ті з них, що висвітлюють дипломатичну діяльність останньої, а також містять у собі сконструйовані представниками політико-правової думки моделі української державності відповідно до конкретних історичних обставин. Якщо ж до цього додати необхідність створення нової сучасної концепції теоретико-правової й практично-політичної діяльності української політеміграції того періоду, а також перегляду методів публікації джерельного матеріалу з даної проблематики, то актуальність теми праці О.Кресіна є цілком очевидною.

Структурно рецензована монографія побудована так, що її головна мета розкривається в контексті авторського аналізу розвитку правового змісту договорів України-Гетьманщини (автор скрізь вживає лише тогочасну офіційну назву - "Військо Запорозьке" - 0.77.) з Річчю Посполитою, Росією і Кримським ханством. Одразу слід зазначити, що порівняльно-правовий метод, застосований дослідником для визначення характеристик різних моделей української державності, реалізованих у договорах з тогочасними сусідніми країнами, як засвідчує текст самої праці, виявився досить ефективним. Окреме місце в монографії займає аналіз правових взаємовідносин гетьманського уряду із Запорозькою Січчю, а також авторське бачення місця і ролі так званої "хозарської теорії" у політико-правовій спадщині української еміграції.

Саме в такій послідовності, мабуть, найбільш доцільно викласти й нашу оцінку рецензованої праці.

Питання правосуб'єктності Війська Запорозького у складі Речі Посполитої О.Кресін висвітлює шляхом часткового розкриття ("накреслення" - термін автора) політичного та правового змісту документів українсько-польської дипломатії. Це зокрема вибірка з 8-ми матеріалів, в яких розкривається так звана "українська програма", що її було висунуто гетьманськими послами на спеціальних "комісіях" і на польських сеймах у 1649-1675 рр. Як зазначає автор, "українська сторона в цих документах представлена як військова організація, стан (козацький - *О.П.*), а не як організація територіальна й, у будь-якому разі, не як держава" (С.35). Вищезазначеній меті підпорядковано також аналіз дещо іншої категорії дипломатичних джерел, зокрема ряду українсько-польських договорів цього ж періоду, в тому числі, Зборівського (1649), Білоцерківського (1651), Гадяцького (в редакції, затвердженій польським сеймом 1659 р.), Чуднівського (1660), Підгасцького (1667) та Острозького (1670).

Виділяючи Зборівський і Гадяцький договори як такі, що стали базовими для формування традицій українсько-польської історіографії, О.Кресін водночас констатує факт, що жоден з них не містив у собі правової бази для національної державності або автономії (підкреслено нами - *О.П.*), а самі норми останніх не відповідали реальному державотворчому процесу, що відбувався в Україні (С.36-37).

Вищезазначену проблему правосуб'єктності Гетьманщини дослідник розглядає у розділі, присвяченому існуючим проектам автономії Війська Запорозького в складі Речі Посполитої у так званий "післяполтавський" період. Зокрема, аналізуючи політичні документи представників української еміграції початку XVIII ст. (насамперед "Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького" і трактат "Вивід прав України"), автор дійшов висновку, що в цілому вони не спромоглися створити принципово нових моделей правових відносин з Річчю Посполитою. Щоправда, як справедливо підкреслює О.Кресін, єдиною новою ідеєю правового характеру у цих відносинах стала ідея багатосторонніх міжнародних гарантій української автономії, що суттєво розширювало концепцію, закладену в Зборівському договорі 1649 р. (С.158).

Останній, до речі, емігранти вважали за державоутворюючий (див. ст.2 "Пактів й конституцій..." - *О.П.*), за яким Річ Посполита по суті визнала незалежність української держави та її кордони. Емігранти проголосили право "козацького" народу на державність з визнаними міжнародним правом кордонами (тобто в межах Правобережжя й Лівобережжя - *О.П.*) і разом з тим, визнали нелегітимними Андрусівську угоду 1667 р. та "Вічний мир" 1686 р., укладені Російською державою з Річчю Посполитою без участі представників України (С. 147).

Слід зазначити, що О.Кресін приєднується до тієї групи істориків, яка заперечує існування відносин політичного характеру між гетьманом І.Мазепою й варшавським двором до 1699-1700 рр. (С.86). Досить логічно побудовано у монографії аргументацію і щодо малоймовірності існування офіційного договору між гетьманом Мазепою та шведським ставлеником, польським королем Станіславом до жовтня 1708 року. На нашу думку, це особливо переконливо виглядає з огляду на наведену в книзі заяву представників української старшини - прихильників І.Мазепи - до шведського короля Карла XII (від 22 жовтня 1709 р.) про те, що їй про зміст і тим більше про схвалення (ратифікацію) гіпотетичних договорів нічого не відомо (С.145-146).

Питання еволюції державно-правового статусу Гетьманщини в Росії за період 1654 - 1708 рр. автор розглядає у світлі документів щодо українсько-російських відносин за даний період. Це зокрема жалувані грамоти Війську Запорозькому, містам, шляхті, чолобитні акти присяги гетьманів та українського населення тощо. На думку дослідника, ці документи становили єдину конституційну систему української автономії (С.42-43). В такий спосіб О.Кресін, власне, фіксує існування українського конституційного права й разом з тим динамічний розвиток відповідного процесу у межах Російської держави. Водночас аналіз формально-правового аспекту розвитку українського конституційного права за даний період підвів автора до висновку щодо відсутності механізмів внутрішньої саморегуляції (так званої "розірваності" - термін дослідника) державотворчого процесу загалом та його політико-правового відповідника - конституційної системи зокрема (С.56-57).

Саме в умовах такої "розірваності" існували протягом кількох десятиків років непрості політико-правові відносини між українським козацьким і російським урядами. А той "хиткий компроміс військової сили та політики",

закладений, власне, договором 1654 р., про який зазначає автор, дійсно, не дозволяв досить тривалий час царському уряду реалізувати замислену ним із самого початку програму фактичної й юридичної ліквідації автономії Української держави.

В даному контексті важливою є роль Зборівського договору 1649 р., який, власне, уможливив міжнародну легітимність Переяславського договору 1654 р. Останній у свою чергу відкрив шлях до юридичного забезпечення правосуб'єктності Української держави в складі Росії *(підкреслено нами - О.П.)*. При цьому дослідник робить важливий висновок щодо правових основ встановленої 1654 р. моделі цих міждержавних відносин. Остання, на думку О.Кресіна, вигідно відрізнялася від традиційної моделі договорів України з Річчю Посполитою, з чим важко не погодитися.

Інша справа, що ці правові принципи українсько-російських договорів постійно ігнорувалися та порушувалися царським урядом, що викликало час від часу опір у тій або іншій формі з боку патріотично налаштованої частини старшинських угруповань. Особливо ж широкого розмаху цей опір набув у перший період Північної війни, зокрема в 1707-1708 роках, і вилився у відкритий військовий виступ проти Росії частини української козацької армії на чолі з гетьманом І.Мазепою. Щоправда, підкреслюючи й наполягаючи на факті правової та політичної легітимності розриву гетьмана з царем, автор стверджує, що це зовсім не означало відходу українських політичних сил від ідеї відновлення порушених принципів автономії в складі Російської держави. А як же тоді бути з незаперечним фактом укладення відомого українсько-шведського договору 1708 р. і подальшими діями гетьмана І.Мазепи, принаймні до Полтавської битви влітку 1709 р.? Очевидно, правильніше було б сказати про остаточний розкол у той час українських політичних сил як мінімум на дві частини, кожна з яких по-різному бачила перспективи подальшого державного існування України. Але в будь-якому разі, дійсно, можна твердити про кризу правового змісту моделі відносин Війська Запорозького з Російською державою, отже про кризу існуючої протягом кількох десятиліть конституційної автономії України-Гетьманщини, що настала після виступу І.Мазепи у жовтні 1708 р. Так само, як і про те, що сама ідея існування української автономної державності в складі Росії себе ще не вичерпала.

Разом з тим з боку прихильників політичного курсу гетьмана І.Мазепи, зокрема українських політичних емігрантів першої половини XVIII ст., спостерігалось радикальне концептуальне переосмислення державно-правового статусу України-Гетьманщини. Вірний своїй методиці дослідник ретельно аналізує ряд політичних та політико-правових праць останніх за період перебування їх у межах Оттоманської Порти (1709-1714) і робить цілком обґрунтований висновок про вироблення українським емігрантським урядом на чолі з гетьманом П.Орликом універсального правового, політичного, історичного й геополітичного обґрунтування виходу України-Гетьманщини із складу Російської держави (С.161-165).

Характерно при цьому, що одним з головних використаних емігрантами політико-правових джерел була Переяславська угода 1654 р. І саме брутальні порушення російською стороною положень цього договору (за визначенням автора, "вічного та взаємозобов'язуючого". - О.П.) стали вагомим обґрунтуванням права України на розірвання договірних відносин з царським урядом. Проте події наступних років, особливо після смерті російського імператора Петра I, засвідчили факт повернення української еміграції, зокрема гетьмана П.Орлика, до ідеї української автономії в складі Російської держави на умовах відновлення чинності Переяславського договору 1654 р. При цьому мали вступити у дію міжнародні гарантії автономного статусу України з боку ряду

європейських держав. Цю ідею О.Кресін цілком справедливо називає одним з найбільших теоретико-політичних досягнень української еміграції першої половини XVIII ст. (С.175).

Водночас, відкидаючи поширену в історіографії думку про безкомпромісність боротьби української політичної еміграції з Російською державою, зокрема у 20-30-х рр. XVIII ст., автор стверджує, що Переяславський договір 1654 р. (а не, наприклад, Гадяцький договір 1658 р. - О.П.) став для мазепинців "символом і найповнішим втіленням ідеї української державності" й основою для створення ними правової ідеології державотворення.

Слід визнати, що у разі прийняття (хоча б частково) даного висновку дослідника виникне необхідність переглянути досить кардинально багато існуючих в історіографії поглядів щодо напрямків та самої суті діяльності української політичної еміграції XVIII ст., а разом з тим і значення Переяславського договору 1654 р.!

А втім, останній, як виявляється, значною мірою впливав також на політичний та правовий стан відносин Війська Запорозького з Кримським ханством. Зокрема маються на увазі ті положення договору, в яких ішлося про дотримання з українського боку та визнання Російською державою союзу обох сторін, що його було укладено ще навесні 1648 р. Він досить тривалий час у тій або іншій мірі впливав на українсько-кримські відносини, в тому числі й на укладення між ними наступних договорів. У цьому ж зв'язку заслуговує на особливу увагу той факт, про який також пише автор рецензованої праці, що ханство стало першим і протягом тривалого часу залишалося єдиним союзником Війська Запорозького та гарантом українського державотворення. Зазначимо, що Українська козацька держава і такі її видатні керівники, як І.Виговський, П.Дорошенко й І.Самойлович, займали помітне місце у геополітичних планах ханства протягом майже всієї 2-ої половини XVII ст. На жаль, доводиться слідом за О.Кресіним констатувати той факт, що тексту українсько-кримського договору 1648 р. досі не виявлено. Отже, його конкретний зміст залишається невідомим (С.64).

Ідея українсько-кримського союзу набула нового змісту під час Північної війни та зокрема у зв'язку з виступом І.Мазепи й Запорозької Січі проти Росії. Як відомо, з дипломатичною місією до Криму неодноразово виїздив племінник гетьмана Андрій Войнаровський, а в переговорах Швеції з ханством у Бахчисараї в квітні 1709 р. брав участь і посланець від І.Мазепи. Перервані Полтавською битвою переговори щодо укладення українсько-кримського військового союзу стали першими важливими дипломатичними акціями емігрантського уряду. Його глава - гетьман П.Орлик - склав документ, яким керувалася українська делегація на переговорах у Бахчисараї в грудні 1710 р. Зміст останнього, що мав повну назву "Головні пункти для переговорів про договір з ханом та Кримською державою", став предметом ґрунтовного аналізу у рецензованій праці. Зокрема на особливу увагу заслуговує авторська оцінка цього документа як такого, де "найбільш послідовно відображено ідею української державності", а також "вперше в українсько-кримських відносинах Військо Запорозьке виступало як суверен своєї території, хоча й під протекторатом Швеції" (СІ 88). На підставі цього дослідник визначає "Головні пункти..." як новий крок у формуванні зовнішньополітичної складової державницької ідеї української еміграції XVIII ст. (С.188). Щоправда, як відомо, підписаний слідом за тим у січні 1711 р. договір між українським емігрантським урядом і ханством (так званий Кайрський договір - від назви броду Кайр на р.Дніпрі, де відбувалися переговори - О.П.) з вини кримської сторони фактично звів нанівець ті оригінальні політичні ідеї, що

містилися в "Головних пунктах...". При цьому хан навіть не наважився відновити українсько-кримський договір часів Б.Хмельницького.

З огляду на вищезазначене важко не погодитися з скептичною авторською оцінкою Кайрської угоди 1711 р. всупереч тим, по суті пропагандистським, відгукам керівників політичної еміграції Пилипа та Григорія Орликів про цей договір як про один з найбільш красномовних доказів існування Української незалежної держави того часу (С.188-189). Зрештою, за великим рахунком, цей скептицизм, на нашу думку, слід поширити й на весь проміжок часу, на котрий, як вважає О.Кресін, припадають спроби утвердження України-Гетьманщини під протекторатом Кримського ханства чи Оттоманської Порти.

До цього слід додати, що досить тривала історія політичних контактів і військових союзів козацької України з ханством завершилася фактично саме на Кайрському договорі 1711 р., хоча формально їхні політичні та військові стосунки тривали (з перервами - *О.П.*) до 30-х рр. XVIII ст.

Так званий "кримський фактор", безперечно, залишив помітний слід в історії національно-визвольної боротьби українського народу XVII - початку XVIII ст. Але при цьому він використовувався лише в тактично-військовому аспекті й практично не входив у стратегічні та геополітичні плани керівників гетьманської України.

Серед головних проблем української правової й політичної думки 2-ої половини XVII - початку XVIII ст. дослідник виділяє насамперед проблему договірної держави. Головними компонентами останньої виступали монарх і "вільний народ" - кожен зі своїми відповідними правами та обов'язками. Надзвичайно важливим моментом при цьому було усвідомлення того, що порушення норм договору однією із сторін вважалося "зрадою" - дією проти людських і божих законів. Подібна дія, наприклад, з боку монарха вважалася достатньою підставою для різних форм виявлення непокори станово-територіального суб'єкту (конкретного народу - *О.П.*), зокрема таких, як вихід з підданства й обрання іншого володаря, звернення за посередництвом до іншого провідника, нарешті, військові дії тощо. У конкретному історичному контексті сенс договірної держави в правосвідомості українських тогочасних ідеологів виступав насамперед в угодах з російським урядом. Отже, з огляду на те, що ці договори були неодноразово і нещадно порушувалися саме з боку Росії, зрадником у відомих подіях початку XVIII ст.. на нашу думку, слід вважати наряду Петра І. а дії провідника Української автономної держави гетьмана І.Мазепи, з погляду міжнародного права, були цілком легітимними (підкреслено нами - *О.П.*). Мабуть, не зайвим буде при цьому нагадати, що союз гетьмана зі Швецією був, власне, лише поновленням союзу Б.Хмельницького (якого навіть Петро І не наважився назвати зрадником - *О.П.*) зі шведським королем Карлом X - дідом Карла XII. В цьому зв'язку набувають особливого змісту ті місця зі спогадів П.Орлика, де він пише про те, як старшина нагадувала Мазепі честь та славу Богданову за те, що він визволив Україну від Польщі, й погрозувала йому вічними прокльонами, коли він упустить момент, не визволивши Україну від Москви.

У цілому ж в українській правовій і політичній думці зазначеного періоду ідея договірної держави досить чітко простежувалася у намаганні перенести конституційну модель та правові традиції Речі Посполитої (наприклад, договірний характер відносин короля з шляхтою) на відносини України-Гетьманщини з Росією. Це особливо помітно виявилось вже на Переяславській раді 1654 р. та в наступному Московському договорі ("Березневих статтях") того ж року.

Надзвичайно важливе місце в українській політичній і правовій думці

2-ої половини XVII - початку XVIII ст. займає визначення правової природи Запорозької Січі в контексті проблеми українського державотворення взагалі та внутрішнього розвитку України-Гетьманщини зокрема. У цьому зв'язку автор рецензованої монографії, уникаючи однозначних і тим більше категоричних оцінок, простежує еволюцію конфлікту між Січчю й Гетьманщиною, що мав характер боротьби (часом кривавої) за політичне домінування в Україні, починаючи ще з часів Хмельниччини. Виділивши три етапи розвитку Запорозької Січі за період 1648-1708 рр., коли за активного сприяння Росії відбулося становлення її як окремої політичної сили та автономного територіального суб'єкта, що фактично не визнавав свого статусу як складової частини України-Гетьманщини, О.Кресін підводить читача до думки про очевидну деструктивну роль Запорозької Січі в українському державотворчому процесі у розглядуваний період. І лише різке загострення політичних стосунків Запорозької Січі з царським урядом, що відмовлявся від укладення формального договору в письмовій формі й взаємної присяги, що гарантували б їй (Січі - *О.П.*) територіальну автономію, зрештою, змусило кошового отамана КТордієнка примиритися з гетьманом І.Мазепою та приєднатися до українсько-шведського союзу 1708 р.

Питання правового статусу Запорозької Січі щодо владних структур Гетьманщини, яке так і не було офіційно вирішене, стало однією з тем дискусії між представниками української старшини - емігрантами й племінником І.Мазепа Андрієм Войнаровським за право володіти спадщиною померлого гетьмана під час судового процесу в околицях Бендер (28-30 листопада 1709 р.) - так званої "Бендерської комісії". Документальні матеріали останньої, виявлені та надруковані галицьким істориком М.Возняком 1938 р. у Варшаві, стали важливим етапом у розвитку української політичної й правової думки. Безперечною заслугою О.Кресіна насамперед у тому, що він по суті вперше у вітчизняній історико-правовій літературі проаналізував цю пам'ятку в політико-правовому аспекті та дійшов зокрема аргументованого висновку, що діяльність "Бендерської комісії" стала однією з головних передумов появи яскравого політико-правового документа, відомого в історії під назвою "Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького" від 5 квітня 1710 р., або Конституція Пилипа Орлика. Хоч, як відомо, авторство у документі (власне, в його латиномовному й україномовному варіантах, бо оригінал документа не знайдено - *О.П.*) не позначено, а у виробленні окремих його положень, окрім головного розробника і редактора Пилипа Орлика, брали також участь такі відомі українські державні й політичні діячі, як Кость Гордієнко, Дмитро Горленко, Іван Ломиковський, Федір Миревич, Іван Максимович, Андрій Войнаровський та ін. Аналізуючи "Пакти..." (україномовний варіант - *О./7.*), дослідник вдало поєднав формально-правовий розгляд положень цього документа з порівняльним аналізом договорів України-Гетьманщини з Російською державою (насамперед тієї ж таки Переяславської угоди 1654 р. - *О.П.*) й інші пам'ятки української політичної та правової думки. Таким чином він водночас підкреслив свою близькість до поглядів М.Костомарова, О.Оглоблина й М.Василенка щодо оцінки джерел "Пактів...". Автор фактично відкинув погляди інших дослідників цієї проблеми (зокрема О.Пріцака, О.Субтельного, ВТоробця та ін. - *О.П.*), які вважають головним джерелом документа західноєвропейську політичну і правову думку й конституційні концепції Речі Посполитої, де укладався договір між сеймом і королем при обранні останнього.

Надзвичайно важливим є висновок О.Кресіна про те, що, на відміну від усіх відомих пам'яток української політичної і правової думки 2-ої половини XVII - початку XVIII ст., які так і не запропонували шляхів розвитку парла-

ментських органів, лише у "Пактах..." було закладено правові основи представницького правління й парламентаризму в Україні-Гетьманщині (С.215). Це, зрештою, наближало останню за формою правління до парламентсько-президентської республіки новітньої історії (підкреслено нами - О.П.). Конкретно це простежується, наприклад, у пунктах щодо системи формування, функціонування та взаємодії органів влади Української автономної держави, де прямо йдеться про значні обмеження повноважень гетьмана на користь колегіального органу законодавчої влади - Генеральної Ради. Остання, згідно з документом, могла б змінювати законодавчі акти (універсали) гетьмана і, зрештою, фактично одноосібно приймати головні рішення державного й політичного характеру. Аналізуючи пункти "Пактів...", що торкалися питання статусу Запорозької Січі, автор робить досить суперечливий висновок про те, що даний документ уперше повною мірою визнає її автономію у складі України-Гетьманщини (С.217-218). Безперечно, правильніше було б сказати, що мало місце продовження політики уряду гетьмана І.Мазепи. Як відомо, в останній період своєї діяльності, вже в умовах військового та політичного протистояння з Росією, гетьман визнав правосуб'єктність Запорозької Січі як політичної автономії у складі України-Гетьманщини (хоча конкретних правових документів з цього приводу на сьогодні, на жаль, не виявлено - О.П.). Водночас є всі підстави підтримати важливу тезу дослідника про те, що у "Пактах..." уперше юридично встановлювався адміністративний кордон Січі й форми її участі в державному управлінні всієї України-Гетьманщини (С.219).

На жаль, Запорозька Січ у черговий раз не скористалася історичним шансом об'єднатися з українськими патріотичними силами (на цей раз в еміграції - О.П.) і спільно виступити у боротьбі за створення незалежної України. Деструктивні тенденції, що мали місце в її зовнішньополітичній діяльності щодо України-Гетьманщини у попередній період, проявилися невдовзі після проголошення "Пактів..." 1710 р. Вже на початку 1712 р. на Запорозькій Січі відбулися сепаратні вибори кошового гетьмана, яким став недавній сподобник І.Мазепи та П.Орлика Кость Гордієнко. А 1714 р. Січ, визнавши над собою протекторат Кримського ханства, тим самим остаточно відмежувалася від українського еміграційного руху на чолі з П.Орликом.

Серед порушеного у рецензованій праці спектра проблем помітне місце займає питання так званої "хозарської теорії" походження українців як елементу політичної спадщини еміграції початку XVIII ст. Розгляду цього питання присвячено окремий підрозділ останнього (п'ятого) розділу монографії. Насамперед приваблюють міркування О.Кресіна щодо генези та джерел цього політичного міфу. Відголоски останнього спостерігаються, до речі, й сьогодні на шпальтах окремих видань, в яких час від часу порушується так звана "хозарська проблема". Надмірний, на нашу думку, пієтет до неї деяких сучасних дослідників дозволяє їм безпідставно оголосити "хозаризм" першою українською версією всесвітньої історії, інтеграцією власної, національної, історії у світову. Не позбавлений інтересу і шлях поширення та еволюції "українського хозаризму" як ідеї протягом XVIII ст. в Україні й далеко за її межами, що його показав дослідник на конкретних прикладах.

Разом з тим слід зазначити, що авторська інтерпретація "хозарської теорії" не враховує такого важливого історичного факту, як прийняття Хозарським каганатом у середині VIII ст. іудейства, що стало його державною релігією, головним ідеологічним фундаментом існування останнього. (Це, звичайно, не заперечує тієї обставини, що певна частина хозар була язичниками та християнами - О.П.). На середину 40-х рр. X ст., як відомо, каганат захопив майже всю територію Східної Європи, включаючи і Русь. Тоді, за

словами Л.Гумільова, настала "кульмінація іудео-хозарської могутності й катастрофа для аборигенів Східної Європи, перед якими стояла альтернатива: рабство або загибель?"¹. До речі, тоді ж, за даними цього видатного дослідника Давньої Русі та народів євразійського (Великого) степу, в Києві вперше з'явився єврейський квартал.

З огляду на вищезазначене стає, на нашу думку, більш зрозумілою проблема виникнення "хозарської теорії" саме у середовищі української козацької старшини. Серед останньої, як відомо, після Української національної революції XVII ст. опинилося чимало осіб єврейського походження, які прийняли православну віру й до того ж поріднилися з багатьма старшинськими родами. Серед них зокрема був і рід Герциків, представниця якого Ганна стала дружиною Пилипа Орлика - одного з імовірних авторів теорії "українського хозаризму" - та матір'ю їхнього сина, довголітнього керівника політичної еміграції XVIII ст. Григорія. Відомий історичний факт (як віддзеркалення вищезазначеного явища), коли генерал-губернатор Лівобережної України П.О.Рум'янцев скаржився цариці Катерині II на те, що при виборах депутатів у комісію для складання нового "Уложення" 1767 р. "не обошлося без того, однако, ни одно собрание, чтоб кто-либо в начале оно не встал, укоряя другого не быть шляхтичем, а таковой раздраженный имел готовую генеалогію всем самознатнейшим вельможам, обыкновенно начиная род их вести от мещанина или от жида"².

Отже, як бачимо, "хозарська теорія" (на рівні політичного міфу, що не мав нічого спільного з реальним генезисом українців) мала сприятливий ґрунт для виникнення і досить тривалого існування у середовищі козацької старшини, де іудеохристиянська ідея, закладена в "українському хозаризмі", була інкорпорована на початку XVIII ст. ледь не на генетичному рівні.

Органічною частиною рецензованої праці й творчим доробком О.Кресіна є "Додатки" у вигляді опублікованих у різних виданнях, що давно вже стали бібліографічною рідкістю, документів, а також коментарів і приміток до них (С.318-464).

Безперечно, українська історико-правова наука збагатилася серйозною працею, а її автор міцно увійшов у славну когорту дослідників яскравої та трагічної сторінки вітчизняного минулого, якою була історія політичної еміграції XVIII ст. й зокрема української політико-правової думки в розглядуваний період, що пройшла складний, але звитяжний шлях від Переяслава до Бендер. І ще одна, можливо найбільш характерна ознака даної монографії. Це відсутність відчуття завершеності. Дослідник цілком свідомий того, що в зв'язку з недостатньою на сьогодні джерельною базою попереду ще велика та копітка робота щодо подальшого дослідження даної проблеми. Водночас слід наголосити на тому, що відсутність нових архівних документів, які містяться в архівосховищах за межами України (насамперед у Туреччині, Швеції, Росії, Польщі та інших країнах), - це не тільки і не стільки вада рецензованої праці та її молодого і, безперечно, талановитого автора, скільки проблема всієї української історичної й історико-правової науки на сучасному етапі.

О. І. Пупро
(Київ)

¹ Гумилев Лев. Древняя Русь и Великая степь. - М., 2003. - С.197.

² Романович-Славянский А. Дворянство в России от начала XVIII в. до отмены крепостного права. - СПб., 1870. - С.505.

КОЗАЦЬКІ СІЧІ (НАРИСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА XVI-XIX ст.)

Київ - Запоріжжя. - 1998. - 252 с

Примітним і водночас дуже відрадним явищем розвитку сучасної української історичної науки є великий інтерес до козацької тематики. З початком новітнього українського відродження історія козацтва ніби на спокуту кількох попередніх десятиліть відчуває особливу увагу дослідників. У результаті цей своєрідний бум козацької історії виливається як у появу різного гатунку наукових праць, так і у багату публіцистику та доволі численні аматорські розвідки (хай і не завжди науково коректні). Рецензована ж книга була покликана підбити підсумок сучасного стану дослідження однієї з важливих ділянок - історії козацьких січей. Звернення колективу авторів до цієї проблеми тим актуальніше, що вона, попри свою давню історіографічну традицію, так і не стала, як часто буває у подібних випадках, об'єктом ґрунтовних всебічних студій. Позаяк найзмістовніша з попередніх розвідок (Д.Яворницького) вже не може повністю задовольнити нас.

Як видно з концепції книги, колектив авторів прагнув підійти до проблеми комплексно і детально висвітлити максимально можливу кількість аспектів історії січей від локалізації й топографії до ролі в розвитку українського козацтва кожної з них. Під таким кутом зору написано всі дев'ять нарисів. Іншим достоїнством книги є намагання авторів залучити до дослідження всі відомі на сьогодні джерела, дотичні до порушеної тематики, особливо з проблем, котрі виявились або найменш з'ясованими, або такими, що потребують прискіпливого переосмислення. До таких питань належать, зокрема, причини й процес заснування січей, локалізація, функціонування того чи іншого січового коша, взаємини січей з волостю та ін. При цьому вдалося уникнути зайвого сповзання до висвітлення історії XVII ст., коли Січ відіграла роль епіцентру козацького життя й генератора козацької політики. У підсумку маємо серію розлогих, логічно викінчених нарисів, у котрих вдало поєднується і дослідницька вартісність, і науково-популярний стиль викладу, що робить їх однаково цінними як для спеціалістів, так і для широкого загалу шанувальників рідної історії.

Автори книжки зробили вдалі узагальнення. Для прикладу, слушною є думка В.Щербака та І.Сокульського, що Хортицький замок, збудований князем Дмитром Вишневецьким (Байдою), слід вважати "прототипом козацького укріплення, предтечею твердині на Запорозжжі" (С.21). А. Гурбик влучно підмітив, що ще у другій половині 70-х рр. XVI ст. на Запоріжжі не існувало Січі як такої, і козаки заселяли одразу декілька островів, в тому числі серед них і Томаківку, де пізніше утвориться централізована Січ (С.26-27). Причому розпорошені по джерелах зкупі звістки про зародження Томаківської Січі зібрані й проаналізовані у відповідному нарисі особливо ретельно, що дало змогу доказово реконструювати основні моменти процесу формування, якщо так можна висловитися, першої повноцінної Запорізької Січі.

Заслуговує на увагу свіжий висновок, що Томаківська Січ "розташовувалася не на острові у традиційному значенні цього слова", а що "термін "острів" у даному випадку означав підвищену частину землі поміж боліт, плавнів, малих річечок правого берега Дніпра, через що ця місцевість називалася також "урочищем", навколо якого було ще й озеро"(С31). Тонко спосте-

режено, що до початку 80-х рр. XVI ст. поняття "кіш" ще не застосовувалося стосовно укріплених поселень козаків, а поняття "січові козаки" вкорінюється в джерелах, схоже, лише з середини 80-х рр. XVI ст. (С.33).

Родзинками нарисів про Базавлуцьку та Микитинську Січі (В.Щербак, Т.Чухліб) стали розвідки про подальшу "не січову" козацьку історію цих місць і в першу чергу про козацькі поселення на теренах, що безпосередньо прилягали до Микитинської Січі. Це надзвичайно важливо ще з однієї причини - з погляду необхідності наукового подолання навіюваних донедавна широкому загалу викривлених уявлень щодо минулого Надпоріжжя і Південної України в цілому як про "пустельне" й зовсім незагосподарене ледве чи не до часів Катерини II місце.

У змістовних нарисах про Чортомлицьку та наступні козацькі січі цілком виправдано зроблено наголос на політиці власне запорізького козацтва, бо саме ця ділянка потребує на сьогодні ґрунтовного доопрацювання. У зв'язку зі сказаним вельми слушно звернуто увагу на недостатньо розроблені в історіографії проблеми, а саме: стосунки Запоріжжя з Кримським ханством в останній чверті XVII - на початку XVIII ст. (нині ця галузь козацької історії активно досліджується одним з авторів нарису про Чортомлицьку Січ В.Станіславським), політику Кам'янської Січі (виправдано зроблено наголос на раніше практично обійденій увагою антимосковській налаштованості коша), детально виписано спроби запорозького товариства перенести Січ з Олешко на Дніпровий низ. Заслугує на увагу предметне висвітлення у розвідці про Чортомлицьку Січ стосунків Запоріжжя з Річчю Посполитою та правобережними козаками.

Важливо й те, що колектив авторів не обмежився власне запорізькими твердинями, а й звернувся до історії задунайських січей. Не ставлячи перед собою завдання всебічного з'ясування історії задунайського козацтва, автор Г.Сергієнко зосередився на ключових моментах. Стислий, але змістовний нарис дає читачеві загальне уявлення про особливості побутування запорожців за Дунаєм.

Разом з тим знаходимо у нарисах і деякі вади та недоречності. Так автори чомусь розміщують хортицький замок на о. Велика Хортиця, тоді як єдине відоме на сьогодні писемне джерело, котре ясно вказує на місце будівництва замку (хроніка Йоахима та Мартина Бельських), називає о. Малу Хортицю. В результаті археологічних розкопок виявлено сліди козацького побутування (рештки козацьких чайок, гармат, шаблі, кулі). Показово, що автор нарису про Томаківську Січ цілком справедливо веде мову якраз про Малу Хортицю як місце першого козацького укріплення за дніпровськими порогами.

По суті, лише побіжно згадано про взаємини центральної гетьманської влади із запорізькими кошем на початкових етапах Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. - за доби Богдана Хмельницького. Проте на цьому вузловому для з'ясування подальшої позиції низового козацтва моменті варто було б зупинитись особливо детально, тим паче, що саме в даний період Січ, як відомо, втрачає роль вогнища козацького життя і витісняється новопосталими українськими державними структурами на другорядну роль.

Навряд чи можна так надміру категорично стверджувати, що Томаківська Січ у 80-х рр. XVI ст. була "центром, куди стікались і втікачі з ординського полону". Вельми сумнівною видається також теза, що під час козацького руху під орудою К.Косинського спостерігалось прагнення запорожців "спертися на широкі маси селянства в регіоні повстання". Як свідчить копітка дослідження С.Леп'явка, "головним результатом впливу козацького руху 1591-1593 рр. на селянство" було не ангажування останнього до актив-

них дій, а "різке зростання втеч-переселень селян" (Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. - Чернігів, 1996. - С. 87).

Надто вже автономно від загальноукраїнського економічного життя показано господарську діяльність коша Нової Січі. Також варто було б детальніше зупинитися і на ролі Нової Січі в освоєнні Надпоріжжя.

Невиправдано скупо йдеться про ліквідацію Нової Січі. По суті, не проаналізовано комплекс чинників, якими керувався офіційний Петербург (далеко не всі з них навіть названі), не показано відвертої антиукраїнської спрямованості рішення Катерини II, обійдено увагою той трагічний вплив на соціально-економічне життя України, який потягнув за собою знищення паростків якісно нового типу господарювання на теренах запорізьких вольностей.

Мабуть, структурно не зовсім доцільно у розвідці про Кам'янську Січ доволі широко висвітлювати історію Олешківської Січі і навпаки. Либонь, краще було б зберегти посічковий принцип викладу, рельєфніше відтінити запорізьку політику І.Мазепи та П.Орлика.

Як здається, книга тільки б виграла, якби було вміщено стислий нарис про Кубанське та Азовське козацькі війська. Тим самим набула б логічного викінчення розвідка про українські козацькі формації, які утворилися після ліквідації останньої Січі.

В цілому ж рецензована книга, безперечно, заслуговує на позитивну оцінку. Вона є помітним кроком вперед у розробці порушеної проблематики, збуджує наукову думку, створює міцний фундамент для подальших досліджень. Залишається лише пошкодувати з приводу малого накладу "Запорізьких Січей"

■ ,

В.Брехуненко
(Київ)

**БІЛОКІНЬ СЕРГІЙ.
ДОБА, СЕРЕДОВИЩЕ, ЗАГИБЕЛЬ**

**"Музей України; Збірка П.Потоцького": К.,
2002. - 251 с**

2002 року майже одночасно вийшли два видання цієї праці - журнальний варіант (8 аркушів) у щорічнику "Наука і культура" і варіант повний (12 аркушів) - окремою книжкою. Звичайно, це треба вважати недоглядом, недоробкою з боку редакції щорічника. Думається, мало хто з його читачів відмовився б ознайомитись із варіантом повним, набагато яскравіше "прописаним" і фактографічно багатшим.

1995 року в Інституті української археографії вийшов покажчик архівних матеріалів і бібліографії "Музей Украины (Собрание П.П.Потоцкого)" Катерини Климової. Як слушно зазначає С.Білокінь, захопившись військовою історією, К.Климова у своїх працях не потрапила пояснити, на жаль, чому Потоцький назвав своє дітище все-таки "Музеєм України". Інколи здається, що в їхніх працях описано зовсім різні установи, різних збирачів і різні колекції.

Обговорюючи рецензовану працю, насамперед треба зазначити, що її сюжети добре документовані. Висока інформаційна насиченість є яскравою

особливістю нової книжки С.Білоконя. А досягнуто цього завдяки накладанню на одну розповідь кількох сюжетних ліній.

По-перше, автор простежує життєвий шлях одного з найвидатніших, але цілковито забутого українського музейника. Павло Платонович Потоцький (1857-1938) був фахівцем з історії української культури, зокрема військової, та військової історії Росії. Його прапрадід і прадід були сотниками на Полтавщині. Як і четверо його братів, він дослужився до генерального чину, брав участь у трьох війнах, мав бойові нагороди. П. Потоцький написав 16 книжок, організував перший у Росії музей при військовій частині (1896). Був членом ради Полтавської вченої архівної комісії, військово-історичного товариства, Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді тощо. Прикметно, що у грудні 1917 р., тобто за Центральної Ради, царський генерал Потоцький прийняв українське громадянство.

Протягом сорока років він збирав різнохарактерні пам'ятки й матеріали для Музею України. Його збірка складалася з бібліотеки (до 17 тис. томів), мистецьких творів (15 тис. гравюр і літографій та понад 300 картин), колекції художніх меблів, починаючи з XV-XVI ст., порцеляни та кришталю, архіву з гетьманськими універсалами, колекції зброї, карт України тощо. 1926 року Потоцький подарував свою збірку українському уряду в особі Наркомату освіти. До Києва було перевезено сім вагонів музейного майна загальною вагою 38 тонн. Під Музей України, що став структурним підрозділом Музейного містечка, було передано двоповерховий корпус праворуч від Троїцької надбрамної церкви, а самого збирача призначили пожиттєво директором його ж власної колекції.

У віці 81 року Потоцького заарештували. Після катувань він помер під брамою Лук'янівської тюрми. Його дружину (онуку Дениса Давидова) та її сестру розстріляли. До Воркутлагу потрапив його онук (сини виїхали й померли на еміграції). Музей України розграбували. Ця сумна історія складає першу сюжетну лінію праці С.Білоконя.

По-друге, дослідник ретельно аналізує експонатуру загиблого музею. Книгозбірня Потоцького вважається взагалі однією з найвидатніших за всю історію українського бібліофільства. Її ядром були західноєвропейські видання XVII-XIX ст. про Україну (Гербінія, Боплана, "Handlowik Ausfuhrliche ... des Saporoger Kosaken" 1789 тощо). Серед українських краєвидів вирізнявся альбом Наполеона Орди (1876), повних примірників якого майже не існує. 1918 року П.Потоцький придбав у Петрограді три книжки з особистої бібліотеки Т.Шевченка - "Малороссийские и червонорусские народные думы и песни" П.Лукашевича (СПб., 1836), "Estetica" К.Лібельта (СПб., 1854), що була єдиною розрадою Кобзаря на засланні, та "Poezye Antoniego Sowu" (СПб., 1858). У Музеї України зберігалися книжки з автографами І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, В.Капніста, М.Костомарова, Марка Вовчка, майже повна збірка "Кобзарів".

По-третє, через усю книжку проходить виразний мемуарний елемент. Автор цікаво розповідає про свого шкільного вчителя О.Петровського, який у 1931-1933 рр. працював у Музеї України лектором. С.Білокін ділиться цікавими подробицями, що характеризують 60-ті роки: "Сан Санич розповів мені, що й Врангель, Юденич, Колчак і Денікін були не "вороги трудового народу" чи "наймити імперіалізму", як писалось у наших підручниках, а бойові генерали, герої Першої світової війни". Така розмова вчителя зі своїм довіреним учнем датується приблизно 1963 р. Є й інші промовисті деталі, що характеризують повоєнний період нашої історії.

По-четверте, праця Білоконя має яскраво підкреслений археографічний аспект. Мало того, що у своєму викладі автор спирається на широке коло до-

кументів про Музей Потоцького. Він усі їх публікує, здається, навіть без жодних скорочень. Таким чином, монографія одночасно є і тематичним збірником - виданням документів. На щастя, це не перешкоджає читабельності книжки.

Таким чином, по-п'яте, монографія читається справді як цікавий детектив. Вмонтовані в текст документи чи біографічні довідки не перешкоджають сприйманню тексту. Навпаки, на рівні підсвідомості вони щоразу запевняють читача, що це не белетристика, себто не вигадка, а історична правда.

І шоста особливість - у методичному відношенні, можливо, найважливіша. Усі реалії своєї праці автор сам же намагається й докладно прокоментувати. Монографія містить близько півсотні біографічних довідок про музейників і мистецтвознавців, які складали фахово-професійне й людське оточення Потоцького. Виявляється, що практично всі вони були репресовані (автор скрізь намагається вказати дати арешту, розстрілу чи заслання). Аналіз біографій виводить читача на новий рівень історичного пізнання, коли перед нами проходить картина певного середовища, біографії близько п'ятдесяти його конкретних представників. Мало того, що, виявляється, було знищено не окремих вчених, а генерацію. Її було знищено планомірно. У цій дуже вузькій соціальній групі (українські музейники) десятки арештів вкладаються у три виразні смуги - 1933 рік (передусім, осінь), далі весна 1934-го і друга половина 1937-го. Це спостереження ставить наукову проблему. Причини такої локалізації треба спеціально вивчати.

Відзначаючи недоліки роботи, хотілося б сказати, що автор не до кінця розробив свої чотири теми, ті чотири завдання, які перед собою поставив. До деяких прізвищ (наприклад, директора Інституту наукової української мови Г.Холодного, який проходив по процесу СВУ) біографічних довідок не подано. Сподіваємося, у третьому виданні, де повинні бути ілюстрації, читач виявить і іменний покажчик, без якого користуватися працею дуже не легко.

Говорячи про книжку С.Білоконя, не можна не згадати високомистецької обкладинки одного з кращих сучасних книжкових графіків і дизайнерів Володимира Юрчишина, чотири книжки якого, включаючи монографію С.Білоконя про масовий терор, удостоєні найвищої в сучасній Україні премії Тараса Шевченка. Цим нова книжка С.Білоконя вигідно вирізняється з-поміж усієї поліграфічної продукції Інституту історії України НАНУ. До організаційних авторських удач належить також залучення іноземного спонсора, який майже втричі збільшив визначений первісно тираж (100 примірників).

В.М.Даниленко
(Київ)

С. П. Пачкова (Київ), Н. С. Абашина (Київ)

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ "СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЇ", ПРИСВЯЧЕНА ПАМ'ЯТІ В. Ф. ГЕНІНГА

В Інституті археології НАН України 26-28 березня 2002 р. проходила Міжнародна конференція "Сучасні проблеми археології", присвячена пам'яті видатного археолога, педагога й організатора науки Володимира Федоровича Генінга (1924-1993).

Відкриваючи конференцію, голова оргкомітету, заступник директора Інституту археології, член-кореспондент НАН України *С. Д. Крижицький* зазначив, що В. Ф. Генінг приїхав до Києва в 1974 р. після захисту докторської дисертації, залишивши роботу в Уральському університеті. В Києві він обійняв посаду заступника директора Інституту археології і очолив створений за його ініціативи відділ теорії і методики. Тут ним були підготовлені сім монографій та десятки статей.

У конференції взяли участь 120 археологів з Франції, Польщі, Росії, Білорусі, Молдови та багатьох міст України, з якими Інститут археології НАН України підтримує сталі наукові зв'язки. Це науковці з Інституту археології (Москва) та Інституту історії матеріальної культури (Санкт-Петербург) Російської Академії наук, університетів, наукових центрів і музеїв Іжевська, Саратова, Уфи, Самари, Єкатеринбурга, Сиктивкара. Велика делегація прибула з університетів Любліна й Лодзі. Широко були представлені археологічні центри України - Запоріжжя, Одеса, Луганськ, Мелітополь, Львів, Луцьк, Херсон, Рівне, Переяслав-Хмельницький, Алчевськ. У роботі конференції взяли участь видатний учений-теоретик, голова міжнародної комісії "Комп'ютерні методи і теорія в археології", професор Сорбонни *Ж.-К. Гарден* і професор *Ф. Джинджян* (Париж). Активну участь у конференції взяли молоді науковці і аспіранти України, Росії, Польщі.

Робота конференції проходила на пленарних і секційних засіданнях. Загалом було заслухано 95 доповідей і повідомлень, які супроводжувалися жвавим обговоренням. На відкритті виступив *Г. Б. Вишинський* - директор Російського центру міжнародного наукового та культурного співробітництва, представництво якого в Україні сприяло проведенню цієї конференції. Доповіді на пленарних засіданнях були присвячені життю і науковій діяльності В. Ф. Генінга, дослідженню його творчої спадщини та загальним теоретичним проблемам археології.

Становленню В. Ф. Генінга як ученого, його життєвому шляху було присвячено доповідь *К. І. Бунятян*. Експедиційна діяльність ученого була пов'язана з Прикам'ям, Уралом. Ним досліджено сотні пам'яток різних епох від палеоліту до середньовіччя, виділено десятки археологічних культур, розроблено культурно-хронологічні схеми розвитку певних регіонів, відкрито і досліджено комплекс пам'яток Синташта на території Заураля, що є

найбільш значним відкриттям другої половини ХХ ст. в археології доби бронзи. Одним із завдань, яке постало в зв'язку із стрімким накопиченням археологічних джерел, В. Ф. Генінг вважав автоматизацію певних ланок дослідження, що передбачало залучення до цього процесу ЕОМ. Археологічні матеріали мали перейти із розряду ілюстрації історичних схем у систему доказів. Усе це підпорядковувалося різнобічній реконструкції життя давніх спільнот, виявленню закономірностей розвитку конкретних суспільств минулого.

С. Ж. Пустовалов у доповіді розглянув внесок В. Ф. Генінга в розвиток теоретичних проблем археології, що сприяло перетворенню її із джерелознавчої на історико-соціологічну науку, підкреслив заслуги вченого у створенні київської теоретичної школи. Однією з провідних у творчості В. Ф. Генінга була розробка концепції етнічних процесів за доби первісності. Її оцінці в контексті сучасних розробок присвятив доповідь Ю. В. Павленко.

Сучасні методологічні проблеми науки висвітлив у доповіді "Культурна спадщина в історичному пізнанні та політичні реалії" член-кореспондент Російської Академії наук В. М. Массой. В контексті історії людства зроблений аналіз проблеми існування культур окремих етнічних масивів, що зумовлено такою властивістю культури, як стереотипізація і стандартизація, коли завдяки сталим стереотипам відбувається прилучення поколінь до досягнутих результатів. Доповідь Ж.-К. Гардена стосувалася сучасних способів передачі археологічної інформації. Зокрема вчений запропонував як один із можливих варіантів поєднання описового і формалізованого характеру передачі інформації супроводжувати "традиційні" публікації CD-ROM, що дозволяє представити базу даних і процес інтерпретації в гіпертекстовому форматі, як це вже робиться у ряді країн.

Доповіді на секції "Методика і методологія археологічних досліджень" демонстрували кілька напрямків досліджень. Виступи історіографічного напрямку свідчать про значну увагу вчених не лише до розвитку ідей в археології (Н. С. Абашина, В. М. Корпусова, С. М. Ляшко), але і до історії науки. Ця проблематика активно розробляється польськими дослідниками (М. Бломбергова, К. Єжджейчук). Ряд доповідей, пов'язаних із застосуванням формалізовано-типологічних методів, були зроблені в минулому учасниками наукового семінару В. Ф. Генінга С. П. Пачковою, В. О. Петрашенком, С. Ж. Пустоваловим. Жваву дискусію викликали доповіді, присвячені розвитку давніх виробництв (Г. Ф. Коробкова, В. І. Клочко, В. І. Манічев, О. В. Балановський, Р. А. Сингатулін, Л. О. Черних) та теоретичним проблемам історичної інтерпретації археологічних матеріалів (О. М. Приходнюк, М. О. Ричков, В. В. Крапівіна, Ю. М. Лесман, Л. В. Вакуленко, М. С. Сергєєва, С. В. Конча, О. Г. Корвін-Піотровський, В. І. Піоро).

На секції "Первісна археологія" переважала проблематика, пов'язана з історико-соціологічною реконструкцією давніх суспільств (К. П. Бунятян, Л. Л. Залізник, С. Д. Лисенко, Л. Г. Мацкевий, Т. Г. Мовша, А. Л. Нечитайло, В. В. Отрощенко, О. В. Цвек, Ю. В. Панченко). Ряд доповідей було присвячено дослідженню окремих пам'яток і категорій матеріалу (Л. В. Кулаковська, С. С. Лисенко, І. А. Шутелева, Н. Б. Щербаков, Е. В. Овчинников, С. М. Рижов, Л. А. Спіцина) та палеолітичному мистецтву (Л. О. Яковлева, Б. Д. Михайлов).

Секція "Археологія раннього залізного віку і середньовіччя" об'єднала фахівців з античної, скіфської, сарматської, слов'янської та середньовічної археології. Як завжди, привернули до себе увагу і викликали запитання доповіді із скіфо-античної тематики (А. С. Русяєва, М. В. Скржинська, О. Є. Фіалко, Л. С. Клочко, Ю. В. Болтрик). Значна частина досліджень стосувала-

ся старожитностей I тисячоліття н. е., що традиційно пов'язуються з проблемою походження слов'ян (І. С. Винокур, Б. В. Магомедов, Р. В. Терпиловський, Р. Г. Шишкін, О. В. Петраускас, В. В. Пастернак, О. В. Бобровська, Л. М. Рутковська, Д. А. Стащенко, К. Валента, Б. Незабитовська). Все більшої ваги в етногенетичних студіях набувають висновки антропологів (С. І. Круц, Т. О. Рудич, Л. В. Литвинова). Проблеми становлення залізобного виробництва та розвитку землеробських знарядь праці розглядали Д. П. Недопако, С. В. Паньков, С. А. Горбаненко, В. І. Зав'ялов. Різномічному дослідженню середньовічних пам'яток присвятили доповіді Л. І. Виноградська, Б. А. Прищеп, О. В. Філюк, С. В. Павленко, Г. Д. Кравчук, М. В. Єльников, К. І. Красильников.

На жаль, не всі, хто надіслав заявки і тези, змогли приїхати на конференцію. Проте конференція свідчить про необхідність таких наукових форумів для вільного обміну думками, обговорення дискусійних проблем. Кількість і різноманітність тематики доповідей, гарячі дискусії, товариська атмосфера - все це якнайкраще служило пам'яті про вченого, який все своє життя присвятив археології.

До відкриття конференції надруковано збірник "Сучасні проблеми археології" (Київ, 2002. - 359 а). Завдяки йому бажаючі мають змогу детальніше ознайомитися з усіма запропонованими доповідями.

В.С.Ідзьо (Москва)

**II МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
"УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ
XVII-XXI ст. РІК РФ В УКРАЇНІ"**

26-27 квітня 2003 року в Івано-Франківську відбулася II Міжнародна наукова конференція "Українсько-російські відносини XVII-XXI ст.", яку організували Український історичний клуб Москви (УІК) й Івано-Франківське відділення Всеукраїнського товариства "Просвіта" ім. Т.Шевченка.

У форумі взяли участь учені з Росії (Москва), України (Київ, Львів, Івано-Франківськ) і Польщі (Ольштинек).

Конференцію відкрив голова УІК, доктор історичних наук, професор Українського університету в Москві (УУМ), член-кореспондент Міжнародної академії наук Євразії Віктор Ідзьо, який наголосив, що оголошення Президентом України Л.Кучмою 2003 р. роком Російської Федерації в Україні спонукало вчених з УІК та УУМ ініціювати з проблематики відносин між двома державами II Міжнародну наукову конференцію.

Необхідність її полягає у тому, щоб виробити засади паритетності в стосунках між двома країнами й народами. Нові соціально-економічні та політичні умови українсько-російських взаємин вимагають копінтих наукових досліджень. 14-15 квітня 2003 року у Москві відбулося засідання ради Об'єднання українців Росії, яка наголосила на необхідності вивчення процесів, що відбуваються в діаспорі в РФ щодо зближення з громадськими, державними і науково-культурними закладами України з метою з'ясування питання рівноправності взаємовідносин між двома державами.

Вчені Росії вже розпочали вивчення української діаспори в РФ, про що

свідчать праці, опубліковані у "Науковому віснику Українського історичного клубу Москви" (з 1997 по 2002 рр. видано 7 томів, 9 книг).

Ініційована УІК міжнародна наукова конференція "Українсько-російські відносини XVII-XXI ст." має з'ясувати історичні й науково-освітні стосунки українських і російських учених загалом, у тому числі українських учених з РФ, та визначити напрями подальшого розвитку цих взаємин.

Слід наголосити, зокрема, що послідовним дослідником даних питань в Україні є доктор історичних наук, закордонний член ученої ради УУМ В.Грабовецький, якому від імені останньої та з нагоди 75-ліття було вручено атестат професора Українського університету Москви. ■!.; ■•;

Від учених Прикарпатського університету наукову конференцію привітав доктор історичних наук, професор, академік В.Грабовецький (Івано-Франківськ), який подякував за високу оцінку його наукової діяльності. Доповідач наголосив, що активно співпрацює з обома українськими закладами Москви й є закордонним членом ученої ради УУМ і почесним членом УІК. "Ці установи очолює мій учень, - підкреслив В.Грабовецький, - тому я, як і колись, допомагаю в утвердженні українських науково-освітніх організацій у Москві. З нею мене пов'язують давні наукові зв'язки. Сьогодні нам, як і раніше, треба дружити з російськими та українськими вченими нашої діаспори, щоб у нових умовах незалежної України виробити концепцію добросусідства і паритетності в науці й культурі. Як відомо, цим у Москві займається мій учень Віктор Ідзьо, якому за наукові досягнення, передусім за монографію "Українська держава в XII ст.", Всеукраїнська спілка краєзнавців доручила мені вручити диплом лауреата премії імені академіка Івана Крип'якевича. Нарешті, зауважу, що сьогодні, в умовах незалежної Української держави, вченим потрібно переосмислити зокрема всю давню історію України. Бажаю науковій конференції успішної роботи", - сказав наприкінці В.Грабовецький.

Від імені Об'єднання українців Польщі й українських учених цієї країни міжнародну конференцію привітав доктор філології Петро Коваль, який наголосив на актуальності проблем, порушених на конференції та побажав їй плідної роботи.

Наступною до присутніх звернулася президент Клубу української інтелігенції ім. Б.Лепкого міста Івано-Франківська Уляна Скальська, яка наголосила на необхідності вивчення всіх "білих плям" в українсько-російських відносинах для їх рівноправного врегулювання на міждержавному рівні.

Далі слово було надане виконуючій обов'язки голови ВУТ "Просвіта" ім. Т.Шевченка М.Боднар, яка зауважила, що проведення міжнародних наукових конференцій цією організацією вже стає традицією, яку треба продовжувати.

Виступаючи від історичного факультету Прикарпатського університету й Івано-Франківської спілки краєзнавців, доцент Б.Гаврилів підкреслив, що слід з'ясувати всі аспекти діяльності українських організацій у РФ для можливого надання останнім допомоги в задоволенні їх національних і культурних потреб.

Від кафедри соціології Національного технічного університету "КПІ" виступив Г.Марченко, який наголосив, що Київ уже має певний досвід відносин з російською столицею й, на думку промовця, його треба вивчати у всіх регіонах України. Таке дослідження допоможе налагодити широкі культурні та наукові зв'язки з аналогічними російськими закладами, а також із закладами української діаспори, яка, на думку Г.Марченка, потребує конкретної фінансово-видавничої й технічної допомоги.

Від імені Українського історичного клубу Москви присутніх привітав член УІК М.Іванів, який підкреслив, що ця організація робить усе можливе,

аби налагодити з Україною науково-культурні взаємини, і дана конференція, якій він бажає успішної роботи, яскраве тому підтвердження.

Від Національної спілки журналістів України до присутніх звернувся голова Івано-Франківського відділення цієї організації М.Масляк, який порушив питання паритетності у висвітленні українсько-російських відносин засобами масової інформації.

Від Всеукраїнського товариства "Просвіта" ім.Т.Г.Шевченка слово було надане члену правління останнього, доценту Прикарпатського університету П.Арсеничу, який наголосив, що в архівах та книгозбірнях РФ є багато документів з історії українсько-російських відносин XVII-XXI століть, які ще чекають на своїх дослідників.

На форумі було заслухано 20 доповідей. Найцікавішими з них, що спричинили широку дискусію, стали такі:

1.В.Грабовецький (Івано-Франківськ). "О. Довбуш і національно-визвольна боротьба українського народу у російській історіографії".

2.В.Ідзьо (Москва). "Українці в Росії - сучасний стан та перспективи розвитку".

3.П.Коваль (Ольштинек). " Україна й Росія у польській літературі".

4.М.Іванів (Москва). "Український історичний клуб - організація для задоволення науково-культурних потреб українців Москви, Росії".

5.П.Арсенич (Івано-Франківськ). "До питання українсько-російських взаємовідносин у XIX-XX століттях на матеріалах Галичини".

6.В.Смичок (Львів). "Українсько-російські релігійні взаємовідносини".

7.М.Боднар (Івано-Франківськ). "Думки з приводу року Росії в Україні"

8.В.Ідзьо (Москва). "Історико-статистичний аналіз джерел з питання чисельності та розселення українців у Росії".

9.С.Прийма (Івано-Франківськ). "Т.Шевченко в утвердженні національної ідеї".

10.В.Ференц (Івано-Франківськ). "Геополітичні проблеми українсько-російських стосунків".

11.В.Товстяк (Івано-Франківськ). "До питання про українсько-російські мовні стосунки в Україні".

12.В.Артюх (Львів). "Історія російського населення у західних областях України".

На адресу конференції надійшли привітання від науковців П.Кононенка (Україна), О.Руденка-Десняка (Росія), М.Прокоп'юк (Чехія), Б.Чопика (США), В.Буртяка (Канада).

27 квітня учасники форуму і гості взяли участь у пасхальній літургії в храмі Святого Воскресіння. Наступну міжнародну наукову конференцію на тему "Галицьке Євангеліє (1144-2004) в історичному, культурному й духовному житті Європи" вирішено провести в Івано-Франківську 15-16 квітня 2004 р.